

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
populaarteaduslik sari*

A. Vassar

**TÖÖLIS-
LIIKUMISE
ESIMESED
SAMMUD
EESTIS**

Eesti Riiklik Kirjastus
TALLINN

A-19969 II

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA POPULAARTEADUSLIK SARI

A. VASSAR

AJALOOTEADUSTE KANDIDAAT

TÖÖLISLIIKUMISE ESIMESED
SAMMUD EESTIS

(XIX SAJANDI 70-NDAD JA 80-NDAD AASTAD)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

~~26707~~

157349

SISSEJUHATUS

Vene proletariaadi kujunemise ja tema revolutsioonilise võitluse ajalugu on suure teadusliku ja poliitilise tähtsusega.

Ajalooliste tingimuste tõttu paistis vene töölisklass juba algusest peale silma oma revolutsiooniliselt võitlusvõimelt. Imperialismi perioodi saabudes tõusis vene töölisklass rahvusvahelise revolutsioonilise proletariaadi avangardiks. Maailma revolutsioonilise liikumise keskuseks muutunud Venemaa sai leninismi kodumaaks. Uut tüüpi revolutsiooniline töölisklassi partei, kommunistlik partei, kandes ustavalt internatsionalismi ja proletarise revolutsiooni lippu, juhtis hulkade võitlust tsarismi ja kodanluse võimu kukutamise ning proletariaadi diktatuuri kehtimapaneku eest.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon purustas kapitalismi ja pani kehtima proletariaadi diktatuuri Venemaal, avas uue ajastu inimkonna ajaloos — kapitalismi kokkuvarisemise ning sotsialismi ja kommunismi triumfi ajastu.

V. I. Lenin ja J. V. Stalin on alati rõhutanud vene revolutsioonilise töölisklassi kangelasliku võitluse ajaloo uurimise suurt tähtsust. Tänapäeval, mil nõukogude rahvas kommunistliku partei juhtimisel edukalt võitleb kommunismi ülesehitamise eest meie maal, on vene töölisklassi revolutsioonilise võitluse ajaloo uurimine üheks tähtsamaks ülesandeks nõukogude inimeste kommunistlikul kasvatamisel, nõukogude patriotismi, meie maa rahvaste sõpruse, internatsionalismi kasvatamisel.

Vene revolutsiooniline töölisklass on andnud inimkonnale suuri eeskujusid võitluses vabaduse ja sotsialismi eest. Seepärast uurivad ja kasutavad vene töölisklassi rikkalikke kogemusi tema võitluse eri perioodidel kommunistlikud ja töölisparteid rahvademokraatia maades, kommunistlikud ja demokraatlikud parteid kapitalismimaades, koloniaal- ja sõltuvates maades, juhtides töörahvahulkade võitlust rahu, demokraatia ja sotsialismi eest.

J. V. Stalin kirjutas 1930. aastal: «Kõigi maade revolutsioonäärid vaatavad lootusega NSV Liidule kui kogu maailma töörahva vabadusvõitluse koldele, tunnistades teda oma ain-

saks isamaaks. Kõigi maade revolutsioonilised töölised aplodeerivad üksmeelselt nõukogude töölisklassile, eeskätt vene töölisklassile, nõukogude tööliste avangardile, kui oma tunnustatud juhile, kes teostab kõige revolutsioonilisemat ja kõige aktiivsemat poliitikat, mille teostamisest teiste maade proletaarlased kunagi on unistanud. Revolutsiooniliste tööliste juhid kõigis maades õpivad innukalt tundma Venemaa töölisklassi väga õpetlikku ajalugu, tema minevikku, Venemaa minevikku, teades, et peale reaktsioonilise Venemaa oli veel olemas revolutsiooniline Venemaa, Radištševite ja Tšernõševskite, Željabovite ja Uljanovite, Halturinitš ja Aleksejevite Venemaa. Kõik see äratb (äratb tingimata!) vene tööliste südameis revolutsioonilist rahvusliku uhkuse tunnet, mis on suuteline kõigutama mägesid, on suuteline tegema imesid.»¹

Tänu- ja uhkusetunne täidab Nõukogude Eesti töötajate südameid, kui nad õpivad tundma vene töölisklassi revolutsioonilise võitluse ajalugu. Eesti ühendamine Vene riigiga XVIII sajandi algul lõi vajalikud tingimused eesti töörahva vahetuks ühinemiseks vene rahva revolutsioonilise võitlusega pärisorjuse, tsarismi ja kapitalismi vastu. Selle võitluse juhtijaks sai vene proletariaat. Eesti proletariaat tekkis ja arenes kui Venemaa proletariaadi üks osa. Alates töölisliikumise esimestest sammudest Eestis on töölisklassi võitlus siin lahutamatu seotud vene töölisklassi revolutsioonilise võitlusega. Eesrindlike vene tööliste juhtimine ja venalik abi kindlustas teiste meie kodumaa rahvaste seas ka eesti töörahva vabastamise ekspluateerimisest, sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest. Koos teiste vennasrahvastega ehitab eesti rahvas Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei juhtimisel tänapäeval edukalt kommunismi.

Nagu kõikjal mujal, nii ka Venemaal tekkis töölisliikumine algul stiihilisena ja alles pika ning raske võitlustee kaudu omandas ta organiseeritud ja klassiteadliku iseloomu. «Kuskil maailmas», kirjutas Lenin, «ei tekkinud proletaarne liikumine ega võinud tekkida «korraga», puhtklassilisel kujul, ilmale tulla valmina nagu Minerva Jupiteri peast. Alles eesrindlike tööliste endi, kõigi klassiteadlike tööliste pikaajalise võitlusega ja raske tööga läks korda proletaarset klassiliikumist igasugustest väikekodanlikest lisanditest, piiratustest, kitsarinnalisustest ja moonutustest eraldada ning kindlustada.»²

Nõukogude inimesed, kõik vabaduse ja sotsialismi eest võit-

¹ J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., lk. 24—25.

² V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 226.

lejad kogu maailmas tunnevad sügavat huvi küsimuse vastu, kuidas kujunes Venemaa ühiskonna kõige eesrindlikum, kõigist rõhutatud klassidest kõige revolutsioonilisem klass — proletariaat, kuidas ta alustas võitlust, mis viis igasuguse ekspluateerimise hävitamisele meie maal.

Nõukogude ajaloolased on teinud suure töö, kogudes materjale ja uurides proletariaadi kujunemist Venemaal ja tema võitluse algust. Oluliseks saavutuseks selles küsimuses meie ajaloo teaduses on A. M. Pankratova toimetusel ilmunud dokumentide ja materjalide kogumik «Töölisliikumine Venemaal XIX sajandil», millest tänini on ilmunud kolm köidet aastate 1800—1894 kohta. Kogumik sisaldab väärtuslikke arhiivimaterjale ka streikide kohta Eestis 70—90-ndatel aastatel.

Eesti proletariaadi kujunemise ja tema võitluse alguse ajaloo uurimine teeb Nõukogude Eestis alles esimesi samme. Kapitalistliku korra ajal vaikisid kodanlik-natsionalistlikud ajaloolased surnuks tööliikumise arenemise Eestis kapitalismi võidu ja kindlustumise ajajärgul XIX sajandi teisel poolel. H. Kruus ja teised kodanlik-natsionalistlikud ajaloolased tegelesid eesti kodanluse huvides ainult sellega, et ajalugu võltsides näidata eeskätt eesti kiskjalikku kulaklust eesti rahva huvide väljendajana ja «eestvõitlejana». Selleks moonutati igati eesti rahvuslikku liikumist ja salati täiesti maha ühiskonna kõige eesrindlikuma klassi, proletariaadi kujunemine ja osa ühiskonna arengus. Eesti sotsid Kõstner, Martna, Joonas jt., natsionalistliku kodanluse ja ameerika-inglise imperialistide truud teenrid, võltsisid oma peremeeste huvides häbitult töölisklassi ajalugu Eestis. Kõik need ajaloo võltsijad vaikisid eesti ja vene proletariaadi vennalikust võitlusliidust, vene eesrindliku töölisklassi juhtivast osast revolutsioonilises liikumises ja omakaspüüdmatust abist eesti töörahvale võitluses igasuguste rõhujate ja kurnajate vastu. Veel enam, nad püüdsid jultunult tõsiasi pea peale pöörates laimata suurt vene rahvast eesmärgiga eemaldada eesti töölisklassi ja töötavat talurahvast oma tõelisest liitlasest, vene töörahvast, kes on juhtivaks jõuks võitluses vabaduse ja sotsialismi eest.

Määratu suure ajaloolise väärtusega on tõsiasi, et tööliste eneste keskelt tuli juba XIX sajandi 70—80-ndatel aastatel inimesi, kes püüdsid jäädvustada materjale töölisklassi olukorra ja võitluse kohta ka Eestis. Metsiku jälitamise ja tsaristliku tSENSUURI tingimustes enamik neist materjalidest hävis. Säilinud materjalidest tähtsaimad on töölise-revolutsionääri V. G. Gerassimovi (1852—1892) mälestused, kes 8 aastat töötas Kreen-

holmi vabrikus ja aastail 1873—1875 Peterburis. Olles revolutsioonilise tegevuse pärast Siberisse asumisele mõistetud, kirjutas ta seal oma mälestused «Kasvatustehase kasvandik», mis esmakordselt ilmusid trükis 1906. aastal pealkirja all «Vene töölise elu pool sajandit tagasi». Gerassimov annab tõelise ja asendamatu väärtusega kirjelduse tööliste, sealhulgas eriti alaealiste ja laste elust-olust Kreenholmi vabrikus aastail 1864—1872 ja ajaloolisest 1872. aasta streigist.

Vene tööliklassi kujunemise ja tema revolutsioonilise võitluse ajaloole panid kindla aluse V. I. Lenin ja J. V. Stalin. Lenini põhjanevas uurimuses «Kapitalismi arenemine Venemaal» on sügavalt valgustatud kapitalismi arenemist ka Balti kubermangudes. Oma töödes «Mis teha?», «Seletus töölistelt vabrikutes ja tehastes võetavate trahvide seaduse kohta», jt. andis Lenin hinnangud ja iseloomustused tööliikumise alguse kohta Venemaal, mis on tehtud kogu Venemaa tööliikumise ajaloost sügava tundmise põhjal. J. V. Stalin, iseloomustades oma töödes kaasaegse tööstusproletariaadi tekkimist Venemaal ja tööliikumise esimesi samme, kasutas ka Eesti kohta käivaid materjale. V. I. Lenini ja J. V. Stalini tööd on lähtealuseks ja eeskujuks, kuidas sügavalt ja igakülgelt uurida proletariaadi kujunemist ja tema võitluse algust.

Eesti tööliikumise ajaloost käsitlemisel on väljapaistev koht V. Kingissepal.

Pärast nõukogude võimu taastamist Eestis 1940. aastal püüdis Kruus koos teiste kodanlike natsionalistidega jätkata Eesti ajaloost võltsimist. Juhtivatele kohtadele pugunud kodanlike natsionalistide rahvavaenulik rühm paljastati ja purustati seoses ÜK(b)P Keskkomitee otsusega «Vigadest ja puudustest Eestimaa K(b)P Keskkomitee töös» ja EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsusega, mis tugevdasid otsustavat võitlust kodanliku natsionalismi vastu. Nende eesti rahva õelaimate vaenlaste, ameerika-inglise imperialistide kannupoiste purustamine lõi tingimused ka nõukogude ajalooteaduse edukaks arenemiseks vabariigis.

Kollektiivse töö tulemusena Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis ilmus 1952. aastal trükis «Eesti NSV ajalugu», milles on antud lühike ülevaade ka proletariaadi kujunemisest Eestis ja tööliikumise esimestest sammudest 70—80-ndail aastail. Seoses Kreenholmi 1872. aasta streigi 80. aastapäeva tähistamisega ilmus 1952. aastal trükis dokumentide kogumik «Kreenholmi streik 1872. a.» ja rida käsitlusi, mis rajanevad

algallikate uurimisele.³ Ajaloolist streiki märgiti teadusliku väljasõidusessiooniga Narvas 31. augustil 1952. a., mis korraldati ühiselt Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ja EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi poolt.⁴

Käesoleva töö ülesandeks on anda ülevaade kaasaegse tööstusproletariaadi tekkimisest ja töölisliikumise esimestest sammu-dest Eestis kapitalismi võidu ja kindlustumise perioodil, eeskätt möödunud sajandi 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel. Üksikasjalisemalt on käsitletud Kreenholmi streiki 1872. aastal ja Narva streiki 1882. aastal, mis omavad tähtsa koha vene tööliklassi võitluse ajaloos selle varaseimal etapil.

Ülevaate koostamisel on kasutatud nii trükkis avaldatud kui ka avaldamata materjale. Tolleaegsete arhiividokumentide kohta tuleb märkida, et need on päritud tsaari-Venemaa valitsusasutistest, mille eesmärgiks oli töölisliikumise lämmatamine ja hävitamine isevalitsuse ja kapitalistide huvides. Töölisesse puutuvaid küsimusi käsitletakse neis dokumentides valitseva klassi seisukohalt, tööliklassi suhtes vaenulikult. Neis püütakse igati õigustada seda koletut ekspluateerimist, riisumist ja ahistamist, mille all pidi kannatama tööliklass. Dokumentides sisalduva faktilise andmestiku kriitilisel kasutamisel ja analüüsimisel aitab see siiski valgustada tööliklassi olukorda ja tööliste võitlust kapitalistide vastu.

³ Vt. Кренгольмская стачка 1872 г. Сборник документов и материалов. Архивный отдел МВД и ЦГИА ЭССР. Таллин 1952.

A. Vassar, Töölisliikumise algusest Eestis. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1952. I k., nr. 1, lk. 26—53.

A. Vassar, Kaheksakümmend aastat Kreenholmi streigist. «Eesti Bolševik» nr. 7, 1952. a., lk. 42—52.

P. Sillaots, Kreenholmi streik 1872. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia populaarteaduslik sari. Tallinn 1952.

V. A. Zubov, Kreenholmi Manufaktuuri ajaloolisest minevikust ja arengust. Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing, nr. 15 (III), Tallinn 1952.

⁴ Vt. В. А. Маамяги, Научная сессия на Кренгольмской мануфактуре. «Вопросы истории» № 12, 1952, стр. 172—174.

V. Маамяги, Teaduslik sessioon Kreenholmi Manufaktuuris. Ülevaade Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes 1952. I k., nr. 4, lk. 120—122.

SUURTÖÖSTUSE ARENEMINE XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

Eesti ühendamine Vene riigiga XVIII sajandi algul oli määratu suure progressiivse tähtsusega sündmuseks eesti rahva ajaloos. Rootsi riigi koloniaalprovintina olid tootlikud jõud Eestis määratud virelemisele ja hävimisele. Eesti ühendamine Vene riigiga avas siin tee tootlike jõudude edasisele arenemisele. Suhteliselt lühikese ajaga taastati Eestis Rootsi võimu lõppjärgul laostunud majandus, rahvaarv kasvas kiiresti, rajati manufaktuurtööstus, arenesid kaubandus ja linnad. Ühendamine Vene riigiga aitas kaasa, et siin algas vana feodaalkorra lagunemine ja uute kapitalistlike tootmissuhete tärgamine. Laialdase Vene siseturu baasil tekkis Eestis XIX sajandil vabrikutööstus. Samal ajal kujunes siin kaasaegne tööstusproletariaat. Eesti muutus Venemaa üheks arenumaks piirkonnaks. See tõttu, et Eesti moodustas Venemaa ühe koostisosa, sai eesti töörahvas vahetult sellise võimsa revolutsioonilise juhtimise osaliseks, nagu seda võis anda ainult vene töölisklass. Tänu asjaolule, et Eesti kuulus Venemaa koosseisu, oli eesti töörahval koos suure vene rahva ja teiste meie maa rahvastega võimalik purustada kapitalism ja asuda sotsialismi ülesehitamisele Eestis.

XIX sajandi esimesel poolel toimus Venemaal feodaal-pärisorjusliku korra lagunemine. Mõisnike feodaalne maaomandus ja tööjõu pärisorjuslik ekspluateerimine takistas nii talu- kui ka mõisamajanduse edasist arenemist, oli puudus vabast tööjõust, ei saanud küllaldaselt areneda siseturg ja tööstusettevõtted. Vanad, feodaal-pärisorjuslikud tootmissuhted olid juba ammu vastuolus uute kasvanud tootlike jõududega. Feodaalmõisnike klass koos isevalitsusega oli eluliselt huvitatud vanade, oma aja ära elanud tootmissuhete, s. t. feodaalse maaomanduse ja pärisorjusliku ekspluateerimissüsteemi säilitamisest. Ühiskonna eesrindlikud jõud, eriti talurahvahulgad, olid aga eluliselt huvitatud vanade, feodaalsete tootmissuhete kukutamisest ja uute, kodanlike tootmissuhete rajamisest, mis võimaldaksid tootlike jõudude edasise arenemise. Selle antagonistliku vastuolu teravne-

mise tulemuseks oli revolutsiooniline situatsioon Venemaal aastatel 1859—1861. Mõisnikud eesotsas isevalitsusega olid sunnitud oma võimu säilitamiseks kaotama pärisorjuse 1861. a. talurahvareformiga. Venemaa ajaloos algas kapitalismi periood.

Balti kubermangudes «vabastati» eesti ja läti talupojad vormiliselt pärisorjusest 1816., 1817. ja 1819. a. talurahvaseadustega, mille tegelik elluviimine toimus 20-ndatel aastatel. Need pärisorjapidajate huvides teostatud seadused kuulutasid kogu talumaa mõisniku omandiks, isiklikult «vabaks» lastud talupoeg võis aga tegelda ainult põllutööga ning sai elukohta muuta üksnes mõisniku loal. See võimaldas mõisnikul eksproprieeritud talupoega halastamatult ekspluateerida endiste pärisorjuslike võtetega, talupoeg aga ei muutunud veel oma tööjõu pere-meheks. Mõisates püsis kuni 60-ndate aastate alguseni valitsevana teoorjuslik süsteem. Nendes Venemaa rajoonides, kus kehtis pärisorjus, moodustas teorent XIX sajandi keskel keskmiselt 71,9%, obrok ehk naturaal- ja raharent 28,1%⁵. Eesti kubermangus oli samal ajal teorendil 89%, raharendil 11%, Liivi kubermangus teorendil 81,8%, nn. segarendil 4,2%, raharendil 13,88% talumaast. Baltimaadel jäi 1816.—1819. a. talurahvaseadustega püsima mõisnike maaomand kui feodalismi alus. Samuti jäi püsima mittemajanduslik sund.

Samal ajal need reformid siiski soodustasid kodanlike suhete kujunemist põllumajanduses. Kasvasid tootlikud jõud, laienes ühiskondlik tööjaotus, arenesid kaubalis-rahalised suhted, süvenes talurahva diferentseerumine. Majandusseadus, mille järgi tootmissuhted peavad tingimata vastama tootlike jõudude iseloomule, murdis enesele teed ja viis talurahva klassivõitluse edasisele teravnemisele. Eesti ja läti talurahvaliikumise survele 40—50-ndatel aastatel olid balti parunid sunnitud välja töötama uued talurahvaseadused, mis kehtestati Liivimaal 1849. ja 1860. aastal, Estimaal 1856. aastal. Need seadused vastasid rohkem kui eelmised talurahvaseadused kapitalistlike suhete arenemisele põllumajanduses, võimaldades teorendilt üle minna kapitalistlikule raharendile ning avades tee talupoegade maaomandi tekkimiseks ja kapitalide koondumiseks mõisnike kätte.

«Kapitalistlik tootmine algab seal, kus tootmisvahendid on koondatud erakättesse, töölisel aga, kes on ilma jäetud tootmisvahenditest, on sunnitud müüma oma tööjõudu kui kaupa»⁶,

⁵ П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках. Госполитиздат, 1950, стр. 10.

⁶ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, Tallinn, 1953, lk. 33.

kirjutas J. V. Stalin. Kapitali esialgne akumulatsioon, otseste tootjate eraldamine tootmisvahenditest ja viimaste kuhjumine väheste kätte ning muutumine kapitaliks toimus Eestis intensiivselt XIX sajandi esimesel poolel. See protsess avaldus siin talurahva maata «vabastamises», talumaade edasises mõisastamises, talupoegade massilises laostumises ja viimastegi tööriistade ja -loomade kaotamises. Sajandi keskpaiku oli Eesti kubermangus 64,3% talumaal elavatest inimestest ilma maata. Samal ajal aga oli tootmisvahenditeta jäänud inimestel maal raske oma tööjõudu müüa. Mõisnikud, kartes jääda odavate ja tasuta töökäteta, takistasid igati talupoegade liiklemist, linna asumist või teise kubermangu siirdumist. Kuni 60-ndate aastate alguseni kohtlesid mõisnikud talupoegi, kes tahtsid mujale siirduda, kui mässajaid ja lasksid neid veriseks peksta.

Alles uued talurahvaseadused, eriti aga 1863. aasta passikorraldus laiendas talupoegade liikumisõigust. Baltimaade linnades püsis osalt 1866. aastani ka nn. tsunftisundus, mille järgi ainult piiratud arvul tsunfti kuuluvatel meistritel ja sellidel oli õigus käsitööga tegelda. Alles siis kaotati kõik tsunftikitsendused.

Vaatamata nendele takistustele ja raskustele tugevnesid eriti XIX sajandi teisel veerandil kogu Venemaal kaubalis-rahalised suhted, süvenes talurahva kihistumine, kasvas sise- ja välisturg, arenes kapitalistlik suurtööstus. Alates 30-ndatest aastatest kasvas vabrikute ja tööliste arv Venemaal kiiresti, käsitsitööle rajatud manufaktuuridega võrreldes hakkas kasvama süstemaatilisel masinaid rakendav vabrikutööstus. Mehhaniseeritud suurtööstuse kasv tähendas tootlikkuse taseme järsku tõusu, mis viis hindade alanemisele ja turu edasisele laienemisele. Vabrikutööstuse tooted hakkasid turult välja tõrjuma manufaktuur- ja kodutööstuse tooteid. See laiendas massilist kaubavahetust tööstuse ja põllumajanduse, linna ja maa vahel, purustades feodalismile iseloomulikud naturaalmajanduse põhialused.

Mehhaniseeritud suurtööstuse kiiret kasvu sajandi keskelt alates näitavad järgmised andmed. Tootmisse rakendatud masinate osa kasvu akad. S. Strumilini andmeil⁷ näeme tabelis lk. 11.

Need arvud näitavad ilmekalt, kuidas Vene tööstuses 50—60-ndatel aastatel toimus pööre käsitsitöölt masinate rakendamisele, manufaktuurilt mehhaniseeritud vabrikule ja uue tööstusliku baasi kiire laienemine. Seejuures on eriti tähelepanuväärne, et kodumaine masinatoodang kasvas välismaiste masinate sisseveost tunduvalt kiiremini.

⁷ С. Струмилин, К вопросу о промышленном перевороте в России, «Вопросы экономики» № 12, 1952, стр. 73.

Aastad	Toodang (tuhandetes)	Sissevedu (hõberublades)	Kokku
1831—1840	2 750	4 111	6 861
1841—1850	4 860	11 747	16 607
1851—1860	36 433	48 080	84 513
1861—1870	141 830	128 142	269 972

Masinate hulgas on aga eriti suur tähtsus aurumasinatele kui energia allikal, mis võimaldas tootmist erakordselt laiendada. «Aurumasinate rakendamine tootmises,» kirjutas V. I. Lenin, «on mehhaniseeritud suurtööstuse kõige iseloomulikumaid tunnuseid.»⁸

Aurumasinate kasutamine tõusis Euroopa-Venemaa 50 kubermangus 2200 hobujõult 1831. aastal rohkem kui 29 000 hobujõule 1860. aastal⁹, 98 888 hobujõule 1875.—1878. aastal ja 256 469 hobujõule 1892. aastal. Seega tõusis tööstuse auruenergia varustamine reformijärgse 32 aasta kestel üle 8,8 korra. Üldkokkuvõttes ületas vabrikutoodang manufaktuurtoodangu tunduvalt juba 1860. aastal.

Tööstuse tehnilise ümbervarustamise alal sammus Venemaal esirinnas Peterburi, mis kujunes võimsaimaks tööstuskeskuseks. Siin hakati kõige varem rakendama uut tehnikat puuvillatööstuses ja alustati esimesena puuvillalõnga tootmist, mida varem ainult sisse veeti. Peterburi kujunes vene masinaehituse pioneeriks ja keskuseks. Juba 1795. aastal võeti siin tarvitusele esimene aurumasin võimsusega 4 hobusejõudu. 1860. aastal oli Peterburi kubermangus 117 vabrikus 241 aurumasinat võimsusega 6456 hobujõudu, samal ajal kui teises suurimas Venemaa tööstuskeskuses, Moskva kubermangus oli 110 vabrikus 191 aurumasinat 4353 hobujõuga.¹⁰ Seega oli Peterburi kubermangu suurtööstus tehnika, masinate ja auruenergia kasutamise poolest kogu impeeriumis esimesel kohal. Vastavalt sellele kujunes Peterburis vene proletariaadi avangard.

Peterburi kui Venemaa võimsaima tööstus-, rahandus- ja kaubanduskeskuse vahetul naabrusel oli määratu suur tähtsus tööstuse ja kaubanduse arenemisele Eestis. Lahutamatuks osaks tööstuslikust pöördest Venemaal oligi tööstuskeskuste tekkimine ja arenemine ka Eestis.

⁸ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 424.

⁹ Akad. Strumilini arvestuse järgi, tsit. teos lk. 78.

¹⁰ Samas, lk. 76.

Eestis asutati esimesed manufaktuurid XVIII sajandil. Sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel oli Eestis manufaktuuri periood. Kuid kapitalistliku manufaktuuri osatähtsus Eesti rahvamajanduses jäi väikeseks, ettevõtted olid suhteliselt väikesed, tihtipeale ka lühiaegsed.

Eestis hakkas samuti nagu teistes Venemaa tööstuspiirkondades 30-ndatest aastatest peale tekkima ja arenema mehhaniseeritud suurtööstus. See tekkis ja arenes mitte ainult kohaliku piiratud turu, vaid eeskätt ulatusliku Vene turu kasvavate nõuete tõttu. Suurtööstusettevõtteid asutasid eeskätt Peterburi, Moskva ja Riia kaupmehed ning töösturid, seevastu kohalike kaupmeeste ja mõisnike kapitali osatähtsus suurtööstuses oli väike. Siinse tööstuse arenemine näitas Eesti ja teiste Venemaa osade vaheliste majanduslike sidemete tihenemist ja nende sidemete suurt progressiivset tähtsust.

Teatavasti oli Vene impeeriumi koosseisus koloniaalset tüüpi ääremaid, nagu näiteks Kasahstan, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia. Tsarismi poliitika pidurdas nendel ääremaadel tööstuse arengut. Kuigi ka Eesti ja Läti, mis Balti kubermangudena kuulusid Vene impeeriumi koosseisu, kannatasid rahvusliku rõhumise all, ei saa neid siiski pidada koloniaalset tüüpi ääremaadeks. Ajalooliselt kujunenud tingimuste ja soodsa asendi tõttu Balti mere ääres muutusid Eesti ja Läti XIX sajandil majanduslikult üheks arenenumaks piirkonnaks Vene impeeriumis.

Tugevaimaks tööstusharuks Eestis tõusis tekstiilitööstus alates 30-ndaist aastaist. Juba 20-ndatel aastatel hakati Narva kalevimanufaktuuris kasutama masinaid ja auruenergiat. Kui Narva kalevimanufaktuur 1845. aastal läks Peterburi pankuri ja töösturi A. Stieglitzi kätte, suurendati seda tunduvalt. Siin töötas 1850. aastal 600, 1867. aastal aga 976 töölist. Kalevivabrikud asutati 1829. aastal Kärddlas, aastatel 1832—1834 Sindis ja 1838. aastal Tartus. 1840. aastal töötas Sindi vabrikus 110 mehaanilist kudumistelge, energiat andis kas veeturbiin 150 hobujõuga või madala veeseisu korral jões 2 aurumasinat, kokku 90 hobujõuga, tööliste arv tõusis ajuti kuni 1300-ni. Ka teistes mainitud kalevivabrikutes kasutati algusest peale aurumasinaid. Stieglitz asutas 1851. aastal Narva linaketramise vabriku, kus 1860. aastal töötas juba 525 töölist. Narva muutus seega juba sajandi keskpaiku väljapaistvaks tekstiilitööstuse keskuseks ja üldse suurimaks tööstuskeskuseks Eestis, kus peale mainitud vabrikute töötas riidevärvimise ettevõtte ja mehaaniline saeveski, kõik kokku umbes 1400 töölisega.

Üheks tähtsamaks tööstusharuks Eestis kujunes paberitööstus.

Juba XVIII sajandi esimesel poolel asutatud Rápina paberi-manufaktuur läks XIX sajandi teisel veerandil kaupmees Donati kätte. Viimane viis lõpule ka Tallinna juures Ülemiste paberi-vabriku ehitamise, mis alustas tööd 1839. aastal. Siin kasutati juba algusest peale aurujõudu ja 1843. aastal alustati tootmist paberimasinal. Kummaski vabrikus töötas keskmiselt 100 töolist.

Klaasitööstuse alal asutati rida manufaktuure juba XVIII sajandi teisel poolel, eeskätt Põltsamaa lähedal. Nendest kujunes kõige suuremaks Võisiku ehk Rõika-Meleski peegli- ja klaasi-manufaktuur, kus XIX sajandi keskel töötas kuni 400 töolist. Sajandi keskel mindi siin üle ka aurumasinate kasutamisele. Uusi ettevõtteid asutati Lelle-Eidaperes 1816. aastal ja Vändras 1822. aastal.

Aastatel 1847—1848 töötas Eestis nendes suurtes ettevõtetes, kus kasutati aurumasinaid ja mis andsid toodangut 2 333 819 hõberubla eest, 3288 töolist, aurumasinata ettevõtetes aga, mis andsid toodangut 147 223 hõberubla eest ehk 5,9% — 518 töölist ehk 13,7%.¹¹ Need arvud näitavad, et Eesti alal oli kapitalistlik vabrik põhilistes tööstusharudes tõusnud valitsevaks juba 40-ndate aastate lõpuks.

Suurtööstuse kasvu pidurdas aga sajandi keskel veel päris-orjuslik kord.

Seega näeme, kuidas tööstuslik pööre Venemaal algas juba reformieelseil aastakümneil. Tööstuse tehniline ümberkorraldamine aitas koos teiste põhjustega purustada pärisorjusliku korra põhialuseid ja nõudis tootlike jõudude arenemist pidurdava päris-orjuse kaotamist. «Kogu majandusliku arenemise käik tõukas pärisorjuse kaotamisele. Tsaarivalitsus, keda oli nõrgendanud lüüasaamine Krimmi sõjas ja hirmutanud talupoegade «mässud» mõisnike vastu, oli sunnitud 1861. aastal pärisorjuse kaotama.»¹²

Pärisorjuse kaotamine ja kodanlike suhete võidulepääs omakorda mõjutas tööstuse edasist arenemist. Reformijärgsetel aastakümnetel jõudis lõpule tööstuslik pööre ning mehhaniseeritud suurtööstus tegi suuri edusamme.

J. V. Stalin näitas, et «uued tootmissuhted on selleks *peamiseks* ja otsustavaks jõuks, mis õieti määrabki tootlike jõudude edasise ja sealjuures võimsa arenemise...»¹³ Venemaa põhiliseks iseärasuseks oli see, et siin säilitasid arengut pidurdavad vanad, oma aja ära elanud ühiskondlikud jõud, mõisnikud-

¹¹ Vt. Л. А. Лооне, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории» № 5, 1952, стр. 94—95.

¹² UK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn 1952, lk. 5.

¹³ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, lk. 132.

pärisorjuslased oma maaomanduse ja võimu ka pärast 1861. aastat, kes osutasid vastupanu majandusseaduse täielikule elluviimisele, mille järgi tootmissuhted peavad tingimata vastama tootlike jõudude iseloomule. See oligi majanduslikuks aluseks uuele revolutsioonilisele situatsioonile aastail 1879—1880 ja 1905.—1907. a. kodanlik-demokraatlikule revolutsioonile Venemaal. Pärisorjuslikud jäänused ja reaktsiooniline isevalitsus pidurdasid maa tootlike jõudude kasvu ja selle kasvu temposid.

Hoolimata pidurdavatest pärisorjuse jäänustest olid uued kodanlikud tootmissuhted siiski esialgu selleks jõuks, mis määrasid tootlike jõudude edasise arenemise Venemaal. F. Engels märkis, et «1861. aastast algab Venemaal kaasaegse tööstuse arenemine suurele rahvale väärilises mastaabis». ¹⁴ V. I. Lenin kirjutab, et pärast 1861. a. talurahvareformi «... hakkas kapitalism Venemaal arenema niisuguse kiirusega, et mõne aastakümnega toimusid muudatused, mis mõnedes vanades Euroopa maades olid nõudnud terveid sajandeid». ¹⁵

Varem oli arenenud eeskätt kergetööstus. Siseturu kujunemine tootmisvahenditele ja raudteede ehitamine tõi kaasa metallurgia- ja kütteainetetööstuse arenemise. Uus, eriti kiiresti arenev metallurgia- ja söetööstusrajoon kujunes Lõuna-Venemaal, naftatööstus Bakuu rajoonis.

Malmi sulatamine tõusis kogu Venemaal 17 028 puudalt 1867. aastal 114 782 puudale 1897. aastal, kivisöe tootmine 26,7 miljonilt puudalt 683,9 miljonile puudale, nafta tootmine 1,7 miljonilt puudalt 1870. aastal 384 miljonile puudale 1895. aastal. 1861. aastal oli Venemaal raudteid 1488 versta, 1896. aastal aga 33 736 versta. Need arvud näitavad ilmekalt, milline tehnika revolutsioon ja milline määratu suur tootlike jõudude arenemine toimus Venemaal reformijärgsetel aastakümnetel kapitalistlikus suurtööstuses. Seejuures oli arenemise tempo Venemaal kiirem kui Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas. «Kapitalismi arenemist noortes maades», ütles V. I. Lenin, «kiirendab tunduvalt vanade maade eeskuju ja abi». ¹⁶

Kuigi kapitalismi arenemine reformijärgsetel aastatel toimus õige kiiresti, jäi Venemaa oma majanduslikult arenemiselt arenumatest kapitalistlikest maadest siiski maha. Venemaa oli majanduslikult mahajäänud agrarimaa, kus umbes $\frac{5}{6}$ kogu elanikkonnast tegeles põllumajandusega.

¹⁴ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. Издание второе, 1951, lk. 153; vrd. lk. 165.

¹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 410.

Tööstuse arenemine Eestis moodustas lahutamatu osa tööstuse arenemisest kogu Venemaal. Ka Eestis võime märkida suur-tööstuse kaunis kiiret arenemist alates tööstuslikust tõusust pärast Krimmi sõda. Alles nendel aastakümnetel jõuab ka Eestis lõpule tööstuslik pööre. Eesti suurtööstus arenes järjest kasvava Vene siseturu nõuetele vastavalt ja tema toodang läks põhiliselt laiale Vene turule. Suurtööstuse edasist arenemist siin võimaldas talurahva süvenev kihistumine, põllumajanduse kaubalisuse kasv ja suured muudatused transpordioludes. Talurahva kasvav proletariseerumine ja vaba tööjõuturu tekkimine lõi tööstuse arenemiseks vajaliku tööliste armee.

Vene kaupmehed ja töösturid hakkasid järjest rohkem paigutama oma kapitale suurtööstusettevõtetesse Eestis. Kohalike saksa kaupmeeste ja mõisnike kapitalil oli samal ajal tööstuses teisejärguline koht, noor eesti kodanlus aga ei omanud kogu XIX sajandi teisel poolel nimetamisväärtset kohta tööstuses. Väliskapital etendas aktsiakapitali näol sellal teatud osa, eriti tekstiilitööstuses ja raudteel. Aktsiaseltside kätte läksid 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel sellised suured tekstiilitööstuse ettevõtted, nagu Sindi, Kärkla ning Narva kalevi- ja linavabrikud.

Väga suure tähtsusega nähtuseks oli raudteevõrgu väljakujunemine. 1861. aastal oli Venemaal raudteid 1488 versta. Baltimaade suurim kaubandus-tööstuskeskus ja tähtsaim sadamalinn Riia sai samal aastal esimese raudteeühenduse: avati Riia—Daugavpilsliin. Eesti alal kerkis raudtee ehitamise küsimus 60-ndatel aastatel teravalt päevakorrale. 1868. aastal kinnitas valitsus kontsessiooni Balti raudtee ehitamiseks, mis ühendas sadamalinnad Tallinna ja Paldiski ning tööstuslinna Narva Peterburiga ja Sise-Venemaaga. Juba varem oli valminud Peterburi—Tosno liin. Balti raudtee valmis suhteliselt kiiresti ja avati vedudeks 1870. aastal. Kuus aastat hiljem valmis Tapa—Tartu liin, mis 1887. aastal pikendati kuni Valgani. Samal ajal sai Valga raudteeühenduse ka Riiaga ning 1889. aastal üle Võru Pskoviga. Seega sai Põhja- ja Ida-Eesti kahekümne aasta jooksul soodsa raudteeühenduse Peterburi ja Sise-Venemaaga, samuti Riiaga. Raudteevõrk Eestis rajati ja arenes kogu Venemaa raudteevõrgu orgaanilise osana. See andis väga suure tõuke maa majanduslikuks tõusuks ning sidemete edasiseks tihenemiseks ja laienemiseks Venemaa teiste osadega.

F. Engels, käsitledes sotsiaalseid suhteid Venes, kirjutas: «... raudteede ehitamine tähendab kapitalistliku tööstuse loomist ja primitiivse põllunduse revolutsioneerimist.»¹⁷ Raudtee kaudu

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, вып. 2, лк. 398.

läksid põllumajandussaadused isegi kõige kaugematest maa osadest laiale turule. Juba varem olid Põhja- ja Ida-Eesti põllumajandussaadused hakanud järjest suuremal määral minema Peterburi turule, kuid raudteeühendus lõi selleks eriti soodsad tingimused. Võimsa tõuke andis see eriti karjamajanduse arenemiseks Eestis.

Suur tähtsus oli raudteeühendusel kaubanduse ja linnade arenemises. Kõige ilmekamaks näiteks sellest Eestis on Tallinna arenemine. Tallinn oli vana kuulus sadama- ja kaubalinn, kuid peale kohaliku turu oli tal tähtsust ainult Peterburi abisadamana kevaditi ja sügiseti, mil seda intensiivsemalt kasutati, kuna ta oli kauem jäävaba võrreldes Peterburi sadamaga. XIX sajandi 60-ndate aastateni ei toimunud siin tõsist murrangut kaubakäibe ja linna kasvus. See toimus alles Balti raudtee ehitamisega. Kui 1869. aastal oli Tallinna sadama kaubakäive 1,6 miljonit rubla, siis 1871. aastal tõusis see järsku 22,1 ja 1879. aastaks koguni 140,5 miljoni rublani aastas. 80-ndate aastate keskel vähenes küll Tallinna sadama kaubakäive ebasoodsaks kujunenud tollipoliitika ja raudteetariifide ning Peterburi sadama olude paranemise tõttu, kuid moodustas siiski 5,2% kogu Vene väliskaubandusest, mis seevastu enne raudtee avamist oli olnud ainult 0,4%. Tallinn oli tähtis eelkõige importsadamana, millest ongi tingitud ta arenemise iseärasus. Näiteks veeti Tallinna kaudu sisse puuvilla 1868. aastal ainult 57 202 puuda, 1878. aastal aga 4 miljonit puuda, seega üle 55% puuvillatarvitusest kogu Venemaal. Tallinna sadama kaudu varustati toorpuuvillaga peale Kreenholmi peaaegu kogu kesktööstusrajooni puuvillatööstust. See näitab, kuidas Tallinna majanduslikud sidemed tihenesid nüüd järsku mitte ainult Peterburiga, vaid ka Moskvaga ja üldse kesktööstusrajooniga.

Millise tõuke raudtee avamine andis Tallinna kasvule, seda näitab ka linnaelanike arvu liikumine. Tallinnas oli 1855. aastal 27 905 elanikku, mis järgmise poolteise aastakümne jooksul ajuti koguni langes. Järsk muutus tuli raudteeühenduse loomisega. Elanike arv kasvas Tallinnas 29 162-lt 1871. aastal 45 880-le 1881. aastal, seega keskmiselt 5,7% aastas. Kriisiaastail kasv aeglustus, kuid tõus jätkus siiski pidevalt, nii et elanike arv ulatus 1897. aastal 58 810-le.

Kuid nagu rõhutas juba F. Engels, on võimatu ehitada ja ekspluateerida laialdast raudteevõrku, mitte omades kodumaist tööstust, mis toodab rööpaide, vedureid, vaguneid jne. Tallinna kaudu kasvas raua, terase, kivisöe, koksi ja masinate sissevedu. Kuid sajandi lõpu poole hakkas üha rohkem mõju avaldama

Venemaal toodetud raud, kivisüsi, nafta, toorpuuvill. 1870. aastal alustasid tööd raudteetehased Tallinnas ja parkümmend aastat hiljem Valgas, kui viimane muutus raudteesõlmeks. Tallinn hakkas juba sajandi teisel poolel muutuma masinaehitustööstuse keskuseks Eestis, kuhu sajandi lõpul rajati ka suur vagunitehas «Dvigatel». On märkimisväärne, et ka Lutheri mööblivabrik tootis algul mööblit eeskätt raudteejaamade, kontorite ja büroode jaoks. Nii andis raudtee määratu suure tõuke Tallinna muutmisel suureks kaubandus-tööstuslinnaks.

«Kuid ei saa sisse tuua üht suurtööstuse haru,» kirjutas F. Engels, «mitte sisse tuues sellega koos tervet süsteemi; võrdlemisi kaasaegset tüüpi tekstiilitööstus, juba varem ajanud juuri Moskva ja Vladimiri kubermangudes, aga samuti Baltimail, sai tõuke uueks tõusuks.»¹⁸ Seda, mis on Venemaa kohta üldiselt öeldud, illustreerib ilmekalt ka ühe selle osa, Eesti, areng. Kreenholmi Manufaktuuri ja teiste tekstiilitööstuse suurettevõtete laienemine ja täienemine on tihedasti seotud raudteede ehitamise ja metallitöötlemise ettevõtete arenemisega Venemaal.

Tekstiilitööstus jäi ka XIX sajandi teisel poolel ülekaalukalt valitsevaks tööstusharuks Eestis. Kalevi- ja linatööstuse alal toimus olemasolevate vabrikute täiendamine. Narva kalevi- ja linavabrik kasvasid tunduvalt. 1890. aastal töötas kalevivabrikus 1017 ja linavabrikus 1637 töölist. Sindi vabrikus töötas veidi alla 1000 töölise, Kärddlas 500—700 töölise. Suurettevõtetest asutati 1859. aastal senistele lisaks veel Voltveti ehk Hallikukivi kunstvillavabrik, mis töötas kuni 1894. aastani, mil ta maha põles. Tööliste arv tõusis siin ajuti ligi 500-ni. Nende vabrikute kõrval tekkis mitmel pool maal rida villa vanutamise ja ketramise veskeid.

Määratu suure tähtsusega oli aga puuvilla ketramise ja kudumise vabriku Kreenholmi asutamine Narva juurde 1857. aastal.

Puuvillatööstus oli juba XIX sajandi esimesel poolel muutunud kõige arenenumaks tööstusharuks Venemaal, mis oli koonduanud Moskva-Vladimiri tööstusrajooni ja Peterburi. V. I. Lenin näitas, et «... puuvillatööstuse kapitalistlik organisatsioon oli kujunenud enne talurahva vabastamist».¹⁹ Puuvillriide tootmine koosneb teatavasti ketramisest, kudumisest ja puuvillriide töötlemisest, nn. sitsitrükkimisest. Kaks viimast arenesid Venemaal juba XVIII sajandil. Esimene ketrusvabrik Venemaal oli Aleksandrovski manufaktuur Peterburis, mis asutati riigi poolt 1798. aastal. Puuvill-lõnga tootmine hakkas aga hoogu võtma alles

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, вып. 2, стр. 398.

¹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 449.

XIX sajandi 30-ndate aastate teisel poolel ja 40-ndatel aastatel, mil asutati rida suuri ketramisvabrikuid Peterburis, Moskva rajoonis ja Ivanovos. Lõnga asemel hakkas nüüd tõusma toorpuuvilla import ja 50-ndatel aastatel kasutasid Venemaa puuvillakudumisvabrikud juba peamiselt vene kedrust.²⁰

Puuvillatööstuses masinate kasutuselevõtmine tõstis suuresti töötootlikkust. Üks mehaaniline kudumistelg asendas 8—12 käsitelge, silindriline sitsitrükkimismasin kuni 200 käsitsi trükkijat, vaater- ehk mjuulmasin 450 värtnaga vähemalt sama palju käsitsi ketravaid naisi. Masin tõrjus välja käsitsitöö. Üks tööline masinaid kasutavais puuvillavabrikuis tegi ära kuni 27 käsitsi töötaja töö. Puuvillriide hind langes selle tulemusel näiteks Moskvas 40 hõbekopikalt 1800. aastal 8—12 kopikale 1860. aastal arssina eest. Selles avalduski manufaktuuri kriis, millest väljapääs seisis ainult tehnilises ümbervarustamises, käsitsitöölt masinate kasutamisele siirdumises.²¹

Puuvillatööstuse arenemine on eriti ilmekaks näiteks Eestis areneva tööstuse lahutamatu seosest Peterburi ja Moskva rajooni tööstusega ning üldvene turuga. Juba XVIII sajandi lõpul tekkisid Tallinnas ja Pärnus nn. sitsivabrikud, kus värviti mitmesuguseid puuvillriideid, eriti pearätikuid. Kaupmees Frese ja Ko. manufaktuuris Tallinnas töötas kuni 148 töölist. Pärnu manufaktuuris kooti ka rätikuid ja linte. XIX sajandi esimesel poolel piirdus puuvillatööstus Eesti alal ainult puuvillriide trükkimise ja värvimisega. Esimesed masinad Eestis võeti kasutusele sajandi algul, just selles tööstusharus, kuigi töötamine nendega toimus käsitsi. Masinatega oli varustatud algusest peale 1830. aastal Narvas asutatud «sitsivabrik», mis 1843. aastal läks üle ka aurukatla kasutamisele. Seega toimus selles tööstusharus üleminek manufaktuurilt vabrikule võrdlemisi varakult. Siin töötas üle 100 tööliste. Vastavad manufaktuurid Eestis said värvimata puuvillriide eeskätt Peterburist, olid seega kõige tihedamalt seotud vene puuvillakudumisega. Siinsete värvimismanufaktuuride valmistoodang omakorda turustati suures osas väljaspool Eestit, eeskätt Peterburis ja Moskvast, osalt ka Riias jm. Riidevärvimise alal aga tekkis ka rida väikesi, osalt isegi käsitsitööle rajatud ettevõtteid.

Puuvilla ketramine ja kudumine ilmus Eestisse aga otse mehhaniseeritud suurtootmise kujul, kusjuures sellele koht peal ei

²⁰ В. К. Яцунский, Промышленный переворот в России. «Вопросы истории», № 12, 1952, lk. 58.

²¹ С. Струмилин. К вопросу о промышленном перевороте в России, lk. 79—81.

eelnenud väikekaubatootmise ja manufaktuuri astmeid. See tekkis siin ajal, mil sisse ei veetud mitte enam lõnga, vaid toorpuuvilla.

Kui pärast Krimmi sõda algas puuvillatööstuses uus elavnemine, tõmbas Narva tööstuskeskus enesele ka Moskva rajooni kapitalistide ja puuvillavabrikantide tähelepanu. Puuvillatööstuses kasutati sellal imporditud toorainet, ameerika ja osalt egiptuse puuvilla, mida veeti sisse eeskätt Breemeni ja Liverpooli kaudu. Suhteline lähedus imporditud puuvillale oligi sellal Peterburi rajooni tähtsaimaks majanduslikuks eeliseks võrreldes Moskva-Vladimiri rajooniga. Rida puuvillavabrikuid tekkis seetõttu ka Riias. See oli üheks oluliseks põhjuseks ka uue puuvillavabriku — Kreenholmi Manufaktuuri — asutamisel Narva juurde, mille lähedal asus sadam ja odav energiaallikas kose näol.

Moskva kapitalistid-vabrikandid J. L. Knoop, K. Soldatenkov ja vennad Hludovid koos Peterburi ja Narva kaupmeestega (E. Kolbe jt.) asutasid 1856. aastal aktsiaseltsi «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur». Põhikapitaliks oli alguses 2 miljonit kuldrubla, mis jagunes 400 osatäheks, igauks 5000 rubla. Peaaktsionär Knoop oli ühelt poolt tihedasti seotud Vene kesk-tööstusrajooni puuvillavabrikantidega (122 puuvillavabriku kaasomanikuks!), teiselt poolt inglise puuvillamasinate tööstusega. Pärast seda, kui lubati puuvillatööstuse masinate väljavedu Inglismaalt, monopoliseeris tekstiilimasinate sisseveo Venesse enda kätte kapitalist Knoop. Seetõttu muutus Venemaa vananevate inglise masinate turuks, vene andekate leidurite ja konstruktorite masinad aga ei leidnud rakendamist. Seetõttu näemegi ka Kreenholmi aktsiaseltsis osanikena inglise kapitaliste. Samuti anti tehniline juhtimine inglaste kätte, kes tegelikult vähe hoolisid tehnikast, pidades vaid silmas eeskätt kapitalistide kõrgeid kasumeid tööliste poolkoloniaalseks ekspluateerimise teel. 1889. aastal suurendati põhikapital kolmekordseks, nii et see tõusis 6 miljoni rublani. 1856. aastal osteti Narva koske kahte ossa jagav Kreenholmi saar, kus 30. aprillil²² 1857. aastal pandi alus esimesele vabrikukorpusele. Järgmise aasta 10. oktoobril lasti käiku puuvilla ketramise ja 1859. a. augustis kudumisvabrik. Kahe aasta pärast alustas tööd ketrusvabriku uus korpus. Vabriku laiendamine jätkus ka järgmistel aastakümnetel. 1870. aastal ehitati vabrik «EF», 1876. aastal ehitati kudumisvabriku korpusele juurde neljas korrus, 1884. aastal viidi lõpule Joala ja 1899. aastaks Georgi vabriku ehitamine.

Kreenholmi Manufaktuuri kasvu näitab järgmine tabel:

²² Daatumid on antud kõik tollal kehtiva vana kalendri järgi.

Aasta	Ketru- värtnaid	Kedruse toodang kg-des	Kudumis- masinaid	Riietoo- dang meetrites	Toodangu summa tuhandetes rublades	Töölise arv
1860	61 776	938 208	650	3 090 059	1374	ca 2000
1866	114 464	1 748 800	960	6 842 455	—	2550
1870	163 424	3 168 540	1136	14 177 542	ca 7000	4500
1880	290 748	6 619 490	2198	24 683 421	ca 9700	4200
1890	388 812	9 280 000	2140	29 684 350	12 750	4578
1900	458 380	9 900 000	2500	31 770 700	—	5402

Kreenholmi Manufaktuur oli algusest peale suurim puuvilla-
vabrik kogu Venemaal, andes 1866. aastal üksinda 5,3% kogu
Venemaa puuvillriide toodangust ja ligi 5,8% kogu kedrusest.
Suuruselt ja masinatega varustatuselt sarnanes Kreenholmi vabrik
rohkem Peterburi, kui kesktööstusrajooni puuvillavabrikutele.
Moskva, Vladimiri ja Tveri kubermangudes, kus toodeti küll
kaugelt üle poole Venemaa kedrusest ja riidest, oli palju väi-
kesi vabrikuid ja manufaktuure, osalt töötati koguni kodus. Peter-
buri puuvillavabrikutega sarnanes Kreenholm ka selle poolest, et
siin töö tootlikkuse tase oli kõrgem kui Moskva kubermangu vab-
rikutes, siin toodeti kõrgemaid kedruse numbreid ja riidesorte.
Alates 1870. aastast jäi töölise arv Kreenholmi vabrikus kuni
1890. aastani suhteliselt stabiilseks, samal ajal kasvas aga värtate
arv 238% ja kedrusetoodang 293%. Kogu Venemaa kedruse-
toodangust andis Kreenholm 1890. aastal 7,84%. Kui 60-ndatel
aastatel mujal Euroopas, välja arvatud Inglismaa, tuli iga töö-
lise kohta keskmiselt 14 kuni 55 värtat²³, siis Kreenholmis tuli
65 värtat. 1890. aastaks värtate arv töölise kohta Kreenholmis
peaaegu kahekordistus.

Venemaa puuvillatööstuse keskus asus Moskva-Vladimiri
rajoonis, kus selle tööstusharu arenemiseks olid soodsad tingimu-
sed arenenud kodutöönduse, odava tööjõu, peamiste müügitur-
gude läheduse, heade jõeühenduste jne. tõttu. Peterburi-Kreen-
holmi rajooni eelis — suhteline territoriaalne lähedus import-
puuvillale võrreldes kesktööstusrajooniga — hakkas kaotama oma
tähtsust, sedamööda kuidas arenes raudteetransport ning Vene-
maa hakkas ise kasvatama puuvilla. 1890. aastal oli juba 23,8%
puuvillast kodumaa toodang ja selle osa kasvas järjest. Vaata-

²³ Vt. K. Marx, Kapital, 1. kd., Tallinn, 1953, lk. 486.

mata rajoonilisele paiknevusele, oli Kreenholmi Manufaktuur väga tihedasti seotud just Moskva tööstusrajooniga.

XIX sajandi lõpukümnendite tähtsaimaks nähtuseks Eesti suurtööstuses oli masinaehitustööstuse arenemine. See oli tihedasti seotud suurtööstuse ja kapitalistliku põllumajanduse arenemisega. Esimene metallitöökoda, mis asutati Tallinnas 1828. aastal, hakkas 40-ndatel aastatel valmistama põllutööriistu. Järgmised masinaehitustöökojad tekkisid 60—70-ndatel aastatel, millistest Wiegand (asut. 1873. a.) ja Krull (asut. 1865. a. algul Rakveres, siis Tallinna üle toodud), muutusid hiljem suurteks tehasteks (tänapäeval «Ilmarine» ja Tallinna Masinaehitustehas). 1879. aastal asutati Narvas Zinovjevi valutehas, 1881. a. Lausmanni ja 1890. a. Rotermanni masinatehas Tallinnas. Peale nende tekkisid põllutöömasinate valmistamise ja remonditehased veel Pärnus, Suure-Kõpus, Tartus jm. Üle 100 töölisega tehasteks olid nendest ainult Zinovjev Narvas ja Wiegand Tallinnas, kus 1890. aastal oli vastavalt 315 ja 170 töölist. 90-ndatel aastatel kasvas tööliste arv reas Tallinna tehastes. Suuremates tehastes valmistati viinavabrikute sisseseadeid, lokomobiile, aurukatlaid, saekaatreid jne. Masinaehitustööstus oli uus, arenev tööstusharu, mille osatähtsus Eestis pidevalt kasvas. «Volta» ja «Dvigateli» tehaste rajamisega Tallinnas XIX sajandi lõpuastail toimus selle tööstusharu järsk tõus.

Mayeri keemiatehas, mis asutati Tallinnas 1889. aastal, tootis eskätt Moskva ja Ivanovo rajooni mehhaniseeritud suurtööstuse jaoks abimaterjale. 1894. aastal töötas siin 50 töölist. Tehas tootis üle 1,8% Venemaal sellal toodetud keemiasaaduste summast.

Uuele tööstusharule Eestis pandi alus Kunda tsemenditehase asutamisega 1870. aastal. 1879. aastal töötas siin 300 töölist, 1884. ja 1890. aastal 400 ja 1894. aastal 850 töölist. Tsemendi tootmise tõus annab tunnistust ehitustööstuse arenemisest. Toodang, mis 1890. a. moodustas ligi 6,8% kogu tsemenditoodangu summast Venemaal, turustati suurel määral väljaspool Eestit.

Ehitustööstusega kõige tihedamalt seotud on telliskivitööstus. Selles tööstusharus asutati mitmel pool maal väikesi telliselööve, kus enamasti töötati mõne töölisega, kasutades hobuseid. Tehasteks, kus kasutati aurumasinaid, olid Ilmatsalu Tartu lähedal (asut. 1879. a.), Joala Kreenholmi juures (asut. 1881. a.) jt. Viimases töötas 1894. aastal 120 töölist. Peale telliskivide valmistati tellisetehastes ka torusid maa torutamiseks ja katusekive.

Paberitööstuse alal asutati Tallinnas 1887. aastal Johanson'i paberivabrik. Ülemiste paberivabrik läks aga 1893. aastal üle tselluloosi valmistamisele. Sellega rajati Eestis uus tööstusharu,

mille tähtsus siin XX sajandil suuresti tõusis. Seevastu klaasitööstuse alal ei toimunud XIX sajandi teisel poolel mingeid olulisemaid muutusi.

XIX sajandi teisel poolel toimus puidutööstuse tunduv laienemine ja mehhaniseerimine. Asutati rida mehaanilisi saeveskeid, eriti Narvas ja Narva-Jõesuus. 1883. aastal asutati Tallinna Lutheri puutööstusettevõtte, mis peagi kasvas suureks mehaaniliseks mööbli- ja vineerivabrikuks. Vineeri tootmisega rajati siin uus tootmisharu, mille saadused ei levinud mitte ainult Venemaal, vaid leidsid turustamist ka teistes Euroopa maades, Hiinas, Indias, Ameerikas j.m.

Tuletikutööstus oli kaua aega esindatud Eestis ainult Hindreuse vabrikuga Tallinnas. 1890. aastal asutati tuletikuvabrik Viljandisse. 1868. aastal asutati Tartusse klaverivabrik, kus 80-ndail aastail töötas 50—60 töolist, toodang aga leidis turgu paljudes Venemaa linnades.

Nahatööstuses kujunes suuremaks ettevõtteks Wildenbergi vabrik, mis asutati Kuressaares 1858. aastal. 1894. aastal töötas siin 72 töolist. Siin kasutati aurumasinat. Sellel tööstusalal oli palju väikesi ettevõtteid ja kodutöötajaid, sest see tootmisala nõuab väga väikest arvu töölisi.

Väike-ettevõtted olid eriti levinud toiduainetetööstuses, mille peamised tootmisalad kujutavad endast põllumajandussaaduste töötlemist. Sellal levisid Eestis nagu mujalgi Venemaal auruveskid, mis on «mehhaniseeritud suurtööstuse ajastu iseloomulik kaaslane».²⁴ Suurimaks auruveskiks kujunes Rotermani ettevõtte (asut. 1869. a.) Tallinnas, kus valmistati makarone j.m. Väikesi viinapõletus- ja õlletööstuse ettevõtteid oli rohkesti üle kogu maa mõisates. Suuremad piirituse- ja õllevabrikud asusid Tallinnas ja Tartus. Tartus asutati 1887. aastal Wöhrmanni tubakavabrik, kus 1894. aastal töötas 270 töolist. Kalatööstuse alal oli suuremaks ettevõtteks kiluvabrik Tallinnas, kus 1894. aastal töötas 80 töolist.

Suurtööstuse üksikute harude arenemisest Eestis aastail 1860—1900 annab pildi tabel lk. 23.

Tekstiilitööstus jäi sajandi lõpuni valitsevaks suurtööstusharuks Eestis, kuigi aastail 1879—1894 tekstiilitöölise osatähtsus vähenes 81,8 protsendilt 61,2 ja sajandi vahetuseks isegi 46,5 protsendile. Seevastu kasvas metallitöölise arv sama aja jooksul masinaehitustehastes ja raudteetöökodades rohkem kui 8,6 korda. Kui sajandi keskel oli Eestis ainult üks masinaehitustehas, siis 1894. aastal oli neid 11, peale selle suured raudtee-

²⁴ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 401.

Aasta	Ettevõtete arv, kus töötas üle 16 töölise		Tööliste arv		Tekstiilitöölisi		Metallitöölisi		Mineraalide töötlemise töölisi		Puidutöölisi		Paberi- ja tselluloositöölisi	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1860	22	5,247	4 150	79,0	33	—	577	11,0	25	—	168	3,2		
1879	33	10 164	8 311	81,8	841	8,3	585	5,8	150	1,5	72	0,7		
1884	37	10 835	8 423	77,7	937	8,7	774	7,1	214	2,0	116	1,1		
1890	44	12 575	9 142	71,9	1 326	10,5	956	7,6	477	3,8	203	1,6		
1894	58	14 296	8 751	61,2	2 131	14,9	1 403	9,8	811	5,7	281	2,0		
1900	95	24 103	11 211	46,5	7 225	30,0	1 608	6,7	1 754	7,5	1 082	4,5		

töökojad Tallinnas ja Valgas. Mineraalide töötlemise tööstuse — klaasi-, telliskivi- ja tsemenditööstuse — tõus oli ühenduses eeskätt Kunda tsemenditehase ja paari suurema tellisetehase asutamisega. Puidutööstuse osatähtsuse suur kasv oli kantud suurel määral Lutheri mööbli- ja vineerivabriku hoogsast arenemisest.

Võrreldes sajandi teise veerandiga, millal Eestis hakkas arenema mehhaniseeritud suurtööstus, muutus olukord XIX sajandi lõpuks tunduvalt. Tekstiilisuurtööstuse kõrvale olid rajatud ja tõusnud jalule täiesti uued tööstusharud, oli hakatud tootma masinaid ja toimunud revolutsioon transpordivahendites põhilise raudteevõrgu loomisega ning aurulaevanduse arenemisega sisevetel ja merel. Seega jõudis Eestis, nagu kogu Venemaal, tööstuslik pööre lõpule möödunud sajandi 60—80-ndatel aastatel.

Seejuures ei tohi unustada, et kõrvuti suurtööstusega püsis ja osalt laienes ka väiketööstus, tegutses väikekaubatootja-käsitöölise nii linnas kui maal. Näiteks registreeriti 1881. aastal Põhja-Eestis maal 103 kangrut, 80 kudujat ja 331 ketrajat, kes töötasid kodus müügiks.

Masinatega tootmine ei tõrjunud välja mitte ainult tööstuse vananenud vormid, vaid soodustas ka tootmise ja töölisklassi kontsentreerumist. Üle 100 töölisega ettevõtete osatähtsus aastail 1860—1900 selgub lk. 24 toodud tabelist.

Kui ettevõtete üldarv 40 aasta jooksul kasvas üle nelja korra, siis üle 100 töölisega ettevõtete arv kasvas viis korda ja nende osatähtsus tõusis 27,3 protsendilt 32,6 protsendile. Tööliste kontsentratsioon Eesti suuretööstuses oli eriti kõrge. Kui Euroopa-Venemaal töötas üle 100 töölisega vabrikutes ja tehastes 1890. aastal 74,6% kõigist vabriku-tehase töolistest, siis Eestis oli neid töölisi umbes 90%. See on osalt tingitud sellest,

Aasta	Ettevõtete arv	Nendest üle 100 töölisega ettevõtteid	% %	Nendes tööliste arv	% %
1860	22	6	27,3	4 601	87,7
1879	33	10	30,3	9 330	91,8
1884	37	11	29,7	9 794	90,1
1890	44	15	34,9	11 307	89,9
1894	58	21	36,2	12 771	89,4
1900	92	30	32,6	21 802	90,5

et Kreenholmi manufaktuur tõstis selle protsendi kõrgele. Uldiselt oli Eestile iseäralikuks jooneks see, et siin ajavahemikul 1860—1900 tööliste arvu osatähtsus üle 500 töölisega ettevõtetes vähenes 76,2 protsendilt 65 protsendile. Üle 1000 töölisega ettevõtete arv kasvas aga samal ajavahemikul ühelt seitsmele ning nendes töötavate tööliste arv tõusis umb. 2000-lt 1860. aastal 13 624-ni 1900. aastal, seega 36,2 protsendilt 57 protsendile.

Tööstuse arenemine ei toimunud Venemaal mitte pidevas tõusujoones, vaid tsükliliselt, nagu kõigis kapitalistlikes maades. «Mehhaniseeritud suurtööstuse arenemine ei saa toimuda teisiti kui hüpetega, õitsengu- ja kriisiperioodide perioodilise vaheldumisega.»²⁵ Tööstusliku tõusu aastad pärast Krimmi sõda, mil Eestis asutati Kreenholmi, Voltveti, Wildenbergi jt. vabrikud, andsid 60-ndatel aastatel maad tööstuse seisaku aastatele. Järgmine tõusuperiood algas 60-ndate aastate lõpul, millal Eestis ehitati Balti raudtee, asutati Tallinna raudteetehased, Kunda tsemenditehas, Wiegandi masinaehitustehas. Sellele järgnes 1873. aastal kriis, mis kestis kolm aastat.

Eriti pärast Vene-Türgi sõja lõppu oli elav nõudmine toodetele ja esitati suured valitsuse tellimused, mis muutsid 1880. a. erilise tõusu aastaks. V. I. Lenin märkis, et sellal toimus tõus muuseas eriti masinaehituse alal.²⁶ Ka Eestis võib 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul näha elavnemist just masinaehituse alal — laiendatakse olemasolevaid töökodasid ja tehaseid ning asutatakse paar suuremat tehas Narvas ja Tallinnas. Õitsenguperiood asendus 80-ndate aastate algul kriisiga, mis oli sügavam kui eelmised. 1887. aastast algas jälle erilise elevuse periood, kus laiendati endisi ja asutati uusi suurettevõtteid. Uus tööstuslik tõus järgnes XIX sajandi lõpuaastail kogu

²⁵ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 457.

²⁶ Samas, lk. 434.

Venemaal. Need tõusuaastad tõid olulisi muutusi Eesti tööstuse ja proletariaadi arengus, mis tähistas uue perioodi — imperiaalsi ja vabadusliikumise proletaarse perioodi saabumist.

Kriisid olid kapitalismi üha teravnevate vastuolude paratamatuks tulemuseks. Suurtööstuse säärase hüppelise kasvu tõttu suurenes väiketootjate laostumine. Tööstuse tõusu aastatel tõmmati töölisi hulgaliselt vabrikusse, tööstuse seisaku aastatel aga tõugati neid jälle vabrikuvärrava taha. Tööstuskriisid andsid tööliklassile raskeid hoope, jättes tööta ning tõugates viletsusse tuhandeid töölisi.

V. I. Lenin näitas oma teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal», et «peale tootmise kontsentreerumise suurettevõtetesse on mehhaniseeritud suurtööstuse iseloomustamiseks tähtis veel küsimus tootmise kontsentreerumisest üksikuisse vabrikutööstuse keskustesse ja küsimus vabrikutööstuse keskuste mitmesugustest liikidest».²⁷ Lenin koostas tabeli 103 vabrikutööstuse keskuse kohta Euroopa-Venemaal, kuhu oli koondatud umbes pool kõigist vabrikutöölisest, ja eraldas nende keskuste kolm peatüüpi.

Vabrikutööstuse keskuste hulgas seisid esikohal linnad, mida iseloomustas tööliste ning ettevõtete kõige suurem kontsentratsioon. Eestis olid sellisteks linnadeks Narva ja Tallinn. Tööstusettevõtteid leidis ka Tartus, Viljandis, Pärnus ja Kuressaares, kuid valitsevaks jäi neis väikekaubatootmine. Esimesel kohal seisis Narva, mis oli hakanud kujunema tööstuslinnaks juba 20-ndatest aastatest alates. Narva kui puhtakujulise tööstuslinna kasvu ja elu määrajaks oli võimas tekstiilitööstus. Kõige suuremate tekstiilivabrikute asumise tõttu Narvas jäi ta kogu XIX sajandi teise poole jooksul suurimaks vabrikutöölisete koondumise keskuseks Eestis. 1879. aastal oli Narvas 6484 vabriku- ja tehasetöölise, mis moodustas 63,8% vabrikutöölisete üldarvust Eestis. 1894. aastal oli siin 7850 töölise ehk üle 54,9% vabrikutöölisete üldarvust. Kuigi tööliste arv Narvas absoluutselt kasvas, vähenes ta osatähtsus siiski teiste keskuste kasvu tagajärjel. Narva tööstuskeskus on V. I. Lenini poolt koostatud tööstuskeskuste tabelis aastail 1879—1890 üheksandal kohal.²⁸

Narva kujunemine suurtööstuse linnaks ja suurimaks proletaarseks keskuseks Eestis oli tingitud mitmest põhjusest. Narval oli soodus veete-ühendus nii ulatusliku Vene siseturuga kui ka välismaaga. Narva jõe ning Peipsi järve kaudu oli ta ühendatud Pihkva «linakubermanguga». Mereteed kaudu veeti siia enne raudtee ehitamist kogu toorpuuvill Kreenholmi vabriku jaoks.

²⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 434.

²⁸ Samas, lk. 510.

Eriti soodustas suurtööstuse arenemist Narvas Peterburi lähedus, mis oli Moskva kõrval Venemaa suurim tööstus-, kaubandus- ja rahanduskeskus. Peterburi kapitalistide ettevõttel algaski Narva kui tööstuslinna tõus. Samal ajal oli Peterburi tähtsaks toodangu turustamise keskuseks. Narva kose veejõud oli odava energia allikaks. Narva asend oli soodus ka odava tööjõu saamise suhtes. Eeldused Narva tööstuskeskuse edasiseks tõusuks suurenesid veelgi, kui ta sai raudteeühenduse Peterburi ja Tallinnaga.

Järgmiseks linnaks-tööstuskeskuseks oli Tallinn, mille suurtööstus nii arenemise tempolt kui ka koostiselt täiesti erines Narva omast. Tallinn oli juba ammugi tähtis sadama- ja kaubalinn, kubermangu administratiivne keskus. Kapitalismi arenemisega hakati siin rajama ka tööstusettevõtteid, kuid veel 1879. aastal oli siin ainult 764 tööstustöölist. Tallinna tööstuslik tõus algas eriti 80-ndate aastate teisel poolel. 1890. aastaks oli tööstustööliste arv siin tõusnud 1454-le ja 1894. aastaks 2285-le. Seega oli kasv 15 aasta jooksul ligi 300%. See kasv jätkus eriti hoogsalt 90-ndate aastate lõpul, mil siin peale vägunitehase asutati elektrimootoritehas «Volta», puuvillavabrik «Balti Manufaktuur» jt. Kui 1894. aastal oli Tallinnas 18 ettevõtet 2285 töölisega, siis 1900. aastal oli siin 34 ettevõtet 7903 töölisega. Erinevalt tekstiilitööstuse keskusest Narvast kujunes Tallinn eeskätt masinaehitustööstuse keskuseks. 1894. aastal oli Tallinnas vastavaid ettevõtteid 7, kokku 1350 töölisega, 1900. aastal oli ettevõtete arv kahekordistunud, metallitööliste arv aga tõusnud 5265-ni. Sellel oli eriti suur tähtsus revolutsioonilise liikumise seisukohalt, milles metallistid teatavasti sammusid esirinnas. Peale selle oli Tallinn suure kauba- ja sadamalinnana, mille läbikäigud pärast raudteeühenduse rajamist tõusid mitmekümnekordseks, suureks sadamatööliste keskuseks. Tallinn muutus kaubandus-tööstuslinnaks.

Teine vabrikutööstuse keskuste tüüp oli vabrikuküla. Eestis olid need eeskätt maale asutatud tekstiilivabrikud, mille ümber tekkis töölisasula, osalt vabriku poolt ehitatud töölikasarmute, osalt tööliste eneste poolt ehitatud väikeste elamute näol. Sellised vabrikukülad tekkisid Kärddla, Sindi ja Voltveti vabrikute juures. Näiteks Sindi vabriku ümber tekkis kuni 3000 elanikuga asula, ületades suuruselt väikelinnad nagu Paide ja Paldiski. Kui sellised vabrikukülad Moskva, Vladimiri, Kostroma, Jaroslavli ja Tveri kubermangudes olid varem olnud kapitalistliku manufaktuuri keskused, mis allutasid endale ümbruskonna käsikangrute hulgad, siis Kärddla, Sindi ja Voltveti vabrikud asutati ilma sellise eelneva kohaliku tööstuse madalama vormi arenemiseta.

Ka Kunda tsemenditehase juurde tekkis töölisasula suurettevõtte asutamise­ga. Need maale asutatud vabrikud ja tehased tõmbasid lähemast ümbruskonnast ja osalt kaugemalt sadu talupoegi kokku ja muutsid nad vabrikutöolisteks. Osa töölisasulaid Rápina paberivabriku, Rõika-Meleski klaasivabriku ja teiste ettevõtete juures olid kujunenud juba varem, manufaktuuri perioodil. Enamikule vabrikuküladest on iseloomulik, et nende elanikud olid peaaegu kõik majanduslikult sõltuvad vabrikuomanikust, kelle käes tavaliselt oli ka kauplus jne. On märkimisväärne, et ka osa maal asuvaid raudteejaamu muutus väikesteks töölisasulateks, kuhu rajati üks või teine tööstusettevõtte. Raudtee pani aluse rea selliste uute keskuste kujunemisele maal.

Lenini poolt vabrikutööstuse keskuste kolmanda peatüübina näidatud «kodutöõnduslikud» külad ei olnud iseloomulikud Ees­tile. Sellele tüübile lähenesid siiski mõned külad näiteks puu­nõude tootmise rajoonis Ida-Eestis ning laevaehituse külad ranni­kul ja saartel.

V. I. Lenini arvestuse järgi asus vähemalt pool Euroopa­Venemaa vabriku- ja mäetöölise koguarvust 1890. a. paiku väljaspool linnu. Eesti ulatuses võib arvestada umbes veerandi tööstustöölise asumisega väljaspool linnu. Kui aga nendele juurde arvata raudteetöölised, kes kuuluvad ka «kapitalistlike suurettevõtete tööliste hulka»²⁹, siis on väljaspool linnu asuvate tööliste osatähtsus suurem.

Vabrikutööstuse arenemine ja paiknemine XIX sajandil Venemaal ja sealhulgas ka Eestis näitab, kuidas vabrik andis võimsa tõuke vanade keskuste tööstuskeskusteks muutmisele ja lõi rea uusi keskusi, tõmmates maaelanikke sadade kaupa neisse tööstusasulaisse. Kui feodalismi ajal toimus mittepõllumajandus­like keskuste tekkimine sajandite jooksul, siis tõusva kapitalismi ajal teostus see mõnekümne aastaga. Ühiskondlik tööjaotus sai hiiglatõuke, rahvastiku liikuvus sai majanduselu paratamatuks tingimuseks.

Kapitalistlike suurettevõtete asutamine sügavale maakolgas­tesse kindlustas kapitalistidele odava tööjõu, eriti XIX sajandi 30—50-ndatel aastatel, kui talupojal polnud veel liikumisvaba­dust. Maal asuvad vabrikutööstuse keskused ja nende kasv näi­tab, et mehhaniseeritud suurtööstus ei olnud eraldatud talurahva massist ja avaldas viimasele väga suurt mõju. Muidugi, vabriku­­tööstuse vähem-kontsentreeritud keskused, eriti kaugel maakolgas­tes, pidurdasid ajutiselt mehhaniseeritud suurtööstuse ümberkujun­davat toimet tema poolt rakendatud rahvastikule. Need laialiasu-

²⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 416.

vad vabrikukülad ei olnud nii soodsaks pinnaks töölisliikumise arenemisele kui suuremad tööstuslinnad, kus tootmise ja tööjõu kontsentratsioon oli palju kõrgem. Esimestes olid töölised veel tihtipeale seotud põllumajandusega, omasid aiamaad ja majakest, mis neid sidus ja mida vabrikandid meelega soodustasid, näiteks Kärddlas, Sindis jm. «Kolka-maamehe *paugupealt* tööliks muutmisega,» kirjutab V. I. Lenin, «võib vabrik endale mõneks ajaks kindlustada kõige odavamad, kõige vähem arenenud ning kõige vähenõudlikumad «töökäed». Kuid on ilmne, et niisugune pidurdamine saab olla ainult lühiajaline ja et see toimub mehhaniseeritud suurtööstuse mõjupiirkonna veel suurema laienemise hinnaga.»³⁰

³⁰ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 440.

TÖÖSTUSPROLETARIAADI KUJUNEMINE EESTIS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

Mehhaniseeritud suurtööstuse arenemine tähistas revolutsiooni tehnikas, millega oli lahutamatult seotud selle protsessi sotsiaalne külg. «Üleminek manufaktuurilt vabrikule,» kirjutab V. I. Lenin, «tähistab täielikku tehnilist pööret, mis kukutab meistri sajandite kestel omandatud käsitööoskuse, sellele tehnilisele pöördele järgneb aga paratamatult ühiskondlike tootmissuhete kõige järsem lammutamine, tootmisest osavõtvate isikute eri gruppide lõplik lõhenemine, täielik lahtiütlemine traditsioonist, kõigi kapitalismi tumedate külgede teravnemine ja laienemine, ühes sellega aga ka töö massiline ühiskonnastamine kapitalismi poolt.»³¹

Mehhaniseeritud suurtööstuse tekkimine ja arenemine muutis otsustavalt majanduse iseloomu, ühiskonna klassistruktuuri ja ühiskondlike jõudude vastastikused suhted. Selle protsessi kõige tähtsamaks nähtuseks oli ühiskonna kõige revolutsioonilisema ja seetõttu kõige eesrindlikuma klassi — tööstusproletariaadi — formeerumine.

Kapitalismi arenemisega kaasnes proletariaadi kiire arvuline kasv. 25 aasta jooksul, 1865. aastast 1890. aastani, kasvas tööliste arv Venemaal ainuüksi suurtes vabrikutes ja tehastes ning raudteedel 706 000-lt 1 433 000-le, s. o. rohkem kui kahekordseks. Kapitalistliku suurtööstuse veel kiirema arenemise tõttu 90-ndail aastail kasvas tööliste arv sajandi lõppaastaiks 2 792 000-ni.

«See oli kaasaegne tööstusproletariaat, kes pärisorjuseaegseist vabrikutööstusest, samuti väike- ning käsitööstuse ja igasuguse muu tööstuse tööstusest põhjalikult erines nii selles, et ta oli koondatud suurtesse kapitalistlikesse ettevõtetesse, kui ka oma revolutsiooniliselt võitlusvõimelt.»³²

Eesti proletariaat tekkis ja arenes Vene proletariaadi ühe osana. 1865. aastal oli Eestis ligi 6000 suurtööstustöölist. 1894.

³¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 379.

³² ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, Tallinn 1952, lk. 7.

aastaks oli see arv tõusnud 14 300-ni ja koos raudteetöölisega umbes 18 800-ni. Tööstusliku tõusu aastail 90-ndate aastate teisel poolel suurenes tööliste arv suurtes vabrikutes ja tehastes veel vähemalt 10 000 töölise võrra. Vene proletariaadi üldisest armeest moodustasid Eesti töölised 1865. aastal ainult 0,85%, 1890. aastal aga ligi 1,2%. Arvestades seda, et Eesti rahvastiku üldarv moodustas ülevenemaalisest rahvastikust 1897. aastal 0,78%, võib teha järelduse, et Eesti kuulus Venemaa arenenumate piirkondade hulka, kus proletariaadi kasv oli eriti kiire.

Esitatud arvulised andmed tööstusproletariaadi kohta käivad ainult nende tööliste kohta, kes olid tegevad tootmises. Kuid tollal oli olemas ka töötute reservarmee. «Kui on olemas töötute reservarmee,» kirjutas J. V. Stalin, «kelle liikmetel pole millestki muust elada peale oma tööjõu müümise, siis peavad töötud kuuluma töölisklassi koosseisu...»³³ Kahjuks puuduvad meil töötute kohta möödunud sajandi teisest poolest andmed. Kriisiaastail oli töötute arv siiski küllaltki suur.

Venemaa proletariaat formeerus eeskätt laostuva talurahva hulgast pärit inimeste arvel.

Nagu V. I. Lenin näitas, võis kapitalismi arenemine põllumajanduses minna kaht teed mööda. Kapitalismi arenemine põllumajanduses reformi ehk nn. preisi teed mööda tähendas mõisnike suurmaaomanduse säilitamist, pärisorjusliku mõisamajanduse aeglast ja hulkadele piinarikast muutumist kodanlikujunkurlikuks, mille tõttu jäid püsima peale mõisnike latifundiümide ka teised pärisorjuse jäänused, ekspluateerimise mõisalikud meetodid. Kapitalismi arenemise revolutsiooniline tee seisis mõisnike latifundiümide hävitamises ja maa üleminekus talupoegadele, kõigi pärisorjuslike ja orjastavate ekspluateerimise meetodite hävitamises, pärisorjuse jäänuste täielikus väljajuurimises, väiketalumajandusest uue suurpõllumajanduse tekkimises, kuid juba palgatöö alusel. «On endastmõistetav,» ütles V. I. Lenin, «et teise tulemuse puhul oleks kapitalismi arenemine ja tootlike jõudude arenemine olnud palju laiaulatuslikum ja kiirem...»³⁴

1861. a. talurahvareform tähendas mõisnike latifundiümide ja teiste arvukate pärisorjuse jäänuste säilimist. Talupoegadelt lõigati ära suur osa sellest maast, mida nad varem olid kasutanud, ja neid sunniti maksma mõisnikele umbes kaks miljardit rubla väljaostumaksu. Talupoeg oli sunnitud mõisnikult kõige rängematel tingimustel maad rentima, sageli tegema tegu ja maksma

³³ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, lk. 94.

³⁴ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 212.

saadustega natuuras, nagu pärisorjuse ajalgi, ainult selle vahega, et nüüd talupoeg oli isiklikult vaba, keda ei tohtinud müüa ega osta nagu asja.

Küla kõige jõukamaist talupoegadest eraldus kulaklus, kelle käes oli pool kogu talude külvipinnast. Paljud talupojad aga laostusid ja suurendasid kehvtalupoegade, maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste arvu, kes ei saanud elatust mitte oma väikeselt maalapikeselt, vaid pidid küladest lahkuma ja mujalt teenistust otsima. Nad läksid metsa- ja ehitustöödele, laevadele ja raudteele, vabrikutesse ja tehastesse. Maata ja vähese maaga talupojad olid odava tööjõu peamiseks allikaks mitte ainult mõisnikejunkerute ja kulakute majandusele, vaid ka arenevale tööstusele.

Põhiliselt samalaadne protsess, nagu kogu Venemaal, toimus ka Eestis.

Balti parunid kindlustasid koos tsaarivalitsusega välja töötatud ja ellu viidud äärmiselt piiratud kodanlike reformide teel oma suurmaaomanduse, mis oli põhjuseks kapitalismi aeglasele ja talurahvahulkade jaoks kõige piinarikkamale arenemisele põllumajanduses. Mõisnike suurmaaomandusega säilisid visalt vanad poolpärisorjuslikud ekspluateerimise meetodid, säilisid keskaegsed eesõigused. Üksi Eesti kubermangus oli 502 rüütlimõisa kasutuses 857 425 tiinu, samal ajal kui 31 972 talukoha kasutuses oli 809 712 tiinu, kusjuures ka viimase maa enamiku omanikuks oli mõisnik, kellele talupoeg pidi maksma renti rahas või natuuras ja tegema tegu. Veel sajandi lõpul oli Põhja-Eestis umbes viiendik talupoegadest naturaali- ja teorendil. Teo- ja naturaarendi vorm aga «... kujutab endast teoorjusliku majanduse lihtsat edasikestmist... mis läheb mõnikord märkamatuult üle kapitalistlikuks süsteemiks, kus mõis varustab ennast maatöolistega neile maalapikeste andmise abil».³⁵ Maalappi omava põllutöölise ehk põllumajandusliku proletaarlaste tüüp oli Eestis väga levinud — nende hulka kuulusid kõik popsid, kelle kasutuses olev maalapp võis ulatuda kuni 10 tiinuni, ja sulased, keda mõisnikud ise pidasid kasulikuks varustada maaga palga arvel.

V. I. Lenin näitas, et pärisorjusliku mõisamajanduse aeglane ümberkasvamine kodanlikuks-junkurlikuks määrab «talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele, kusjuures eraldub väike vähemus «grossbauereid» («suurtalunikke»)»³⁶. Kulakute ehk hallparunite ladviku eraldumine toimus Eesti külas eriti intensiivselt XIX sajandi teisel poolel. Jõukatel talupoegadel avanes võimalus osta talukohti. Lõuna-

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 158.

³⁶ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 211.

Eestis hoogustus talukohtade ostmine 60—70-ndatel aastatel, Põhja-Eestis sajandi viimastel kümnenditel. Paljud põlised maa- kasutajad kihutas mõisnik talukohtadelt minema ja need läksid kulakute, hangeldajate ja liigkasuvõtjate kätte. Enamik kesk- mikke ja kehvikuid seevastu, kes püüdsidki kohta ära osta, mäs- sisid end väljapääsmatusse võlaorjusse ja laostusid. Rendi- ja ostuhinnad kruviti mõisnike poolt mõne aastakümnega mitme- kordseks. Maksud lasusid peaaegu ainult talumaal. Kõik see laostas massiliselt kesk- ja kehvitalupoegi ja kindlustas kulaklust ehk maakodanlust.

XIX sajandi lõpuks oli Eesti kubermangus talundite jagune- mine maa järgi järgmine³⁷:

Suurus	Arv	Protsent	Maa hulk tiinudes	Protsent	Keskmiselt iga majandi kohta
Kuni 10 tiinu	9 998	31,3	39 552	4,9	ligi 4 tiinu
11—30 „	9 688	30,3	193 993	24	21 „
Üle 30 „	12 286	38,4	576 167	71,1	46,9 „
	31 972	100,0	809 712	100,0	

Palju maad omavad talupojad, kelle käes oli 38,4% talundite üldarvust, kasutasid 71,1% talundite all olevast maast, samal ajal kui ligi kolmandiku talundite kasutuses ei olnud isegi viit protsenti maast. Viimased olid tegelikult kehvikud-popsid, kes on «oma aega igavesti sunnitud jagama mitmesuguse teenistuse otsimise ja oma majapidamise vahel».³⁸ Kuid peale nende statis- tikas märgitud kehvikute oli veel suur hulk popse ehk vabadikke, kelle maalapikesi, mis nad tööpäevade eest said talult või mõi- salt, arvestati ainult summaarselt, ilma vabadike arvu märkimata. Viimaste arv aga ulatus tuhandetesse. Nii märgiti 1881. a. rahvaloendusel Eesti kubermangus 3402 vabadikku talupere- meeste maal, peale selle 1154 kalurit ja 10 392 käsitöölisi, kes enamikus samuti olid kehvikud või täiesti maata. Peale selle oli Eesti kubermangus 1881. aastal veel 63 464 põllumajanduse palgatöölisi ja 15 019 moonameest ja mõisateenijat. Lõuna-Eestis oli talurahva kihistumine veelgi sügavam, äärmised rühmad —

³⁷ Vt. E. Bodisco, Der Bauerland Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, tabelid VI e, VII e, XI e, XII e, XIII, XIV.

³⁸ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 141.

maakodanlus ja maakehvistu — veelgi suuremad ja teravamalt vastamisi, veelgi suurem hulk külaelanikke täiesti maata.

Kokku võib arvestada, et sajandi lõpukümnendel oli Eestis $\frac{3}{5}$ — $\frac{2}{3}$ kogu talurahvast ilma maata ja sunnitud oma tööjõudu müüma. Maaproletariaat koos popsidega moodustas vähemalt 72,5% kogu talurahvast, jõukad talupojad aga 15,4 protsendilise vähemiku, kelle käes oli ligi kolm neljandikku talurahva kasutuses olevast maapinnast. Eesti kulakud koos saksa mõisnikega ekspuaterisid halastamatult maatuid ja külakehvikuid, kasutades kõige rõhuvamaid teo- ja võlaorjuslikke meetodeid.

Kogu XIX sajandi teise poole jooksul likvideeriti rohkesti ka teosulaste ja vabadike maalappe, lõhuti maha nende hurtsikud. Eriti intensiivselt toimus see 60—80-ndatel aastatel. Talude kruntimisega, mida teostati eeskätt mandri-Eestis, kaotasid kehvikud võimaluse oma loomi karjatada küla ühiskarjades. Loomadeta kehvikute arv kasvas aastast aastasse. Kõik see viis suure osa külaelanike elutingimuste edasisele raskenemisele, paljudele aga muutis elu külas täiesti võimatuks.

XIX sajandi teisel poolel, eriti alates 60-ndate aastate lõpust, suurenes pidevalt palgatöölise kasutamine mõisates endiste teorjade asemel ja põllutöömashinate rakendamine mõisates ning kulakutaludes. Näiteks toodeti Balti kubermangudes ja veeti sisse põllutöömashinaid ja -riistu 1876. aastal 415 000 ja 1879. aastal 433 000 rubla eest. Taludes aga omakorda, kus mindi raharendile või mis läksid ostuperemeestele, vähenes järsult nõutava tööjõu hulk mõisateo ärajäämise ja talutöö intensiivistamise tõttu. Kõige selle tõttu üleminek raharendile ja talude ostmisele vabastas Eesti külas alates 60-ndatest aastatest suurel hulgal tööjõudu. Leidmata rakendamist põllumajanduses, pidi osa endisi teosulaseid müüma oma tööjõudu linnades, tööstuskeskustes jm.

Vastavalt sellele, kuidas kapitalistlik tootmine areneb põllumajanduses, «... väheneb nõudmine põllutöölisele absoluutselt; ta väheneb koos sel alal funktsioneeriva kapitali akumulatsiooniga, kusjuures tööliste väljatõrjumisega ei kaasne, nagu mitte-põllumajanduslikus tööstuses, nende hoogsam ligitõmbamine.»³⁹ Seepärast oli osa maaproletariaadist alatise ülemineku olukorras maatöolisest mitte-põllumajanduslikuks tööliseks. Maaelanike alatine vool linna ja tööstusse eeldab juba külas alatise varjatud ülerahvastuse olemasolu, «mille suurus saab nähtavaks alles siis, kui äravoolumakanalid muutuvad erakordselt laiaks. Seetõttu surutakse maatööline kõige madalamale palgatasemele ja ta seisab

³⁹ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 558.

alati ühe jalaga pauperismi soos»⁴⁰. Varjatud ülerahvastuse olemasolu andis Eestis ennast teravalt tunda juba XIX sajandi 40—50-ndatel aastatel, kuid äravoolukanalid avanesid siin laialt alles 60-ndate aastate algul.

Talurahva liikuvus suurenes eriti 60-ndatel aastatel. Kehvikud ja maatud olid sunnitud oma tööjõudu müüma nii lähemas kui kaugemas ümbruses, siirdudes teistesse maakondadesse, kubermangudesse ja linnadesse. Sellal muutus massiliseks näiteks saarlaste rändtööl käimine mandril ehitustöölisena, kraavikaevajatena, sulastena jne. Mittepõllumajanduslikuks rändtöökaks oli ka saarlaste ja üldse randlaste üha kasvav siirdumine laevadele. Peale rändtöö laienes ümberasumine. Lõuna-Eestis ületas juba 70-ndail aastail ümberasujate hulk rahvastiku loomuliku juurdekasvu.

Samal ajal, kui kapitalismi arenemine laostas massiliselt väike-tootjaid, lõi ta ka nõudmise palgatöölise järele. Tööstus- ja maaproletariaadi ridadesse tõugatavate talupoegade arvu suurenemine ja nõudmise suurenemine palgatööle — need on ühe ja sama nähtuse kaks külge.

Nagu V. I. Lenin on näidanud, põhjustas kaubanduse, tööstuse, linnade, sõjaasjanduse, raudteede jne. arenemine nõudmise määratu suurenemise metsamaterjali järele, metsa- ja ehitustööstuse hiiglakasvu varasema ajaga võrreldes. Kõik see nõudis tuhandeid töökäsi ja neid andis laostuv ja proletariseeruv talurahvas. Seejuures kujutasid metsatöölised kapitalismi tingimustes endast üht suurt maaproletariaadi osa.

Ehitustööd laienesid vabrikute, linnade, raudteede jne. kasvuga määratult, kusjuures siin nagu suurtööstuseski seisaku perioodid vaheldusid «ehituspalaviku» perioodidega. Vastavalt sellele toimus ka ehitustöölise koondumine ajuti suuremal või vähemal määral suurematesse linnadesse või keset väheasustatud kohti, ehitatavate raudteede äärde jne. See muutis kohaliku käsitöölise rändtööliseks, keda palkas ehitusettevõtja-kapitalist. «Ehitustöölised,» kirjutas V. I. Lenin, «kujutavad endast tekkivat tööstusproletariaati, kelle praegugi juba väga nõrgad sidemed maaga iga aastaga üha nõrgenevad. Oma olukorralt erinevad ehitustöölised teravalt metsatöölisest, lähenedes rohkem vabrikutöölisetele.»⁴¹ Arenev ehitustööstus tähistas vana talurahva sügavat kihistumist ja uue tööstustöölise klassi kujunemist. Näiteks töötas Kreenholmi Manufaktuuri ehitamisel aastail 1857—1858 umbes 3000 töölise. Ka hiljem vabriku järjekindla laiendamise, kanalite, uute vabrikuhoonete ja teiste ehituste rajamise tõttu kuu-

⁴⁰ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 558.

⁴¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 447.

lus peaaegu pidevalt sadu ehitustöölisi otseselt Narva tööstuskeskuse tööstusliku elanikkonna hulka, kes võtsid osa Narvas arenevast töölisliikumisest.

Tööstuse, kaubanduse ja laevanduse arenemine põhjustas veomeeste, laadijate, kaubapakkijate, sadamatööliste ja üldse nn. lihttööliste arvu suurt tõusu suuremates linnades ja tööstuskeskustes. Tallinna sadama läbikäikude hiiglakasv põhjustas siin 70—80-ndatel aastatel suure päevatöölise kihi tekkimise, millesse 1881. aastal arvati 3523 inimest, samal ajal kui tööstuses ning side ja transpordi alal töötas umbes 2300 inimest. Pärnus, kus oli arenenud eriti linakaubandus, oli sadu «linaaitade» töölisi.

Peale selle arenes tööstuskeskustes ka väiketööstusettevõtteid, mille olemasolu on vabrikuga otseselt seotud, tehes mõningaid abitöid, näiteks pakkimismaterjalide valmistamisel. Suurtööstuse arenemine ei seisnud ainult suurte ettevõtete kujunemises, vaid see põhjustas ka tööstuse teiste liikide tekkimise või endiste arenemise, mida tööstuse madalamad astmed ei tundnud.

Maatud ja külakehvikute hulgad olid areneva tööstuse jaoks tööjõu reservarmees. Üha teravamaks muutus tööpuudus linnades ja tööstuskeskustes. See võimaldas nii kulakuil ja mõisnikel kui ka vabrikantidel ja teistel kapitalistidel alla suruda töötasu ja suurendada ekspluateerimist. Kulakuile ja mõisnikele oli eriti kasulik nn. varjatud ülerahvastus, mis Eesti külas oli väga suur. Seepärast olid kulakud ja mõisnikud kehvikute ja maatute ümberasumisliikumise ja linnasiirdumise vastu. Tegelikult oli rahvastiku liikuvusel sügavalt progressiivne tähtsus.

Kapitalism lõi paratamatult rahvastiku liikuvuse, mida pärisorjuslik majandussüsteem ei vajanud ja mis sellal vähegi suuremas ulatuses oli võimatu, sest vahetud tootjad olid tollal tavaliselt kinnistatud oma elukohta. Teatavasti on kapitalistlik tootmine kaubatootmise kõrgem vorm, kus ka tööjõud muutub kaubaks, kus kapitalistid ekspluateerivad palgatöölisi. Töölised, olles sunnitud müüma oma tööjõudu, mis oli nende eluüalpidamise ainsaks allikaks, siirdusid paremate elutingimuste otsimisel põllunduslikest rajoonidest tööstuskeskustesse ja linnadesse, ühest kohast teise. Töölised lahkusid mitte ainult sellepärast, et nad ei leidnud tööd kohapeal käe-jala juures, vaid ka sellepärast, et nad otsisid paremaid teenistusvõimalusi.

Väiketööndus ja manufaktuur ei hävitanud tootja paiksust ja kinnisust. «Mehhaniseeritud suurtööstus seevastu loob paratamatult rahvastiku liikuvuse; kaubanduslik suhtlemine üksikute piirkondade vahel laieneb tohutult; raudteed hõlbustavad liiklemist. Nõudmine tööliste järele üldiselt võttes kasvab, kord tõustes

öitsenguperioodidel, kord langedes kriisiperioodidel, nii et tööliste siirdumine ühest ettevõttest teise, riigi ühest otsast teise saab paratamatuseks. Mehhaniseeritud suurtööstus loob rea uusi tööstuskeskusi, mis tekivad seninägematu kiirusega mõnikord asustamata kohtadesse, — nähtus, mis poleks võimalik tööliste massilise ühest kohast teise liikumiseta.»⁴² Seejuures suuremates tööstuskeskustes oli kõige suurem protsent neid töölisi, kes olid pärit mitte samast maakonnast, vaid kaugemalt. Eestis näiteks paistab see eriti silma Narvas.

Tööstusproletariaadi formeerumine Eestis ei toimunud mitte ainult eesti rahva, vaid ka vene ja teiste rahvaste hulgest. Just suuremad ettevõtted tõmbasid ligi töölisi mitte ainult lähipiirkondadest, vaid ka kaugematest kubermangudest. Määratu suure tähtsusega oli vene tööliste osa. Juba manufaktuurtööstuse perioodil töötas hulk vene obrokitalupoegi näiteks Rāpinas, Rōika-Meleskis, Narvas jm. Pärast pärisorjuse kaotamist suurenes tööliste liikuvus.

Eesti suurim tööstuskeskus Narva, asudes Eesti ja Peterburi kubermangu piiril, muutus ühtlasi eesti ja vene tööliste suurimaks keskuseks. Narva kalevi- ja linavabrikus oli umbes $\frac{2}{3}$ töölistest venelased, $\frac{1}{3}$ eestlased. Kreenholmi Manufaktuuris oli 1872. aastal 3244 eesti ja 1400 vene töölist, 1880. aastal 4967 töölisest 1536 venelast. Enamik töölistest oli pärit lähemast ümbrusest, Eestist ja Peterburi kubermangust. Osa vene töölisi aga oli pärit kaugematest kubermangudest, ja iseloomulikult eeskätt just nendest kubermangudest, kus oli arenenud tekstiilitööstus. Näiteks 1872. a. streigi ajal üle kuulatud vene töölistest oli osa pärit Moskva, Tveri, Rjasani, Smolenski, Vladimiri ja Pihkva kubermangudest. Samadest kubermangudest mainitakse kümneid töölisi Kreenholmis ka 1882. a. streigi puhul, peale nende üksikuid töölisi veel Novgorodi ja Jaroslavi kubermangudest.

Ka mujal Eestis töötas vabrikutes ja tehastes venelasi. Näiteks Kunda tsemenditehases oli venelasi umbes $\frac{1}{3}$ töölistest.

Eriti raudteede ehitamisel töötas palju mitmest rahvusest töölisi. 1870. aastal töötas Balti raudtee ehitamisel 470 vene ja 1307 eesti töölist.⁴³ Riia—Valga—Pihkva raudtee ehitamisel töötas peale eestlaste ja lätlaste 1888. aastal üle tuhande vene, poola ja leedu tööliste, kes olid pärit Vitebski, Kaunase ja Vilniuse kubermangudest.⁴⁴

⁴² V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 459—460.

⁴³ «Eesti Postimees» 1870, nr. 11.

⁴⁴ «Virmaline» 1888, nr. 13, 16.

Venemaa suurimatest tööstuskeskustest päritolevad töölised omasid juba töölisliikumise kogemusi ja andsid neid edasi. Kannatades ühtviisi ekspluateerimise all, hakkasid vene, eesti jt. töölised mõistma oma ühiseid klassihuviseid võitluses kapitalistide vastu, vajadust ühinemiseks võitluses oma rõhujate vastu. Kõikjal rahvuslikes piirkondades etendas vene proletariaat juhtivat osa võitluses kapitalistide ja tsarismi vastu, liites eri rahvustest töölisi ühtseks Vene proletariaadi armeeks.

XIX sajandi teisel poolel ei siirdunud eesti talupoeg või käsitöeline mitte ainult kohalikesse vabrikutesse ja linnadesse, vaid ka väljapoole rahvuslikku piirkonda. Eriti impeeriumi kiirestikasvav pealinn ja suurim kaubandus-tööstuskeskus Peterburi omas suurt külgetõmbejõudu nii eesti haritlasele kui ka eesti töölisele. Töölised omandasid siin eesrindliku töölisliikumise kogemusi. XIX sajandi teisel poolel hoogsalt arenev kaubandus-tööstuslinn Riia hakkas eriti sajandi lõpul samuti ligi tõmbama eesti töölisi.

Nii lõi kapitalism «... liikuva proletaarlase»,⁴⁵ kelle elutingimused purustavad spetsiifilise rahvusliku kitsuse. See oli sügava progressiivse tähtsusega nähtus, mis liitis vene töölisklassi juhtimisel Venemaa proletariaadi rahvuslikud kaadrid, liitis nad ühtseks armeeks proletaarse internatsionalismi lipu all.

Kehviktalupoja pauperiseerimine ja proletaarlaseks muutumine sündis tavaliselt pikkamööda. Kehvik püüdis teatud aja veel säilitada oma tillukest majapidamist, otsides ajutist kõrvalteenistust lähemal või kaugemal. Viimasel juhul langes kodune majapidamine täiesti naise õlgadele, mehed aga tulid ainult ajuti kodukohta tagasi. Kui majapidamise jätkamine külas muutus täiesti võimatuks, kulak või mõisnik võttis ära viimase maalapi ja lasi hurtsikugi maha lõhkuda, pidi paratamatult katkema töölise side maaga. Talurahva proletariseerumist teravdasid ikaldused ja nälg. Näiteks 1868. a. ikalduse ja nälja tõttu lahkusid viimasegi kaotanud ning meelegeitele viidud inimesed hulgaliselt senistest elukohtadest, et pääseda näljasurmast. Nendest võttis üksi Kreenholmi vabrikuvallitsus 1500 uut töölise. Odava tööjõu selline massiline juurdevool võimaldas ühtlasi vabrikantidel suurendada tööliste ekspluateerimist.

K. Marx ja V. I. Lenin näitasid, et tööstuse täieliku eraldumise põllumajandusest teostab ainult mehhaniseeritud suurtööstus. Üleminek käsitsitootmiselt mehhaniseeritud tootmisele sundis töölise sidet maaga lõplikult katkestama. Nii ei ole näiteks Eestis teateid töölise siirdumisest maale põllutööhooaegadel suurtest

⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 14.

vabrikutest ja tehastest. Küll on aga näiteks teada, et maale-siirdujaid oli Kunda tsemenditehase mittekvalifitseeritud välitööliste hulgest. Maalt päritoleva vabriku- või tehasetöölise side maaga oli enamasti ainult vormiline — ta kuulus kogukonda, kust sai passi ja kuhu tasus maksud, ning teda loeti kuuluvaks talupoja seisusse. Muutudes töövõimetuks vanaduse või vigastuse tõttu, pidi tema eest «hoolitsema» kogukond.

Kapitalistlik suurtööstus, mis oli rajatud masinate süsteemi kasutamisele tootmisel, oli niisiis täielikuks pöördeks mitte ainult tehnikas, vaid ka tööliklassi kujunemises ja tööliste elutingimustes. Suurtööstus lahutas töölise lõplikult põllupidamisest ja hävitas viimasega seotud patriarhaalse elu põlised suhted ja traditsioonid, lõi täiesti uue klassi, «kes on vanale talurahvale täiesti võõras, kes erineb temast teissuguselt elukorralt, perekondlike suhete teissuguselt struktuurilt, nii aineliste kui vaimsete tarvete kõrgemalt tasemelt»⁴⁶. Teisest küljest aga, nagu näitas V. I. Lenin, lõi mehhaniseeritud suurtööstus tingimused, «mis lähendavad üksteisele põllumajanduses ja tööstuses töötavaid palgatöölisi: esiteks toob ta külasse üldse selle kaubandustööstusliku elulaadi, mis kujunes esmalt välja mittepõllumajanduslikes keskustes; teiseks loob ta elanikkonna liikuvuse ja suured põllu- ja ka tööndustööliste palkamise turud; kolmandaks — tuues põllumajandusse masinaid, toob mehhaniseeritud suurtööstus maale kvalifitseeritud tööstustöölisi, keda iseloomustab kõrgem elutase»⁴⁷.

Tööstusproletariaadi kujunemise üheks allikaks oli ka laostuv käsitööline. Käsitöö ei olnud Eestis nii laialdaselt arenenud kui Vene sisekubermangudes, mille tõttu käsitöölised siin proletariaadi kaadrite kujunemises ei omanud sellist tähtsust. Kuid üldine arenemine viis ka siin meistrite-käsitöölise vähemiku kapitalistlikuks ettevõtjaks muutumisele, kusjuures käsitöölise hulgas laostusid ja muutusid varata palgatööliseks töökojaomaniku-kapitalisti juures või siirdusid vabrikutesse ja tehastesse.

Tsunftikorrast visa kinnihoidmisega püüdsid käsitöömeistrid linnades säilitada oma keskaegseid monopoolseid eesõigusi. Meistrite arv ja sellide ning õpipoiste hulk oli piiratud, tsunfti mittekuuluvatel isikutel oli keelatud tegutseda vastaval käsitööalal jne. Otsene tootja, tööline, peab selleks, «et muutuda tööjõu vabaks müüjaks, kes viib oma kauba sinna, kus ta sellele turu leiab, ... olema vabanenud tsunftide võimust, tsunftimäärustest õpilaste ja sellide kohta ja teistest tööd kitsendavaist eeskirja-

⁴⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 458.

⁴⁷ Samas, lk. 453.

dest.»⁴⁸ Kapitalismi tingimustes hakkas turg väga kiiresti laienema, teravnes järsult konkurents, mis lõplikult õõnestas kitsa meistrite kliki monopoli. 1866. aastal kaotati Baltimaadel iganenud tsunftisundus ja kehtestati käsitöövabadus. Jõukamad meistrid hakkasid laiendama oma töökodasid, palkasid juurde töölisi, hakkasid tootma mitte ainult teatud tellijale, vaid ka turule. Kuidas pärast tsunftisunduse kaotamist käsitöö alal kasvas tööliste ja nn. õpilaste osatähtsus võrreldes «meistritega», seda näitavad kubermanguvalitsuse andmed Tallinna kohta:

Aasta	Meistreid	Selle	Õpilasi
1865	263	256	335
1895	1292	1995	755
1898	1619	3341	1133

Ühiskondliku tööjaotuse ja kapitalismi arenemine tähendas rahvastiku üha suurema osa eraldumist põllumajandusest, kaubandus-tööstusliku rahvastiku kasvamist põllumajandusliku rahvastiku arvel. Tööstuskeskuste tekkimine ja suurenemine tõmbas üha suuremal määral elanikke põllumajandusest, kus toimus väiketootjate kiire laostumine ja palgatöolisteks muutumine, tööstusse. «Osa maarahva eksproprieerimine ja maalt äraajamine mitte ainult vabastab tööstuskapitali jaoks töölisi, nende elatusvahendeid ja töömaterjali, vaid loob ka siseturu.»⁴⁹ Talurahva kihistumine, kaubandusliku põllumajanduse kasv ja tööstusrahvastiku suurenemine laiendasid pidevalt siseturgu.

Eestis kasvas elanike arv 720 000-lt 1863. aastal 985 850-le 1897. aastal, seega 34 aasta jooksul 36,9% võrra. Linnarahvastik kasvas aga mitu korda kiiremini kui maarahvastik, tõustes samal ajavahemikul 61 000-lt 176 277-le, seega ligi kolmekordseks. Vastavalt sellele tõusis linnaelanike osatähtsus Eesti elanikkonnas 8,47 protsendilt 1863. aastal 17,88 protsendile 1897. aastal. Mittepõllumajandusliku rahvastiku protsent oli aga veel kõrgem, sest peale linnade tekkisid ja kasvasid ka eeslinnad, kaubandus-tööstuskülad ning -alevikud vabrikute, raudteejaamade ja sadamate juures jne. Seepärast ületaski tööstus-kaubanduslik rahvastik linnaelanike arvu tunduvalt.

Analüüsides Venemaa 1897. aasta rahvaloenduse andmeid, rühmitas V. I. Lenin elanikkonna ühiskondliku tööjaotuse seis-

⁴⁸ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 622.

⁴⁹ Samas, lk. 649.

kohalt, ja näitas, et kogu Venemaa 125,6 miljonilisest elanikkonnast oli põllumajanduslikku rahvastikku 97 miljonit, kaubandus-tööstuslikku 21,7 miljonit ja mittetootlikku, s. t. ametnikke, sõjaväelasi, vaimulikke, vabakutselisi, rantjeesid, pensionäre, vahistatuid jne. kokku 6,9 miljonit. Need andmed näitavad ühelt poolt, kirjutas Lenin, «et kaubaringlus ja järelikult kaubatootmine on Venemaal täiesti kindlal jalal. Venemaa on kapitalistlik maa. Teiselt poolt nähtub siit, et Venemaa on teiste kapitalistlike maadega võrreldes oma majanduslikult arengult veel väga maha jäänud.»⁵⁰

Balti kubermangudes teostatud 1881. aasta rahvaloenduse ja 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmete põhjal oli elanikkonna ühiskondlik tööjaotus Eestis ligikaudu järgmine (kusjuures 1881. aasta rahvaloendusel olid umbes poole rahvastiku tegevusalad määramata):

	1881		1897	
	tuhandetes	% %	tuhandetes	% %
Põllumajanduslik rahvastik	330	77,0	670	68,0
Kaubandus-tööstuslik rahvastik	67	15,6	247	25,1
Mittetootlik rahvastik	32	7,4	68	6,9

Need arvud kinnitavad täiel määral neid järeldusi, mis V. I. Lenin tegi ülevenemaalistest arvudest kapitalismi arenemise kohta. Samal ajal näitavad need arvud, et Eesti oli Venemaa kapitalistlikus süsteemis üks arenenumaid piirkondi. Edasi näitavad need arvud selgesti kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku tunduvat kasvu põllumajandusliku rahvastiku arvel sajandi lõpp-kümnendeil, kusjuures mittepõllumajanduslik rahvastik umbes 140 000 inimesega ületas linnaelanike arvu.

Kasutades Venemaa rahvastiku tegevusalade statistikat, tegi V. I. Lenin kindlaks, kuidas Venemaa elanikkond XIX sajandi lõpul ligikaudselt jagunes oma klassiseisundilt. Kogu 125,6 miljoni suurusest Venemaa rahvastikust moodustas suurkodusel, mõisnikud, kõrgemad ametnikud ja muud umbes 3 miljonit, jõukamad väikeomanikud, kes ekspluateerivad suuremat või väiksemat hulka palgatöölisi, umbes 23,1 miljonit, kehvad väikeomanikud umbes 35,8 miljonit ja proletaarlased ja poolproletaarlased umbes 63,7 miljonit.⁵¹ Viimases rühmas oli puhtproletaarset rah-

⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 420.

⁵¹ Vt. samas, lk. 422.

vastikku tollal vähemalt 22 miljonit. Need andmed näitavad, milised sügavad klassivastuolud iseloomustasid kapitalistlikku ühiskonda tsaari-Venemaal, kus ekspluataatorite vähemik kurnas laiu töörahvahulki. V. I. Lenin paljastas narodnikute statistika kuritarvitamise, kes vabrikutöölise arvu kogu rahvaarvuga võrreldes püüdsid näidata proletariaadi tähtsusetust ühiskonnas. Lenin näitas, et proletaarne ja poolproletaarne rahvastik kokku moodustasid tollal vähemalt poole talurahvast. «Väljaspool põllumajanduslikku rahvastikku aga on proletaarsete ja poolproletaarsete kihtide protsent kahtlemata veelgi kõrgem.»⁵²

1897. aasta üldloenduse andmete alusel võime ligikaudselt kindlaks teha rahvastiku jaotuse klassiseisundi järgi ka kitsamalt ainult Eestis:

	tuhandetes	%%
Suurkodanlus, mõisnikud, kõrgemad ametnikud jm. umb.	32,4	3,3
Jõukad väikeomanikud	142,8	14,5
Kehvad väikeomanikud	154,1	15,6
Proletaarlased ja poolproletaarlased	656,7	66,6
Kokku umbes	986,0	100,0

Eesti rahvastiku jaotus klassiseisundi järgi XIX sajandi lõpul oli väga sarnane ülevenemaalisele, ainult selle erinevusega, et siin äärmised rühmad seisis veelgi teravamini vastamisi, et proletaarlaste ja poolproletaarlaste hulgad olid suhteliselt arvukamad.

Otsustavaks jõuks proletaarsetes ja poolproletaarsetes hulkades oli aga kaasaegne tööstusproletariaat, kes erines kõigist teistest töölistest oma kontsentreerituselt suurtesse kapitalistlikesse ettevõtetesse ja oma revolutsiooniliselt võitlusvõimelt. Tööstusproletariaadi kontsentreerumine, mida juba eespool käsitlesime seoses tootmise kontsentreerumisega, omas määratu suurt tähtsust vene tööliklassi kui revolutsiooni hegemooni kujunemises. «Proletariaat», kirjutab V. I. Lenin, «on sõna otseses mõttes ainult kogu töörahva ja ekspluateeritavate massi esirida, avangard.»⁵³

⁵² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 423.

⁵³ Samas, lk. 491.

TÖÖLISKLASSI OLUKORD

Töölise elu oli tsaari-Venemaal, nagu kõigis kapitalistlikes maades, äärmiselt raske. Tsaari-Venemaal halvendasid töölise ja talupoegade olukorda ning raskendasid tohutult võitlust vabaduse eest veel pärisorjuslike jäänuste püsimine, rahva kõige õelama vaenlase — tsaari-isevalitsuse — võimutsemine. Töölisel ja talupoegadel ei olnud tsaari-Venemaal mingeid poliitilisi õigusi. Tsarismi perioodil, nagu ütles J. V. Stalin oma kõnes partei XIX kongressil, «kõige väiksema edasiliikumine kuulutati kõige raskemaks kuriteoks».⁵⁴ Töölise ja talupoegade turjal istus terve armee sandarmeid, politseinikke ja teisi ametnikke, kes kaitsesid tsaari, kapitaliste ja mõisnikke eksploateeritava töörahva eest ning kes kõige metsikumalt õiendasid arveid töölise ja talupoegadega.

Vabrikandid püüdsid töölise siduda kõigepealt orjastavate lepingutega. Töölised olid sunnitud müüma oma tööjõudu terve aasta peale. Kes kuni 3 kuud varem lepingut üles ei õelnud, pidi töötama jälle terve aasta. Sääraste siduvate lepingutega raskendati töölisel paremate töövõimaluste otsimist ja vabrikandile nõudmiste esitamist.

Passid aga olid ära korjatud ja vabrikant keeldus neid välja andmast töölisele, kes, talumata ettevõttes valitsevat kurnamisrežiimi, tahtsid sealt lahkuda. Nii püüti näiteks töölise lahkumist takistada Kreenholmis 1872. aastal, Kundas 1883. aastal ja mujal sellega, et töölisele nende nõudmisest hoolimata ei antud passe kätte. Samal ajal võis aga vabrikant töölise igal ajal kõige tühisemal ettekäändel minema kihutada, jättes isegi saadaoleva palga maksmata. Kui perekonnast keegi vallandati, kes elas kasarmus, aeti ta tundigi viivitamata kasarmust välja, nagu selle kohta on teateid Kreenholmist jm.

XIX sajandi 50—60-ndatel aastatel oli see üldiseks nähtu-

⁵⁴ J. V. Stalin, Partei XIX kongressil peetud kõne. Tallinn, 1952, lk. 9.

seks, et lahkunud töölist jälitati nagu pärisorja ja toodi sunni-
viisil tagasi. Ajalehes «Virmaline» kirjutas keegi, kes tema enda
sõnade järgi «lapse põlvest saadik vabrikus elanud ja töötanud»,
veel 80-ndate aastate lõpul järgmist: «See aeg ei ole mitte väga
kaugel selja taga, kui vabriku valitsused oma töölisi, kes neist
nende tahtmist mööda ei lahkunud, vangi viisil tagasi tuua lask-
sid ja uuesti tööle sundisid, seni kui nad oma ohvri õige tühaks
olid teinud (s. t. ekspluateerimisega töölisest elumahla välja ime-
nud — A. V.), siis alles andsid luba «oma teed joosta!»»⁵⁵

Töeliste valgete orjade olukorras olid Kreenholmi Manufak-
tuuris Peterburi kasvatusmajast toodud lapsed, kes kümne aasta
jooksul, s. t. kuni täisealiseks saamiseni, ei tohtinud vabrikust
lahkuda. 1864. aasta suvel toodi Kreenholmi 400 poissi ja tüd-
rukut, nende hulgas ka V. Gerassimov. «Kasvandikud», kes
püüdsid põgeneda, toodi Peterburist tagasi ja peksti metsikult
läbi.

Kapitalistlikus suurtööstuses valitses koletislik ekspluateerimis-
režiim.

Nagu näitas K. Marx, oli masin töötootlikkuse suurendamise
kõige võimsamaks vahendiks, mis pidi viima tööaja lühenemisele,
kuid mis võimaldas ja ühtlasi õhutas kapitaliste tööpäeva piken-
damisele, et tööliste ja ta perekonna kogu elu muuta tööajaks.
Vabrikandid oma kustumatus ihas kapitalistliku kasumi järele
kasutasid masinate rakendamist tootmises tööpäeva ülemääraseks
pikendamiseks. Ka Venemaal valitses mehhaniseeritud suurtöös-
tuses algul erakordselt pikk tööpäev.

Kreenholmi Manufaktuuris kestis töö 70-ndate aastate algul
kella 5 hommikul kella 8 õhtul, ainult 55-minutilise lõunavahe-
ajaga. 1872. aasta streigiga sundisid töölised tööpäeva mõne-
võrra lühendama, nii et töö algas kell 1/26 hommikul ja lõuna-
vaheaeg pikenes 1 1/4 tunnile. Kuid veel kakskümmend aastat hil-
jem algas töö Kreenholmis kell 5 hommikul. Tegelikult piken-
das tööpäeva veel see, et lõunavaheajale minnes ja eriti õhtul
pärast töö lõppu toimus töeliste läbiotsimine, mis röövis neilt
kummalgi korral veel 15—25 minutit. Mõnes vabrikus ja teha-
ses, nagu Narva kalevi- ja linaketrusvabrikus, samuti Wiegandi
masinatehases Tallinnas, kestis töö 70—80-ndatel aastatel hom-
mikul kella 6 õhtul kella 7-ni. Kunda tsemenditehase töeliste
tööraamatus oli koguni märgitud, et töölised «peavad minema
tööle päevakoidust, mitte hiljem kui 5 minutit peale kella (s. t.

⁵⁵ H. L., Sõnake vabriku töörahva elust. Ajaleht «Virmaline»
nr. 47, 9. jaan. 1889.

vabrikukella helistamist — A. V.) ja hoolsalt tööd tegema kuni päikese loojanguni ehk õhtuse kellani.»⁵⁶

Kui vabrikandid olid sunnitud mingil põhjusel tööaega lühendada, kärpsid nad ühtlasi ka tööliste palku. Nii toimisid nad näiteks kriisi ajal 80-ndail aastail. See tekitas tööliste hulgas suurt rahulolematust.

Laste tööpäev oli niisama pikk kui täiskasvanuil. V. Gerassimov kirjutas oma mälestustes alaealiste tööst Kreenholmis: «Tööleminekuks aeti meid üles kell 4 hommikul. Ma töötasin vaatermasinal ja ma pidin kogu aeg seisma ühel jalal, mis oli väga väsitav. Selline põrgulik töö kestis kuni kella 8-ni õhtul. Sellest tööst piinatuina täieliku kokkuvarisemiseni olime sunnitud kell 9 õhtul minema veel kooli, kus meid õpetati, või õigemini öelda piinati kuni kella 11-ni. Koolis õpetati meile kirjutamist, lugemist ja aritmeetikat... Väsinutena, ära piinatutena, iga hetk värisedes ootuses saada võmme ja kõrvakiile, me ei saanud koolist mitte kui midagi. Mäletan näiteks, kuidas üks õpilane meil lahutas niimoodi: $2 - 2 = 4$. Ja see õpilane õppis juba 8 aastat.»⁵⁷

Mehhaniseeritud suurtööstuses ekspluateeriti laialdaselt naiste ja laste tööd. «Kuivõrd masinad teevad lihastejõu ülearuseks, saavad nad vahendiks, mis võimaldab kasutada töölisi, kel lihastejõudu ei ole või kes oma füüsiliselt arenemiselt on ebaküpsed, kuid painduvamate liikmetega. Naiste- ja lastetöö oli seepärast masinate kapitalistliku rakendamise esimeseks sõnaks!»⁵⁸ Seega suurendas masinaid rakendav suurtööstus palgatööliste arvu, allutas vahetult enesele töölis perekonna kõik liikmed soole ja elueale vaatamata. Töötasud olid niivõrd madalad, et perekonnast pidid alatise puuduse ja viletsuse sunnil vabrikusse tööle minema mitte ainult naised, vaid ka lapsed. Vabrikandid aga kasutasid naiste ja laste tööd meelsasti, sest võrdse töö eest mehega maksti neile palju vähem. Massiline naiste ja laste tööjõu kasutamine oli vabrikantidele mitte ainult töötasu allaviimise, vaid ka tööliste metsiku rõhumise suurendamise vahendiks. Lapsi ja naisi terroriseerisid vabrikandid ja meistrid peksuga, nende vähimadki nõudmised suruti halastamatult maha jne.

V. I. Lenin rõhutas, et «naiste ja alaealiste tootmistöösse lülitamine on põhiliselt progressiivne nähtus. Pole kahtlust, et kapitalistlik vabrik asetab need töötava rahva kategooriad eriti ras-

⁵⁶ RAKAT, f. 862, sü. 9223, l. 225 (Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus).

⁵⁷ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, М., 1923, lk. 17—18.

⁵⁸ К. Маркс, Капитал, 1. kd., lk. 342.

kesse olukorda, et nende suhtes on tööpäeva lühendamine ja reguleerimine, tervislike töötingimuste tagamine jne. eriti vajalik... Kaotades nende elanikkonna kategooriate patriarhaalse kinnisuse, kes varem koduste, perekondlike suhete kitsast ringist ei väljunud; tõmmates nad kaasa otsesele osavõtule ühiskondlikust tootmisest edendab mehhaniseeritud suurtööstus nende arenemist, tõstab nende iseseisvust, s. o. loob sellised elutingimused, mis seisavad kapitalismieelsete suhete patriarhaalsest liikumatusest võrratult kõrgemal.»⁵⁹

Venemaal moodustasid 70—80-ndail aastail naised ja alaealised puuvillatööstuses 54% ja kalevitööstuses 50% tööliste üldarvust. Peterburi ettevõtteis oli naisi ja lapsi ligi 46% tööliste üldarvust.

Ka Eestis oli naiste ja laste töö ekspluateerimine levinud eriti tekstiilitööstuses. Kreenholmi Manufaktuuris töötas 1. oktoobril 1872. aastal 4644-st töölisest 1318 naist ja 1168 last⁶⁰ ehk kokku 53,5% tööliste üldarvust. Eriti ketrusosakonnas olid ligi pooled töölistest alaealised, sealhulgas koguni mitusada last alla 8 aasta vanuses. Tapvalt pikk tööpäev, alatoitus ja toores kohtlemine hävitas töölislaste tervise. Isegi Eestimaa kuberner pidi tunnistama: «Kreenholmi vabrikulaste kurnatud, haiglane välimus ja kõrge surevusprotsent nende keskel seletub laste jõudude sellise ülemäärase pingutamisega, mis möödapääsmatult hävitab laste normaalse kehalise ja vaimse arenemise.»⁶¹

60-ndatel aastatel hakkas Kreenholmi vabrikuvalitsus hankima odavat tööjõudu Peterburi kasvatusmajast, sõlmides vastava lepingu kasvatusmaja juhutusega. Sajad 11—12-aastased lapsed, nii poisid kui tüdrukud, saadeti «kasvatusmajast» Kreenholmi, kus nad tõeliste orjadena pidid töötama kuni täisealiseks saamiseni. V. Gerassimov kirjeldas tõetruult nende vaeslaste vang- ja orjaelu Kreenholmis. Üle jõu käiv töö, peksmine, nälga ja külm viis neist rohkem kui pooled hauda enne «vabaks», s. t. täiskasvanuks saamist. 1872. a. streigi tagajärjel olid Kreenholmi peremehed sunnitud loobuma ebainimlikust «kasvandike» kasutamisest. Alaealiste ekspluateerimine Kreenholmis aga jätkus ka järgmistel aastakümnetel. 1892. aastal oli Kreenholmi Manufaktuuris 4640 töölisest vabrikuvalitsuse enese andmeil vähemalt 319 alaealist (6,9%), kelle keskmine kuuteenistus oli ainult 4 rubla.⁶²

⁵⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 458—459.

⁶⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 369.

⁶¹ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 118 (vt. ka lk. 101).

⁶² РАКАТ, f. 39, nim. 2, sü. 3625, l. 48.

Ka kalevivabrikuis (Sindi, Voltveti jt.) kasutati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu. Voltvetis töötasid lapsed 12. eluaastast alates koos täiskasvanutega. Alaealisi kasutati ka teistes tööstusharudes, nagu paberi- ja tikutööstuses ning isegi Tallinna raudteetöökodades.

Palgad olid äärmiselt madalad. Suurem osa töölisi sai ainult 7—8 rubla kuus. Kõige kvalifitseeritumate metallitöölise palgad ei ulatunud üle 35 rubla kuus. Kuigi tööline pidi sõlmima lepingu aasta peale, said ainult üksikud töölised kuupalka. Tavaliselt arvestati tasu päeviti ja tükitöö alusel.

Kreenholmi Manufaktuuris piirdus 1872. aastal enamiku meesketrajate ja -kangrute kuutasu $7\frac{1}{2}$ —9 rublaga, enamikul naistel $6\frac{1}{2}$ —9 rublaga ja lastel $3\frac{1}{2}$ —4 rublaga. Üle 18 rubla kuus sai ainult 255 töolist, kes moodustasid tööliste üldarvust vaevalt 5,4%.⁶³ Samal ajal arvestati vabrikuvalitsuse enese poolt üksiku täiskasvanud töölise ülalpidamise kuludeks 10 rubla kuus! See näitab selgesti, millises äärmises viletsuses ja vaesuses töölised pidid elama, sest nende palk ei ulatunud reaalselt isegi elatusmiinimumini.

Kasvatusemajast toodud alaealiste tööliste «ülalpidamise» eest arvestas vabrikuvalitsus kuni 16. eluaastani $6\frac{1}{2}$ rubla kuus, kusjuures neile maksti ainult 4 rubla. Seega jäi alaealine vabrikuvalitsusele iga kuu «võlgu» vähemalt $2\frac{1}{2}$ rubla või täpsemalt 2 rubla 58 kopikat, sest lastele anti iga kuu tegelikult kätte 8 kopikat. Peale selle suurendasid aga sagedased trahvid «võla-summat» veelgi. V. Gerassimov jutustas enda kohta, et alates Kreenholmi tulekust viie aasta jooksul kasvas tema «võlg» vabrikuvalitsusele niimoodi 136 rublani, mida hiljem tuli aastaid tasa teenida. Milline tegelikult see «ülalpidamine» oli, millega kasvatusemajast toodud lapsed heideti aastateks võlaorjusse, mis neid isegi täiskasvanutena sidus vabriku külge, sellest kirjutas V. Gerassimov järgmist: «Toit oli meil äärmiselt vilets; iga päev ainult kapsasupp tükikese loomalihaga... Suvel oli eriti halb, sest kapsad olid mädanenud, liha roiskunud, leib hallitanud... Pesu oli meil alati must, sest pealmisi riideid meil tööl ei olnud ja tuli töötada pesuväel... Käisime ringi mustadena ja kaltsudes... Talvel oli meil talumatult külm...»⁶⁴

Naiste töö eest maksti tunduvalt vähem kui meestele võrdse töö eest. Kreenholmis ei olnud nende 255 töölise hulgas, kes said üle 18 rubla kuus, ühtegi naist. Naiste töötasu oli näiteks

⁶³ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 373—374.

⁶⁴ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 19—20.

ketrusosakonnas ropsimistöodel 3 rubla võrra väiksem meeste töötasust. Sindi kalevivabrikus said meeskangrud 1896. aastal 68 kopikat päevas, naiskangrud aga 47 kopikat, ja kui uute hinnete alusel tõusis meeskangrute töötasu 77 kopikani, siis naiskangrute töötasu langes koguni 45 kopikani päevas.⁶⁵

70—80-ndatel aastatel alanes tööliste reaalpalk tunduvalt elukalliduse pideva tõusu tõttu. Alatoitus oli töölis perekonnas tavaline nähtus. Samal ajal tugevdasid vabrikandid tööjõu ekspluateerimist vabrikutöö intensiivistamisega. «On endastmõistetav,» kirjutas K. Marx, «et koos masinate arenemisega ja kogemuste kogunemisega erilisel masinatöölise klassil, kasvab loomulikult töö kiirus ja järelikult ka töö intensiivsus.»⁶⁶ Kapitalistid kasutasid seda ära tööjõu väljajätmise tugevdamiseks.

Palgamaksmine oli korraldatud nii, et tavaliselt seisis vabrikuvalitsuse käes $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ kuu töötasu. Nii sunniti töölisi krediteerima kapitaliste, samal ajal kui töölistel enestel tuli teha võlgu ja vabrikupoest hingehinnaga toiduaineid osta. Tegelikult tähendas see tööliste reaalpalka vähenemist. Vabrikandi käes seisev töötasu oli ka üheks töölist sõnakuulmisele sundivaks vahendiks. Eriti mõnes maal asuvas vabrikus, näiteks Rõika-Meleski peegli- ja klaasivabrikus, ei makstudki tööliste töötasu rahas, vaid eriliste vabrikuvalitsuse poolt valmistatud markidega, mille vastu töölistes said arusaadavalt ostusid teha ainult vabrikupoest või teatud kauplustest. Hiiu-Kärdla kalevivabrikus maksti tööliste säärase «klubirahade» näol palka kuni 1885. aastani, millal see lõpuks ametlikult ära keelati.⁶⁷

Kreenholmi Manufaktuuri omanikud laiendasid eriti 80-ndail aastail, kui kriisi tingimustes kõigi toidukaupade hinnad tõusid ja tööliste viletsus suurenes, vabrikukauplusi, ehitasid veski ja pagaritööstuse. Töölistele anti koos palgaga erilised metallmärgid, nn. Kreenholmi Manufaktuuri margad, millele oli märgitud, mitu naela musta leiba selle eest saab. Muid toiduaineid anti võlgu poeraamatute alusel, hinnad olid aga palju kallimad kui turul.

Töötasude tegeliku olukorra hindamisel tuleb pidada silmas, et kapitalistlikus suurtööstuses lokkas röövellik trahvidesüsteem, mille abil vabrikandid kõigiti kärpisid tööliste niigi viletsaid tasusid, suurendades veelgi tööliste ekspluateerimist. Trahvide otstarve ei olnud mitte tasuda kahju eest, vaid sundida töölisi

⁶⁵ Läti NSV RKA, f. 104, nim. 1, sü. 388, l. 39.

⁶⁶ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 355.

⁶⁷ «Virulane» 1886, nr. 1.

täitma peremehe käske ja kuulama tema sõna töö ajal. Kui pärisorjuse ajal valitses kepidistsipliin, siis kapitalismile on ise-loomulik näljadistsipliin. «Orjade kupja nuudi asemele tuleb järelevaataja trahviraamat,» kirjutas K. Marx.⁶⁸ Trahvid läksid enne 1886. a. seadust otseselt vabrikandi, meistrite ja teiste vabrikandi käsikute taskusse, mis innustas neid veelgi metsikumale tööliste rõhumisele ja riisumisele. Trahvid andsid vabrikantidele suuri sissetulekuid, mis suuremates vabrikutes ulatusid sadade tuhandete rubladieni aastas.

Trahvimäärad kujunesid peremehe ja meistri suva kohaselt, ka sel juhul, kui trahvimäärad kirjalikult olidki ära näidatud. Tavaliselt olid trahvimäärad ette nähtud niivõrd ulatuslikult, tõustes näiteks 10 kopikast kuni 10 rublani, et võimaldasid kõige nurjatumat omavoli tööliste kallal. Trahv ähvardas töolist igal sammul. Kreenholmi Manufaktuuris oli 1882. aastal üles loetud trahvide alusena 19 punkti, nende hulgas näiteks: kui lih-tija lõnga ära rikub (iga naela eest 60 kopikat), kui käärimise ja poolimise juures niidid sõlmimata jätab ehk suured sõlmed teeb (10—25 kop.), halva töö eest (5—50 kop.), kes ilma loata töölt puuduvad (2 päeva tasu), «vastupanemise» eest (10 kop.—1 rbl.), suitsetamise või suitsetamisvahendite kaa-saskandmise eest (1—5 rbl.), kes lõngaotsi üles ei korja (1—3 rbl.), kes masinat puhastab töö ajal (1 päeva tasu), magamise eest töö juures, kastide rikkumise eest jne., jne.⁶⁹ Tegelikult aga võeti töölistelt veel palju kõrgemaid trahve ja ka sääraseid, mida trahvide loetelus polnud üldse ette nähtud. Wiegandi masinatehases arvati töölistele, kes hommikuti või lõunavaheaja järel natuke hilinesid, maha kuni pool päeva-palka.⁷⁰ Kunda tsemenditehases loata töölt puudumise eest trahviti esimene kord 1 rbl., teine kord 2 rbl. ja «peale selle saab edaspidiste eksimuste juures kohtu poolest trahvida antud».⁷¹

«Trahvid,» kirjutas V. I. Lenin, «ulatusid mõnikord *poole töötasuni*, nii et tööline andis teenitud rublast peremehele trahvide näol viiskümmend kopikat... Iga kord, kui vabrikandil asjad läksid halvasti, oli tal naljaasi kokkuleppest hoolimata vähendada tasu. — Ta sundis meistreid rangemini trahve võtma ja kaupa praakima: tuli välja sama, nagu oleks töölisel tasu

⁶⁸ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 368.

⁶⁹ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 99.

⁷⁰ «Virulane», 1883, nr. 26.

⁷¹ RAKAT, f. 862, sü. 9223, l. 223

vähendatud.»⁷² Kuivõrd laialdaselt tööpoolest toimus trahvidega riisumine, näitavad järgmised arvud Kreenholmi Manufaktuuri. Ketrusosakonnas, kus 1871. aastal töötas umbes 2900 töolist, määrati selle aasta jooksul trahve 5699 juhul, seega iga töölise kohta peaaegu 2 juhtu. Ühe kangru 20 kuu teenistusest läks keskmiselt üle 16% kuus trahvideks, ühel kuul koguni 64,2%, enamasti «halva» ja «vähese» töö eest, kuigi kangur töötas töötasu järgi otsustades kahel teljel. Kui 80-ndate aastate algul kriis haaras ka puuvillatööstuse, tugevdasid kapitalistid Kreenholmis töölise riisumist trahvide abil. Trahvid ületasid isegi kuuteenistuse.

Vabrikutes ja tehastes puudus igasugune töökaitse. See põhjustas töölise hulgalisi vigastusi ja surmajuhtumeid. Vabrikantidel, kes olid huvitatud ainult kapitalistlikust kasumist, ei olnud mingit vastutust töölise tervise ja elu eest. Täielikult puudus töölise kindlustus vigastuste, tööjõu kaotuse, vanaduse ja haiguse puhul. Töötingimused olid aga kapitalistlikus tööstuses eriti tervistkahjustavad.

Marx, uurides sügavalt kapitalistlikku tootmist, kirjutas, et «ta on võrreldamatult suuremal määral kui ükski teine tootmisviis, inimeste elava töö raiskaja, mitte ainult ihu ja vere, vaid ka närvide ja peaju raiskaja. Tööpoolest, ainult individuaalse arenemise jõudude kolossaalse raiskamise hinnaga kindlustatakse ja teostatakse inimkonna arenemine sel ajaloolisel etapil, mis vahetult eelneb inimühiskonna teadlikule ümberkujundamisele»⁷³.

Töölised pidid tollal töötama õhutamata, mustades ja tolmustes ruumides, mis eriti rängalt kahjustas laste ja naiste tervist. Näiteks Voltveti kalevivabriku tööruumides, kus puudus ventilatsioon ja mida köeti aurutorude abil, valitses hingemattev uriiniga töödeldava villa hais. Sellistes ruumides töötamise tõttu oli töölistel haiglaselt kahvatu näovärv ja peaaegu kõik kangrud kannatasid silmahaiguste all. Suuremates vabrikutes rakendati ka õist vahetust, kui nõudmine toodangu järele kasvas. Enne 1882. a. seadust töötasid õises vahetuses ka lapsed, näiteks Kreenholmis.

Eesti suurimas vabrikus Kreenholmis olid tööõnnetused ja hulgalised surmajuhtumid sagedased. V. Gerassimov kirjutas, kuidas 1869. aastal sillalt kose juures kukkus jõkke 150 naistöölist, kellest pooled kadusid jäljetult. See oli vabrikuvalitsuse hooletu suhtumise tulemus — silda ei remonditud ega kehtetatud läbikäigus vastavat korda. 1871. aastal kordus aga sama-

⁷² V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 21.

⁷³ К. Маркс, Капитал, т. III, lk. 93—94.

laadne juhtum. Kreenholmis ehitati uut hoonet, mille karniisi ehitamisel tellingud kokku varisesid ja ehitustöölised, kokku 800 inimest, kukkusid neljanda korruse kõrguselt alla. Paljud said surma, paljud jäid eluajaks vigaseks. «Kuid peremehel polnud siiski ka seekord midagi,» kirjutas Gerassimov. «Rahva meelepaha tugevnes aga veelgi.»⁷⁴

Järgmise aasta 24. juunil puhkes ühes tööruumis tuli. Sõnumisaatja kirjutas sel puhul ajalehes «Pärnu Postimees» (1872. a., nr. 34) järgmist: «Kaks inimest said seal vabrikuvalitsuse hooletuse läbi surma ja kolmas, üks naisterahvas, ühest vahimehest maha löödud, kes oma poega otsima läinud, et ka tema ehk tulesse ei jääks; teine neist õnnetumaist on veel põleva riietega ülevalt teise korra pealt maha hüpanud ning sinnasamma paika jäänud. Seesama suur ja määratu Kreenholmi manufaktuur vabrik on oma suuruse ja inimeste hulga poolest küll esimene kõiges Euroopa maas, kus tuhanded inimesed tööd ja leiba saavad, aga ka mõne hea kümme-konnanimesi iga aasta õnnetuma surma läbi magama paneb; ja iseäranis veel kõiksugu tõbed, mis seal inimeste hulga seas sagedasti liikumas. Vabrikuvalitsuse poolest ei hoolita inimestest seal suuremat, kui endisel ajal neegri orjadest.»

Selles kirjasaatja iseloomustuses kajastus tööliste arusaamine sellest, et sagedased ja hulgalised õnnetusjuhtumid vabrikus olid tingitud vabrikantide täielikust hoolimatusest töölise elu ja tervise suhtes. Sellele tõsiasi avalik tähelepanu juhtimine puudutas aga kapitalistide huve ja viimaste huvide eest valvel olevad tsaarivõimud astusid kiiresti samme tsensuuri tugevdamiseks, et sedalaadi sõnumid läbi ei libiseks ja et «ajalehed üldse võimalikult vähem puudutaksid töölisliikumist Euroopas»⁷⁵. Samal ajal oli kirjasaatja ilmselt veel Ameerika Ühendriikide kodusõja ja neegrite orjusest vabastamise mõju all, teadmata, et sellal märatses seal juba verine ennekuulmatu vägivald neegrite vastu.

Nagu Kreenholmis, nii oli ka teistes vabrikutes ja tehastes pidevalt õnnetusjuhtumeid ja vigastusi töökaitse puudumise tõttu. Näiteks Voltveti kalevivabrikus toimus 1889. a. algul aurukatla plahvatus, mille tagajärjel 4 töolist said surma. Aasta hiljem plahvatas aga samas jälle gaasikatel, surmates 2 ja raskelt vigastades 3 töolist. Ainuüksi 1888. aasta jooksul oli Eestimaa kubermangus 144 surmaga lõppenud õnnetusjuhtumit,

⁷⁴ В. Герасимов. Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 22.

⁷⁵ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, lk. 340.

nendest 8 töötava masina vahele jäämise tõttu.⁷⁶ Vigastusi oli aga mitu korda rohkem.

Kui tööline kaotas haiguse või vigastuse tagajärjel töövõime või jäi vanaks, kihutati ta vabrikandi poolt koos perekonnaga halastamatult minema. Näiteks oli isegi Vaivara haagikohtunik sunnitud tunnistama, et Kreenholmi vabrikus pole sellised juhud üksikud, kus tööl vigastada saanud töölised vallandati töölt ilma igasuguse toetuseta ja need muutusid kerjusteks.⁷⁷ Ühes artiklis, mis 1889. a. algul ilmus ajalehes «Virmaline», kirjutati, et vabrikandid püüdsid õnnetusjuhtumeid «nii väikseks teha kui iial võimalik... ja igapidi juhtunud õnnetust ära unustada». Parimal juhul võeti surmasaanud töölise orvud vabrikusse tööle, kui nad olid juba sellealised, et nende tööd oli võimalik ekspluateerida.

Kapitalistliku suurtööstuse tingimustes suutis ainult väike osa töölisi ka pärast 40-ndat eluaastat taluda julma ekspluateerimist. Naised suutsid tootmises püsida veelgi vähem kui mehed. K. Marx näitas, et kapital tarvitab tööjõu nii kiiresti ära, «... et keskealine tööline on oma elu harilikult juba enam-vähem ära elanud. Ta satub liigsete ridadesse või tõrjutakse kõrgemalt astmelt madalamale. Kõige lühemat eluiga kohtame just suurtööstuse töolistel.»⁷⁸

Kuidas vabrikandid vanadest töolistest meelega püüdsid lahti saada, sellest kirjutati eelpoolmainitud artiklis: «Näiteks on meie maa vabriku pidajatel see kavalus kaunis selge, et kui keegi neid ju parkümmend aastat ja rohkem on teeninud, siis otsitakse kas või laterna tulega mõnda süüd ja lastakse ametist lahti, ainult sellepärast, et mõni vanaduses nende kaela ei langetaks, ja võetakse nooremad asemele, kellega omal ajal sedasama tehakse.»⁷⁹ Isegi tsariametnikest koosnev komisjon Kreenholmis oli sunnitud tunnistama: «Ei kauaaegne teenistus vabrikus ega saadud vigastused ei taganud vanaks jäänud ja vigastatud töölise materiaalset olukorda tulevikus, polnud asutatud vanadekodu ega abistamiskassat.»⁸⁰

Kapitalismi ajal, mil «tootmise otseseks eesmärgiks ei ole elanikkonna vajaduste rahuldamine, vaid kaupade müügiks toot-

⁷⁶ «Virmaline» 1889, nr. 14.

⁷⁷ Vt. Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 179.

⁷⁸ K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 557.

⁷⁹ H. L., Sõnake vabriku töörahva elust. «Virmaline» 9. jaan. 1889, nr. 47.

⁸⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, lk. 363.

mine kapitalistide kasu suurendamise otstarbel»,⁸¹ pole kapitalistid tegelikult mingil määral huvitatud inimesest, keda ei saa enam kasutada vahendina kapitalistliku kasumi kindlustamisel. «Vabrikukord,» kirjutas V. I. Lenin, «on meelega kohaldatud nõnda, et palgatud töölisest välja pigistada kogu see töö hulk, mida ta suudab anda, välja pigistada võimalikult ruttu ja siis heita ta minema!»⁸²

Arstiabi oli äärmiselt puudulik. Isegi suurtes ettevõtetes puudus tavaliselt arst. Arstiabi oli töölistele peaaegu kättesaamatu mitte ainult arstide vähesuse, vaid ka kõrge tasu tõttu. Ainult mõne suurima vabriku juurde oli asutatud haigla, milleks tavaliselt oli mingi kerge ja hoopis muuks otstarbeks ehitatud hoone või barakk. Sellegi kasutamise eest tuli haigel tasuda, kuigi ta siin ei saanud mingit asjatundlikku arstiabi ja pidi kannatama toore kohtlemise all. Veel enam, töölisel kaebasid pidevalt, et vabrikuadministratsioon ei arvesta haigusega ega arstitõendiga, vaid trahvib neid puudumispäevade eest kuni kahekordse päevapalga ulatuses. Seega tähendas haigestumine töölisel suurt õnnetust ja raskendas ta olukorda äärmiselt.

Korduvalt puhkesid tööliste hulgas taudid; soetõbi, koolera, tüüfus ja teised massilised haigused viisid kümneid ja sadu töölisi enneaegselt hauda. Näiteks Kreenholmi Manufaktuuris levis 1869. a. kevadel ja suvel korduv palavik, millesse suri umbes 200 inimest, 1872. a. juulis ja augustis koolera, mis nõudis vähemalt 334 inimese elu. Tavalised olid tööliste keskel külmetushaigused ebatervislike tööruumide ning kehva riietuse ja kõhuhaigused kuiva ning viletsa toidu tõttu.

Kreenholmis, Voltvetis ja teistes vabrikutes arvati tööliste kuutasust maha kuni 2% haigla või nn. haigekassa heaks. Töölisel aga sellest mingit kergendust ei saanud. Haigekassa rahad seisid vabrikuadministratsiooni käes ja töölistel polnud mingit võimalust otsustada nende rahade kasutamise üle. Mõnes vabrikus maksti varem sissevõetud «haiguse rahadest» haigestunud või vigastada saanud töölistele 1—2 rubla nädalas, kuid juhul, kui tööline oli juba üle poole aasta haige, saadeti ta sinna valda, kust ta oli pärit.

Töölist ei ähvardanud tollal vabriku värava taha heitmine mitte ainult haiguse, vanaduse või vigastuse tagajärjel töövõime kaotamise korral. Vabrikant võis vähemagi rahulolematuse avalduse puhul tööliste lihtsalt minema kihutada. Eriti kriisiaastail muutus tööliste vallandamine massiliseks ja tööpuudus tõeliseks

⁸¹ J. V. Stalin, Teosed, 1. kd., lk. 320.

⁸² V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 86.

nuhtluseks, nagu see näiteks oli Eestis 80-ndail aastail. Kuid ka tööstuse õitsengu aastail ei puudunud töötute reservarmee, mille kujunemine ja kasv oli kapitalismi paratamatu tulemus. Kapitalistid kasutasid seda oma rikkuste suurendamiseks, tõstes töö intensiivsust ja tugevdades tööliste ekspluateerimist äärmuseni.

Kapitalistidel oli võimalik töötute hulkade olemasolu tõttu alati asendada üht töölist teisega, madaldades koguni töötasu või raskendades teisi töötingimusi, sest töötud olid oma raske olukorra tõttu valmis leppima peaaegu igasuguste tingimustega. «Tööpuuduse all kannatavad mitte ainult töötud,» kirjutas J. V. Stalin. «Selle all kannatavad ka tööd omavad töölisel. Kannatavad sellepärast, et suure hulga töötute olemasolu loob neile ebakindla olukorra tootmises, ebakindluse homse päeva suhtes. Täna nad töötavad käitises, kuid pole kindlad, et nad homme ärgates ei saa teada, et nad on juba vallandatud.»⁸³ Nii avaldas töötute «kerjuslik olukord paratamatult oma mõju nende tööliste materiaalsele olukorrale, kes on tegevad tootmises».⁸⁴ Uhtlasi võis tänane tööline homme muutuda töötute reservarmee liikmeks ja ta olukord halvenes järsku veelgi. Toimus tööliklassi suhteline ja absoluutne vaesumine.

Tallinna kohta ilmusid kohalikus ajakirjanduses teated töötutest järjekindlalt alates 60-ndate aastate lõpust. Näiteks üksi 1878. aastal, mis oli tööstuse ja kaubanduse tõusuaasta, peeti Tallinna politsei andmetel kinni üle 240 osalt passita ja korterita inimese ja kerjaja, kellest suur osa saadeti linnast tagasi valdadesse. 80-ndatel aastatel tõusis töötute arv järsult nii Tallinnas kui ka teistes linnades ja töölisasulades. Töötud on sunnitud leppima kõige viletsamate töötingimustega. Põllutööhooajal rändasid sajad töölisel Narvast, Tallinnast, Tartust, Pärnust jm. maale, et paarikümnekopikalise päevapalga eest leida ajutistki teenistust. Tööpuudus viis paljud meeleheitele. Näiteks toodi lehtedes 1888. a. aprilli algul ära teade, kuidas Tartus üks lukksepp, kes tööpuuduse pärast töölt vallandati, enese leiva-puuduse pärast üles poos, jättes järele mitu last. Narvast kirjutati ajalehes 90-ndate aastate algul, et vanasti olnud «kerjajaid» väga vähe, nüüd aga olevat neid leida igal pool, kuid kogu Eestis siiski kõige rohkem Narvas. Nad olevat siia tulnud igast Eesti linnast, osalt ka teistest Venemaa linnadest ning nende hulgas olevat nii eestlasi, venelasi kui ka sakslasi ja teistest rahvustest inimesi.

⁸³ J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., lk. 192.

⁸⁴ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, lk. 41.

Erakordselt rasked olid tööliste korteritingimused. Suuremate vabrikute juurde ehitati töölikasarmud, kuid kapitalistidele olid need nagu erakorteridki kasu saamise ja tööliste täiendava riisumise vahendiks. Töörahva äärmiselt viletsad korteriolud olid kapitalismi paratamatuks kaaslaseks, sest elamute põhifondi omanikuks on kapitalistid. Korteri puudust, kirjutas F. Engels, «saab kõrvaldada ainult siis, kui kogu ühiskondlik kord, mis seda tekitab, kuni põhjani ümber kujundatakse»⁸⁵.

Kreenholmi vabrikuvalitsus sai oma kasarmutest 70-ndate aastate algul tsaariametnike eneste arvestuse järgi vähemalt 9,5% puhastulu. Seejuures pidid tööliselised neis kasarmuis elama kokku tuubitult, omades õieti ainult magamiskoha naril, vähemalt 6—10 inimest toas. Töölised allusid siingi vabriku-administratsiooni järelevalvele ja trahvidele. Isegi tsaariametnikud olid sunnitud tunnustama, et tööliselised elasid neis kasarmuis õige kitsalt, maksid aga ruumi eest liiga palju. Kisendavalt ebasanitaarne olukord valitses mõisnik Kramereri poolt oma maale vabriku naabruses endistest loomalautadest ja hobusetallidest ümberehitatud üürikasarmutes. Siin elas tubades kuni 20 elanikku ning kasarmuis ja nende ümber valitses kirjeldamatu mustus.

Voltveti vabrikute juurde tekkis kuni 1000 elanikuga asula, kuid siingi elas ainult väike osa elanikest üksikutes majades, umbes 800 inimest aga elas neljas kahekorruselises kasarmuis. Igas toas tuli elada 12—20 inimesel. Et eraldi köögid ja keldrid puudusid, pidid inimesed samades tubades hoidma söögiaineid, keetma toitu, sööma ja magama, koos laste ja haigetega. Kasarmuis puudusid nii ventilatsioon kui ka käimlad.

Linnades polnud tööliste korteriolud paremad. Töölised elasid siin kõige viletsamates tingimustes, enamasti pimedates, niisketes, suuremalt osalt keldrikordade pooleldi lagunenuis ruumides, mille eest pidid maksma kõrget üüri. Näiteks Tallinna kohta märkis ametlik statistika juba 1871. aastal — millal siin tööstus oli alles väga vähe arenenuis — et vähemalt 470 elukorterit on «üleliiga rahvast täidetuis». Paljudes tubades elas üle 10 inimese koos. Ühes toas leiti elamas 8 leibkonda: 4 abielupaari ja 4 leske koos 18 lapsega, seega kokku 30 inimest.⁸⁶

Millistes tingimustes aga pidid elama täiesti töötud, seda näitab järgmine teade Tallinnast. Mõned töötud olid endile tule torni lähedale ehitanud onni. Hurtsik oli kaetud pealt mätas-

⁸⁵ К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. XV, lk. 29.

⁸⁶ «Eesti Postimees» 1875, nr. 37.

tega, põrandaks olid ainult õled, kus umbes 20 inimest elas ja magas.⁸⁷ Narvast on pidevalt teateid, eriti 80-ndail aastail, et täiesti ulalusetu töötud «hulguvad» ümber vabriku. Üks neist oli leidnud ööbimiskoha pesukatlas, kus sai õnnetut surma.⁸⁸

Nagu nägime, kannatasid töölised kapitalismile iseloomulike koleduste all Eestis juba XIX sajandi teisel poolel.

Vabrikantide ja palgatöölise vaheliste suhete esimeseks reguleerimise katseks Venemaal — muidugi esimeste huvides — oli 1835. aastal välja antud seadus, millega töölisel keelati lahkuda töölt enne kirjalikus lepingus kindlaksmääratud tähtaega, ja nõuda mingisugust palgakõrgendust, küll aga võis vabrikant töolist igal ajal vallandada. Selle seaduse kehtivus laiendati järgmisel aastal ka Balti kubermangudele.⁸⁹

Töölise mahasurumiseks ja sõnakuulmisele sundimiseks kehtestasid vabrikandid suurtes ettevõtetes erilised «sisekorramäärustikud». Rõika-Meleski peegli- ja klaasimanufaktuuris hakati juba 30-ndate aastate algul rakendada erilist politsei- ja kohtumäärustikku, mille Liivimaa kindralkuberner kinnitas 1835. aastal. Selles keelati karistuse ähvardusel töölise kokkutulekud ja tööpalka tõstmise nõudmine ning nähti ette töölise trahvimine «kangekaelsuse», «sõnakuulmatuse» ja «mitte küllalt hoolsa» töö eest. 40-ndate aastate keskel tehti katset umbes samasugust politsei- ja kohtumäärustikku kehtestada kõigis Eesti- ja Liivimaa kubermangu vabrikutes ja tehastes. Määrustik jäi küll kubermangude ulatuses ametlikult kehtestamata, kuid vabrikandid tavaliselt rakendasid töölise vastu (näiteks Voltvetis jm.) sedalaadi sunnivahendeid ilma igasuguse ametliku aluseta.

Kreenholmis oli 1857. aastal kehtestatud eriline politseimäärustik, mis on ilmekaks näiteks mitte üksi töölise täielikust õigusetusest kapitalistide kurnajaliku võimu ees, vaid ka töölise rõhuvate ja alandavate pärisorjuse jäänuste püsivusest suur-tööstuses. Selle määrustiku kinnitas Eestimaa tsiviilkuberner Grünewald, kes sai eriti tuntuks eesti talurahva rahutuste verise mahasurujana 1858. aastal. Vabrikus asutati eriline vabrikupolitsei, mis olenes täiesti vabrikovalitsusest. Politseimäärustikuga oli vabrikovalitsusele ja ta käsikutele vabrikupolitsei ja nn. töölispolitsei näol antud õigus karistada töölise rahatrahviga kuni 10 tööpäeva palga suuruses, vitstega kuni 50 hoobini ja arestiga kuni kahe ööpäevani.⁹⁰

87 «Virmaline» 1889, nr. 27.

88 «Virulane» 1883, nr. 11.

89 Полное собрание законов, 1835, № 8157, 8401; 1836, № 8821.

90 Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, lk. 354, 386.

Meistrid ja abilised peksid tegelikult vabrikus töölisi, eriti lapsi, kõige tühisemate asjade pärast küll rusikaga, küll rihmaga, peksta aga anti isegi kuni 100 hoopi. V. Gerassimov märgib oma mälestustes, et mitmed lapsed surid peksust. «Ükskord murdsin kogemata harja katki ja sain selle eest 25 nuudihoopi,» kirjutas Gerassimov, «teinekord — 50 hoopi selle eest, et sõitsin tõstemasinal neljandalt korruselt kolmandale, mind peksti nii kõvasti, et mu seljal ei jäänud ühtegi tervet kohta, kogu selg oli must nagu saabas. Kartseris istusin ka mitu korda; kord sattusin ma sinna isegi ainult seepärast, et ei jõudnud üleloendusele. Ei hakkagi rääkima, kui palju kõrvakiile sain kümnikelt ja teistelt...» Kui nad suureks kasvasid, peksti «kasvandikke» ikka endiselt. «Kes halvasti töötas, seda lõi meister näkku. Vahel need peksmised olid väga julmad: nii lõi ta kord ühte kasvandikku sellise jõuga, et sel tekkisid paised kõrvades, ta heitis haiglasse ja suri.»⁹¹

Kui tööline püüdis pöörduda kaebusega valitsusvõimude poole, ähvardas teda uus trahv või koguni vallandamine ja vabrikukasarmust koos perega väljaajamine. Muidugi ei leidnud töölised ka valitsusvõimude juurest mingit kaitset. Vabrikuvõimustus oli ühel hoobil kohtunikuks tööliste vastu ja oma otsuste täideviijaks. Sääraste vahenditega suruti aastast aastasse maha tööliste rahulolematuse avaldused ja teostati nende julma ekspluateerimist.

Suure hulga tööliste koostötamine vabrikutes ja töövahendite, eriti masinate ühine rakendamine tegi vajalikuks tööprotsessi ühiskondliku reguleerimise, kuid säärane vabrikukoodeks, nagu näiteks Kreenholmis, oli — tarvitades K. Marxi sõnu — lihtsalt sellise reguleerimise «kapitalistlik karikatuur»⁹².

Mehhaniseeritud suurtööstuses arenes eriti teravaks «lõhe, mis oli olemas kapitalismi tingimustes ettevõtete füüsilise töö tegijate ja juhtiva personali vahel. Teatavasti arenes selle lõhe pinnal tööliste vaenulik suhtumine direktorisse, meistrisse, insenerisse ja teistesse tehnilise personali esindajatesse kui tööliste vaenlastesse»⁹³. Nagu näitas J. V. Stalin, on vaimse ja füüsilise töö vastandlikkuse majanduslikuks aluseks füüsilise töö tegijate ekspluateerimine vaimse töö esindajate poolt. See lõhe avaldus juba XIX sajandi teisel poolel väga selgesti ka Kreenholmis, Narva kalevivabrikus ja teistes suurtes vabrikutes. Töölised

⁹¹ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 18, 22.

⁹² К. Маркс, Капитал, 1. kd., lk. 368.

⁹³ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, lk. 25.

kaebasid pidevalt direktorite ja meistrite omavoli ja julma käitumise üle. Eriti silma paistsid oma ebainimlikkuse ja eesti ning vene töölisi «alama rassina» põlgava suhtumise poolest saksa ja inglise direktorid, tehnilised juhatajad ja meistrid Kreenholmis, Kundas, Voltvetis jm. Samal ajal püüdsid need kurnajad aga koos tsaarivalitsusega õhutada umbusaldust ja vihavaenu eri rahvustest tööliste vahel, et takistada tööliste ühinemist ja võitlust oma rõhujate vastu.

J. V. Stalin, iseloomustades tsarismi rahvuspoliitikat, kirjutas: «Tsarism kultiveeris ääremaadel meelega patriarhaal-feodaalset rõhumist selleks, et hoida rahvahulki orjuses ja harimatuses.»⁹⁴ Nii säilitas tsarism ka Baltimaadel balti parunite laialdase võimu ja nende keskaegsed institutsioonid. Tööliste üle võimutsesid kapitalistid, kes suurelt osalt olid pärit balti parunite hulgast või nendega kõige tihedamalt seotud, ning kes vabrikutes ja tehastes rakendasid tööliste kurnamisel ja rõhumisel poolpärisorjuslikke võtteid. Vene, saksa ja inglise kapitalistid tegutsesid kõige suuremas üksmeeles koos balti parunitega, imedes vene, eesti ja läti töörahvast välja viimasedki mahlad. Vabrikantide näpunäidetel piinasid, peksid ja vangistasid balti parunid silla- ja haagikohtunikena töölisi, kes olid avaldanud protesti või alustanud streiki, töölisi, kes püüdsid ennast kaitsta kapitalistide ahne vereimemise vastu. Balti parunitest koosnevad keskaegse päritoluga seisuslikud kohtuorganid, mis pärast 1864. a. kohtureformi olid keskaegse pimeduse ja vägivalda taimelavadeks võrreldes isegi muu tsaari-Venemaaga, — need kohtuorganid mõistsid töölisi, kes olid välja astunud vabrikutes ja tehastes valitseva talumatu piinamise ja riisumise vastu, türmi ja asumisele, häbisambasse ja peksupinki. Alles eesti ja läti töörahva võitlus sundis tsaarivalitsust 80-ndate aastate lõpul kaotama Baltimaadel keskaegsed politsei- ja kohtuorganid ning asendama need vähemalt kogu Venemaal kehtiva süsteemiga.

V. I. Lenin näitas juba 1894. aastal, millist hirmsat reaktioonilist jõudu kujutavad endast need keskaegsete poolfeodaalsete institutsioonide tugevad jäänused Venemaal, mis «lasuvad nii rõhuva ikkena proletariaadil ja üldse rahval, pidurdades poliitilise mõtte kasvu kõigis seisustes ja klassides, ... kuidas nad suurendavad töö rõhumist kapitali poolt, kui alandavalt rusuvad nad töörahvast, kuidas nad hoiavad kapitali kinni tema keskaegsetes vormides, mis ei jää töö ekspluateerimises maha moodsaist, industriaalseist vormidest, kuid lisavad sellele eks-

⁹⁴ J. V. Stalin, Teosed, 4. kd., lk. 348.

pluateerimisele juurde vabaduse eest peetava võitluse kohutavad raskused»⁹⁵. Eestis lasusid pärisorjuse jäänused proletariaadil ja üldse rahval osalt isegi veel rõhuvama ikkena kui Sise-Venemaal.

Tsaarivalitsus koos kapitalistide ja mõisnikega pidurdas igati hariduse ja kultuuri arenemist, püüdis hoida eriti töölisklassi ja talurahvast pimeduses, sest hariduseta rahvast on kergem ekspluateerida. Kuigi üksikute vabrikute juurde asutati elementaarkoolid, olid need niisuguses olukorras, et lapsed seal vaevaliselt omandasid ainult kõige algelisemad teadmised lugemises, kirjutamises ja aritmeetikas. Eelpool juba tõime väljavõtte Gerassimovi mälestustest, kuidas Kreenholmi vabrikukool, kus «kasvatati» rusika ja vitsadega, oli vabrikus pika tööpäeva kestel täiesti välja kurnatud lastele tegelikult piinapingiks. Kaks-kümmend aastat hiljem ei olnud siin olukord palju paranenud. Lapsi koheldi koolis nii hoolimatult, et selle kohta toodi ära teade isegi kodanlikus ajalehes «Virmaline», kus sel puhul märgiti: «Meil on Narvas loomade kaitsmise selts, aga inimeste kaitsmise seltsi oleks veel hädalisemalt tarvis.»

Kuid kooligi kasutasid kapitalistid töörahva riisumiseks, tehes mahaarvamisi palgast iga lapse eest 20 kop. kuus, küsimata, kas ta koolis käis või mitte. Et tõelisest õpetamisest seal ei saanud juttugi olla, näitab see, et Kreenholmi koolis oli 1872. aastal rohkem kui 300 õpilase kohta ainult 1 õpetaja! Ka mujal ei olnud asi palju parem. Näiteks Voltvetis oli üks õpetaja 100 õpilase kohta. Linnades oli olukord veelgi halvem, seal «uitab lapsi sadandate kombel ilma kooli õpetuseta ümber, kelle peale kellelgi aega mõtelda ei ole.»⁹⁶ Tegelikult puudusid paljudel töölistel ainelised võimalused anda oma lastele isegi algharidust. Kapitalismi ajal oli haridus ja teadmised valitsevate klasside eesõiguseks, kes seda kasutasid töötajate orjastamise vahendina. V. I. Lenin näitas oma artiklis «Meie revolutsioonist», et tsivilisatsiooni eelduseks on mõisnike ja kapitalistide minemakihutamine.

Inimtööjõu odavus, töötute reservarmee, kurnajate käsutuses olevate sunniabinõude rohkus — kõik see võimaldas kapitalistidel töölisi halastamatult ekspluateerida, neid ebainimlikult kohelda, palkasid kärpida. Kapitalistid said tohutuid kasumeid odava tööjõu jõhkra ekspluateerimisest. Kreenholmi Manufaktuuri asutamisest alates tõusis aktsiate hind 15 aasta jooksul kolmekordseks, dividend tõusis kuni 33%-ni. Kreenholmi Manu-

⁹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 260.

⁹⁶ «Virmaline» 1888, nr. 44.

faktuuri volinik Kolbe, kelle jõhkru tööliste kurnamisel ja terroriseerimisel ei tunnud piire, «teenis» aastas 17 000 hõberubla, arvestamata dividende aktsiatelt. Kõigi aktsionäride, direktorite ja nende käsikute põhjatuusse taskutesse voolava kapitalistliku kasumi iga üksik hõberubla oli kaetud tööliste higi ja verega.

Osa Eestis omandatud kasumist veeti eeskätt Saksa- ja Inglismaalt pärit olevate aktsionäride, direktorite ja tehnilise personali kaudu välismaale. Sama toimus kogu Venemaal. See aeglustas Vene tööstuse arenemist.

Tsaarivalitsus ei pööranud alguses mingit tähelepanu tööliste äärmiselt rasketele töö- ja elutingimustele. Töölishulgad olid mõistetud üha süvenevale vaesusele ja viletsusele. Alles revolutsioonilise liikumise kasvu oht sundis tsaarivalitsust pöörama tähelepanu töölistele. Näiteks kirjutas Moskva kuberner 1871. aastal siseministrile, et tööliste eriti raske olukord võib kergendada sotsialismi ideede levikut töörahva hulkades ja et selle ärahoidmiseks on vaja seada sisse vabrikuinspeksioon ning täiendada seadusandlust.⁹⁷ Näiteks ka Kreenholmi tööliste 1872. a. streik sundis valitsusvõime tegelema tööliste küsimusega. Ametlik komisjon ja teised valitsusvõimu esindajad eesotsas kuberneriga pidid tunnistama tööliste rasket olukorda, kuid seda tehti ainult ametlikes ettekannetes, tööliste rahutuste ja streikide hirmul, ning ainult selle eesmärgiga, et leida teid, kuidas vältida tööliste üha kasvavaid väljaastumisi. Selleks tugevdati rõhumisaparaati ja püüti töölisi lõhestada mõningate vähemtähtsate järeleandmistega ja neid pimestada. Avalikkuses seevastu suruti maha väiksemgi katse valgustada tööliste tõelist olukorda. Lehtedes oli keelatud kirjutada töölisliikumisest nii Venemaal kui ka Lääne-Euroopas.

Kapitalismi edasine arenemine ja töölisliikumise kasv 70—80-ndail aastail sundis lõpuks tsaarivalitsust asuma vabrikuseadusandluse teele. J. V. Stalin näitas oma artiklis ««Vabrikuseadusandlus» ja proletariaadi võitlus», et «ükski «vabrikuseadus» ei tule ilmale ilma põhjusteta, ilma võitluseta, ühtki «vabrikuseadust» ei anta valitsuse poolt seni, kui töölisel pole asunud võitlusse, kui valitsus seisab paratamatuse ees rahuldada nende nõudmised. Ajalugu näitab, et igale «vabrikuseadusele» eelneb osaline või üldine streik. 1882. a. juuniseaduse (laste töölevõtmise, nende tööaja ja vabrikuinspeksiooni asutamise kohta) eel

⁹⁷ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, док. nr. 105.

käisid streigid Narvas, Permis, Peterburis ja Zirardovis samal aastal. 1886. aasta juuni- ja oktoobrikuud (trahvide, palgaraamatute jne. kohta) olid 1885.—1886. aastal keskrajoonis toimunud streikide otseseks tulemuseks.»⁹⁸

Vene tööliste võitlus koletisliku surve vastu vabrikutes andis 80-ndail aastail mõningaid esimesi tulemusi. Hirmutatud tsaarivalitsuselt välja kistud järeleandmised, nii väikesed kui nad olidki, ei omanud tähtsust mitte ainult isevalitsuselt k ä t t e v õ i - d e t u d kergendustena tööliste äärmiselt raskes olukorras, vaid aitasid kaasa ka selleks, et töölised hakkasid «vähehaaval oma orjaseisundist teadlikuks saama»⁹⁹.

⁹⁸ J. V. Stalin, Teosed, 1. kd., lk. 279—280.

⁹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 55.

TOOLISLIHKUMINE 70-NDATEL AASTATEL. KREENHOLMI STREIK 1872. A.

Kapitalistliku suurtööstuse arenemine lõi materiaalsed tingimused ja sotsiaalse jõu, mis on vajalikud töölisklassi vabastamise eest peetavas võitluses ja tema päästmiseks täielikust laostumisest ja näljasurmast, millega kapitalism ähvardas töölisi. Nendeks materiaalseteks tingimusteks oli eesrindlikuma majandusvormi, suurtootmise arenemine, tootmise üha kasvav kontsentreerumine. Ainult oma tööjõu müümisest elavate palgatöölise kontsentreerumine kapitalistlikesse suurettevõtetes tähendas otsustavat pöört nende elutingimustes, katkestades lõplikult nende sideme maaga, kindla koha ja kindla ekspluateerijaga. Kapitalistlik suurtööstus lõi tingimused tööliste ühinemiseks, aetas töölised tingimustesse, mis paratamatult viis neid võitlusse oma kurnajate ja rõhujate vastu, viis proletariaadi klassiteadvuse kujunemisele. V. I. Lenin rõhutas, et «... ainult mehhaniseeritud suurtootmine äratab töölisi, valgustab ning koondab neid, loob *objektiivsed* tingimused *massi*-liikumiseks»¹⁰⁰.

Kapitalistliku suurtootmise tingimustes tekkinud uus ühiskondlik klass — tööstusproletariaat — oligi selleks otsustavaks sotsiaalseks jõuks, kellele suures vabadusvõitluses igasuguse ekspluateerimise ja rõhumise vastu oli kindlustatud kindel edu, sest tema klassihuvid langesid ühte ühiskonna rõhuva enamuse huvidega.

Töölisliikumine ei tekkinud ega saanudki tekkida Venemaal — nagu mujalgi kapitalistlikes maades — järsku, vaid tegi läbi pika arenemise, alates tummast ja ebamäärasest rahulolematusest ning killustatud, väikestest väljaastumistest kuni teadliku protestini, organiseeritud klassivõitluseni kommunistliku partei juhitud, stiihilisest majanduslikust võitlusest kuni avaliku poliitilise võitluseni, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni maailmaajaloolise võiduni.

Järgnevas käsitleme selle võitluse varasemat järku, töölisliiku-

¹⁰⁰ V. I. Lenin. Teosed, 20. kd., lk. 340.

mise esimesi samme Eestis kui vene töölisliikumise ühes, kuigi väikeses lõigus.

Kapitalistide halastamatu surve kutsus töölistes esile sügava rahulolematuse. See avaldus algul üksikute stiihiliste väljaastumiste näol ja toimus tavaliselt primitiivsetes vormides, nagu vabrikust põgenemine, kaebused jne. Juba pärisorjuslikul Venemaal toimus alates XVII sajandi lõpust pärisorjuslike ja vabapalgaliste tööliste rahutusi ja stiihilisi proteste paljudes kohtades, mis osalt teravnesid kuni relvastatud kokkupõrgeteni rahutusi maha suruma saadetud sõjaväeüksustega. Aastail 1800—1860 oli Venemaal üle 70 tööliste rahutuse, peale selle põgenemised, kollektiivsed kaebused ja teised protestiavaldused,¹⁰¹ mis olid suunatud pärisorjuse ja kapitalistliku ekspluateerimise vastu. On tähtis, et juba enne 60-ndaid aastaid tõsteti üles ka sellised spetsiifilised tööliste majanduslikud nõudmised, nagu tööpalga tõstmine ja tööpäeva lühendamise ning avaldati protesti vabrikuadministratsiooni omavoli vastu. Tööliste poolt enamasti üksikult või vähemate rühmadena esitatavad nõudmised olid majandusliku iseloomuga ega kasvanud veel kapitalistidele ähvardavaks streigiliikumiseks nagu pärast pärisorjuse kaotamist.

Ka Eestis asuvatest vabrikutest on teateid tööliste üksikutest väljaastumistest. Rõika-Meleski peegli- ja klaasivabrikus, kus töötas kuni 400 töölist, suurenes nähtavasti tööliste rahulolematuse 30-ndate aastate algul. Nagu võib järeldada vabrikus tollal kehtestatud politsei- ja kohtumäärustikust, toimus seal «sõnakuulmatusi» ja vähemaid vastuhakkamisi, nõuti palga tõstmist jne. Oma nõudmisi arutasid töölisel koos läbi, mille pärast määrustikus karmilt keelati kõik tööliste kooskäimised. Üksikute tööliste väljaastumistest on teateid Ülemiste paberivabrikust, Sindi kalevivabrikust jm.

Sindi kalevivabrikus töötas pärast tema valmimist ja täielikku käikulaskmist juba 30-ndate aastate lõpul üle tuhande tööline, nendest valdav enamus eestlased. Meistrid ja meistriabid ehk sellid, kokku üle saja inimese, olid aga kõik sakslased. Vabrikuomanik, Riia kaupmees Wöhrmann, nagu üldse balti parunid ja kapitalistid, pidas eestlasi «madala rassina» kõlblikuks ainult kõige mustemale ja lihtsamale tööle, mille eest maksti äärmiselt vähe. Masinateel töötasid seetõttu algul ainult saksa meistrid ja sellid, moodustades teatud töölisaristokraatia, kes Balti kubermangudes tasuvamalt töölt igati eemale tõrjus eesti, läti ja vene töölisi, nendest upsaka põlgusega eraldudes.

¹⁰¹ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. I, lk. 103.

1839. aastal keeldusid kaks saksa meistriabi edasi töötamast ja nõudsid arvet. Vabrikuadministratsioon nõudis aga, et nad töötaksid kuni selle tähtaja saabumiseni, milles suuliselt oli nende tööle võtmisel kokku lepitud. Omavolilise lahkumise korral ähvardati neid politseiliste repressioonidega. Sellide tsunfti eesotsas seisva vanemseli juhtimisel kuulutasid nüüd kõik vabrikus töötavad saksa sellid streigi protestiks vabrikuadministratsiooni säärase käitumise vastu. Saksa sellide väljaastumist ei toetanud aga eesti töölishulgad, keda esimesed, kui paremini makstud ja nagu nii paremini koheldud töölistekiht vabrikus, ei tahtnudki kaasa tõmmata. See määras saksa sellide streigi Sindis nurjumisele, mis suruti maha Liivimaa kubermanguvalitsuse kaasabil.¹⁰²

Üksikute tööliste või väikeste töölisrühmade lahkumise katsetest on teateid ka teistest vabrikutest, nagu Kärblast 1858. aastal ja Kreenholmist 1860. aastal. Kuna vabrikandid igati püüdsid takistada tööliste lahkumist vabrikust, siis võttis see ajuti massilise ja omavolilise iseloomu või sai rahutuste ajendiks.

Massiline tööliste põgenemine toimus Kreenholmi Manufaktuurist 1860. a. kevadel. Vabrikuvallitsus eelistas siingi algul vene ja eesti ketrajatele ja kangrutele saksa töölisi ja palkas Saksamaalt suure arvu naistöölisi ja eriti kangruid. Kreenholmi Manufaktuuris aga valitses niivõrd ränk ekspluateerimisrežiim ja ebainimlik kohtlemine, et saksa töölised ei kannatanud seda välja. Nii kaebasid 150 saksa kangrut, et neile ei maksta välja kokkulepitud palka, tööga aga kuhjatakse üle, pekstakse nuudiga ja näljutatakse. Kuna vabrikuvallitsus ei lubanud neil lahkuda enne lepingus määratud tähtaega, põgenesid kangrud salamahti öösel kasarmust ja siirdusid osalt Peterburi, Riiga ja teistesse Venemaa linnadesse tööd otsima, osalt üle piiri Preisimaale. Nagu «Stettiner Ostseezeitung» teatas, olevat põgenejad saabunud Preisimaale poolkülmunud jalgadega ja haigetena, nii et pidid minema haiglasse.¹⁰³

Saksa tööliste vastupanu ebainimlikule kurnamisele sundis vabrikuvallitsust loobuma tööliste palkamisest Saksamaalt. Tegelikult Kreenholmi Manufaktuuri eesotsas seisva Kolbe ja teiste välismaise päritoluga ekspluataatorite rassistlik eelarvamus, et vene ja eesti töölised pole võimelised masinatega töötama nagu saksa töölised, purunes kapitali ja töö vastuolu tõelisuse ees. Kreenholmi peremehed pöörasid nüüd peamise tähelepanu venelaste ja eestlaste odava tööjõu juurdemeelitamisele. Vabrikuvallit-

102 Vt. История Латвийской ССР, т. I, Рига, lk. 546.

103 Vt. «Русский Инвалид» 1860, № 193.

sus löi Tallinna, Haapsalusse, Paidesse ja Rakveresse oma tööjõu värbamise agentuurid, kuulutades pidevast tööliste võtmisest. Kuulutuses rõhutati iseloomulikult, et vajatakse peamiselt noori inimesi, või siis lasteta abielupaare.¹⁰⁴

Töölised ise olid enamikus alles eilsed pärisorised talupojad, kes polnud veel teadlikud oma uuest seisundist ja oma kasvavast jõust. Tööliste ühinemine oli veel täiesti nõrk. Kuid vaatamata sellele oli juba nn. eelproletariaadi väljaastumistel enne pärisorjuse kaotamist Venemaal oma ajalooline tähtsus. Nad kuulusid ette proletariaadi poolt kodanluse vastu peetava klassivõitluse algperioodi saabumist.

Koos tööstusproletariaadi formeerumise ja tugevnemisega kasvas töölisliikumine Venemaal. Töölised, kellel polnud mingeid poliitilisi õigusi, keda alandavalt rususid rohked pärisorjuse jäänused, hakkasid ühiselt esitama vabriku peremehele nõudmisi oma väljakannatamatu olukorra parandamiseks. Tööstusproletariaadi spetsiifiliseks klassivõitluse vahendiks oli streik, klassivõitluse üks aktiivseid vorme.

V. I. Lenin näitas, et streigid tekivad ja arenevad seal, kus tekivad ja arenevad suured vabrikud. «Kui Venemaal oli vähe suuri vabrikuid ja tehaseid, siis oli vähe ka streike, sest ajast aga, kui suured vabrikud on hakanud kiiresti kasvama nii vanades tööstuspiirkondades kui ka uutes linnades ja külades, sest ajast muutuvad streigid järjest sagedamaks.

Millest see tuleb, et mehhaniseeritud suurtööstus viib alati streikideni? See tuleb sellest, et kapitalism viib paratamatult võitluseni tööliste ja peremeeste vahel, kui aga tööstus muutub suurtööstuseks, siis muutub see võitlus paratamatult streigivõitluseks.»¹⁰⁵

Teoses «Mis teha?» näitas V. I. Lenin täpsemalt streigiliikumise algust Venemaal. «Streike oli Venemaal ka 70. ja 60. aastail (ja koguni XIX sajandi esimesel poolel) . . .»¹⁰⁶ kirjutab Lenin, näidates, kuidas streigiliikumine arenes «primitiivsetest mässudest» kuni süstemaatiliste streikideni 90-ndail aastail. Streigiliikumine hakkas pärast 1861. aastat kiiresti arenema, hoogustudes eriti 70-ndatest aastatest alates ja muutus kapitalistidele ning isevalitsusele ähvardavaks. Tsaari-Venemaal, kus kehtisid metsikud streigivastased seadused, oli streikidel väga suur tähtsus tööliste ühendamisel ja nende klassiteadvuse kujunemisel.

Aastail 1861—1869 oli Venemaal vähemalt 10 streiki ja üle

¹⁰⁴ «Revalsche Zeitung», 1861, nr. 212, 214 jne.

¹⁰⁵ V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 272—273.

¹⁰⁶ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 336.

40 rahunuse, aastail 1870—1879 aga 224 streiki ja 102 rahunust.¹⁰⁷ Need arvud näitavad ilmekalt, et Vene töölisliikumises, Vene proletariaadi klassivõitluse arenemises, algas 70-ndail aastail uus etapp. Streikide arv tõusis järsku ja streigid muutusid rahunustega võrreldes peamiseks võitlusvahendiks. Valitsevaks muutusid just tööliste spetsiifilised majanduslikud nõudmised, mis kasvasid vahetult välja tööliste erakordselt raskest olukorrast kapitalistlikus suurtööstuses. «Esimesed streigid tekkisid 70-ndail ja 80-ndail aastail tavaliselt ülemäära suurte trahvide, tüssamise ja petmise tõttu töölistele palga maksmisel ning palganormide kärpimise tagajärjel.»¹⁰⁸

Uue etapi algust Vene töölisliikumises kuulutas Nevski puuvillaketruse vabriku tööliste streik Peterburis 1870. a. mais. 800 töolist nõudis tööpalka tõstmist. Streik suruti maha ja paljud streikijad anti kohtu alla. Hirmutatud tööliste väljaastumisest, andis tsaarivalitsus salajase tsirkulaari kuberneridele streigi «ässitajate» väljasaatmise kohta kaugetesse kubermangudesse. Väljasaadetud streikijad kandsid aga streigivõitluse kogemusi laiali. Nii aitasid streigid töölisi äratada ja revolutsiooniliselt kasvatada. Töölisliikumise keskusteks neil aastakümneil olid kõige suuremad kapitalistliku suurtööstuse rajoonid, nimelt keskja põhja-tööstusrajoonid, eriti Peterburi. Hoolimata tsaarivalitsuse metsikutest survevahenditest, kasvas streigiliikumine Venemaal aastast aastasse. 1870. aastal toimus 17, 1871. aastal 14, 1872. aastal 21 streiki jne. Liikumine saavutas oma kõrgpunkti aastail 1878—1879, millal toimus 88 streiki, mis hakkasid omandama osalt juba pealetungi iseloomu.

Nii näeme, et kujunev vene tööstusproletariaat asus juba 60—70-ndail aastail streigivõitluse teele.

Vene tööliste võitlus äratas ka Eesti tööliised, kes peagi tõmmati kaasa streigiliikumisse. Streigiliikumise koldeks Eestis oli sinne suurim proletaarne keskus — Kreenholmi Manufaktuur. Varem oli tööliste rahulolematuse ja viha avaldunud eeskätt üksikute protestide ja vabrikust enne tähtaega lahkumiste näol. Suurt mõju avaldas Kreenholmi proletariaadile eriti Nevski puuvillavabriku tööliste streik. Peterburist ja sisekubermangudest Kreenholmi tööle tulnud vene tööliste kaudu levisid teated streigivõitlusest ka nendes suurimates tööstuskeskustes. Vene tööliised olid esimesed, kes astusid välja Kreenholmis valitseva kurnamisrežiimi vastu. Valitsusvõimude esindajad on sunnitud tunnis-

107 Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 35, 45.

108 UK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 8.

tama, et «äsjasaabunud töölised sisekubermangudest, asudes vabrikusse, levitasid teateid uuest kohtust...»¹⁰⁹ Kuid ei levinud muidugi mitte üksnes teated uutest kodanlikest reformidest, mille kehtestamist Balti kubermangudes takistasid balti parunid, vaid ka eesrindlike vene tööliste poolt kapitalistide vastu alustatud võitluse kogemused, eriti proletariaadi spetsiifilise võitlusvahendi — streigi — kogemused.

Nendele kogemustele toetudes otsustasidki Kreenholmi kangrud 1872. aasta augustis esitada vabrikuvallitsusele oma nõudmised ja nende läbiviimiseks kuulutada streigi.

Kreenholmi streik 1872. aastal oli peale Nevski tööliste streigi järgmiseks suureks streigiks Venemaal. Ta oli ulatuslikum kui ükski varasem streik kogu Venemaal, ühtlasi aga esimeseks suureks tööstusproletariaadi väljaastumiseks Eestis.

Töölud muutusid Kreenholmis 60-ndail aastail ja 70-ndate aastate algul järjest halvemaks. Just tollal, pärast uute talurahva-reformide kehtestamist ja talupoegade liikumisõiguse laienemist kasvas odava tööjõu juurdevool külast, linnades suurenes tööpuudus. See võimaldas Kreenholmi peremeestel suurendada ekspluateerimist tööpäeva pikendamise, töötasu vähendamise, trahvide ja mahaarvamiste suurendamise teel.

Kohe pärast vabriku asutamist oli Kreenholmis 12-tunniline tööpäev. Töö algas kell 6 hommikul ja kestis kuni kella 8-ni õhtul, millest aga anti $\frac{1}{2}$ tundi eineks ja $1\frac{1}{2}$ tundi lõunaks. 60-ndatel aastatel pikendati tööpäev 14-le tunnile. Tööga hommikul alustati peagi kell pool kuus ja siis kell 5, lõunavaheaga kärbiti kuni 55 minutini, hommikueine võimalus kaotati. Seega ei pikenenud mitte üksnes tööpäev, vaid halvenesid tunduvalt ka tööliste toitumistingimused. Töölised pidid tegelikult tõusma tööleminekuks hiljemalt kell 4 öösel ja pääsesid koju alles kella 9-ks õhtul.

Alguses maksti kangrule 45 arssina pikkuse kangatüki eest 50 kop. ja kes kuus tootis 25 tükki, sai 5—10 rubla preemiat. Viie kopika haaval alandati kangatüki tööhinne 40 kopikani, kangatüki nõutav pikkus aga tõusis 1872. a. alguseks 55 arssinani. Üksnes 1872. a. jaanuarist kuni juulini «kasvas» kangatüki keskmine pikkus 55,05 arssinalt kuni 56,82 arssinani.¹¹⁰ Juba varem kadusid preemiad, trahvid «halva» ja «vähese» töö eest aga kasvasid. 1868. aastast alates hakati trahvi nõudma ka katkiläinud masinaosade eest, seega kümme aastat pärast vabriku käiku-

¹⁰⁹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 357.

¹¹⁰ RAKAT, f. 29, sü. 5371, l. 84.

laskmist, mis vastab põhikapitali keskmisele ringeajale. Järelikult oli seadmete uuendamine uue trahviliigi kasutuselevõtmise materiaalseks aluseks. Kreenholmi peremehed otsustasid niisiis teostada seadmete uuendamist töölistelt riisutud summadega. 1864. aastast alates hakati tööliste palgast maha arvama 2% haiglaja kirikukuludeks. Tööliste petmiseks laskis vabrikuvälitsus palgaraamatutesse trükkida, et 2% kinnipidamine toimub välitsuse loaga, kuigi tegelikult seda luba ei olnud. Hoolimata mahaarvamistest võeti töölistelt, kes olid sunnitud viibima haiglas, ikkagi eraldi maksu, lisaks kannatasid nad seal veel velskri toore kohtlemise all. Mis puutub «kirikusse», siis oli see veelgi jämedam tööliste petmine. Mingi palvemaja, mis varem Kreenholmis peremeeste huvides teenis tööliste pimestamise ülesannet, muudeti 1870. aastal haiglaks.

Sääraste ettekäänete varjus riisusid Kreenholmi omanikud aga töölistelt 8 aasta jooksul vähemalt 68 000 rubla, mille kasutamise kohta neil ei olnud midagi veenvat näidata. Kuberneril andmeil oli samal ajal haiglale kulutatud kõige rohkem 25 000 rubla.¹¹¹

On iseloomulik, et tööliste jõhkrat rõhumist tugevdati Kreenholmis just tööstusliku tõusu aastatel, kui kapitalistide kasumid kiiresti tõusid, toodang päev-päevalt kasvas, kui uusi vabrikuhooneid ehitati ning vabriku majandusliku arenemise tingimused Balti raudtee avamisega veelgi soodsamaks muutusid. «Kui on tööstuse õitseng,» näitab V. I. Lenin, «siis saavad vabrikandid suuri kasumeid, aga ei mõtlegi neid töölistega jagada...»¹¹²

Kõik see näitab, kuidas suur vabrik viis kapitali rõhumise töö üle kõrgeimale astmele. Samal ajal aga liitis suur vabrik suure hulga töölisi ühte, õpetas neid mõistma oma huvide ühtsust, lõi tingimused organiseeritud võitluseks kapitalistide vastu.

Tööliste poolpäärisorjuslik-koloniaalne ekspluateerimine, pidevalt halvenevad tööolud Kreenholmis ja vabriku juhtkonna piiramatult suurendasid tööliste rahulolematust ja viha aastaaastalt. Ilmselt ulatusid rahulolematusest teated ka sandarmiteni. 1871. a. algul palus Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem asutada Kreenholmi vabrikus uus sandarmipunkt, sest kubermangu sandarmivalitsuse abilise asukoht oli liiga kaugel, nimelt Haapsalus. Kreenholmi Manufaktuur arvatigi sama aasta märtsis Peterburi kubermangu sandarmivalitsuse ülema piirkonda, kelle üks abilisi asus Narvas. Seega tugevdati sandarmite tegevust Kreenholmis juba tükk aega enne streiki.

¹¹¹ RAKAT, f. 291, sü. 17194, l. 325.

¹¹² V. I. L e n i n, Teosed, 4. kd., lk. 275.

Vaatamata järelevalve tugevdamisele kasvas tööliste rahulolematumus. V. Gerassimov jutustab oma mälestustes, et kasvatusmajast toodud alaealiste tööliste keskel esines «proteste ja mässe», et massilised tööõnnetused ja paljud muud põhjused suurendasid rahva viha, «kuid ta kannatas kõik ja, nagu räägitakse, ootas parajat ilma. Nii kestis asi kuni 1872. aastani, mil lõpuks tööliste kannatus katkes ja nad otsustasid korraldada streigi»¹¹³.

V. Gerassimov, kes tollal töötas Kreenholmis kangruna, kirjeldab streigi puhkemist oma mälestustes järgmiselt. Ta näitab, et streigi signaaliks oli tööliste konflikt direktori ehk nn. vabriku voliniku Kolbega vabrikuruumide õhutamise pärast, mis tekkis augustikuu algul 1872. aastal.

Juulis levis Narvas koolera, mis laastas eriti Kreenholmis seal valitsevate äärmiselt ebasanitaarsete töö- ja elamistingimuste tõttu. Kreenholmis haigestus üle poole tuhande töölise ja suri 334. Arstiabi oli äärmiselt puudulik, haigeid koheldi ebainimlikult. V. Gerassimov jutustab, et mitmed alles elavad haiged viidi surnukambrisse. Haiglasse mahtus ainult osa haigeid, täistuubitud kasarmuis pidid terved — nii täiskasvanud kui lapsed — elama koos koledates piinades vaevlevate haigetega, ning samas lebasid ka surnud. Tööliste äärmine meelepaha kasvas.

Kuna vabrikuruumides puudus ventilatsioon, tegi vabrikuadministratsioon nüüd koolera hirmul korralduse hoida aknad lahti. Tööruumides tekkis sellest alatine tõmbus ja higiseid töölisi ähvardas külmetumine. Töölisi, kes sulgesid aknad, trahviti aga 5 rublaga. Tööliste kannatus katkes. Nad läksid terve hulgana direktori juurde ja nõudsid akende sulgemist. Direktor oli sunnitud järele andma. See tagajärgi andnud hulgaline protestiavaldu saiigi töölistele selleks soodsaks juhuseks, mida nad juba ammugi olid oodanud, et välja astuda Kreenholmis pidevalt halvenevate töötingimuste — tööpäeva pikendamise, töötasu alandamise, trahvide ja mahaarvamiste suurendamise vastu. Töölised kangrud esitasid nüüd direktorile nõudmise, et Kreenholmis taastataks algusaastail kehtinud töötingimused, s. t. alustada tööd kell 1/26, lõunavahega pidada 1 1/2 tundi, lubada hommikueinet kaasa võtta jne. Direktor Kolbe püüdis tööliste nõudmisi nurja ajada venitamisega — tema ei saavat midagi otsustada, töölised oodaku nädal aega, kuni ta nende nõudmistest teatab direktoritele-peaaktsionääridele Knoopile ja Soldatenkovile Moskvas. Töölised rahuldusidki esialgu nende lubadustega ja läksid tööle. Arvestades, et järgmine kangrute väljaastumine toimus 14. augus-

¹¹³ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 27.

til, esitati kirjeldatud nõudmised esmakordselt nädal aega varem, seega 7. augustil.

Paar päeva hiljem astusid välja uue vabriku kanali ehitustöödele palgatud kivimurdjad. Ajutiste tööliste elutingimused olid veelgi raskemad kui vabrikutöölistel, mille tõttu nad ka koolera all veel rohkem kannatasid. Talumatu olukorra tõttu katkestasid 9. augustil töö 800-st kivimurdjast 450 ning nõudsid lõpparvet ja passe. Järgmisel päeval lahkus direktor Kolbe ähvardustest hoolimata siiski 260 kivimurdjat Kreenholmist, kuigi neile ei antud kätte passe ega lõpparvet. Võimalik, et just vabrikutööliste konflikt vabrikuvallitsusega julgustas kivimurdjaid välja astuma.

Tööliste lahkumine viis vallitsusvõimud ärevusse. Kiiresti rutatasid kohale Alutaguse haagikohtunik ja Peterburi sandarmivalitsuse ülem. Eestimaa kuberner saatis alles nüüd kohale arstliku inspektori. Kõik nad püüdsid aga vabrikuomanike huvides tegelikku olukorda Kreenholmis varjata, näidates haigete ja surnute arvu tegelikust mitmekordselt väiksemana ning nagu oleks antisanitaarsed elamistingimused ainult Joala mõisa maal asuvais kasarmutes. Töölised kartvat ainult koolerat, töö- ja elamistingimustega olevat aga täiesti rahul.

14. augustil toimus vabrikutööliste otsustav väljaastumine. 500 kangrut katkestas sel päeval töö ja teatas, et nad ei lähe tööle enne, kui nende nõudmised on selgitatud. Kolbe oli tööliste uuest väljaastumisest nii hirmunud, et võttis nõudmised arutusele alles siis, kui tema poolt välja kutsutud sandarmid kohale jõudsid. Tööliste poolt valitud 10 kangrut esitasid direktorile ühised nõudmised, mis olid kokku võetud 9 punktis: lühendada tööpäeva 13 tunnile sel teel, et lõunavaheaga antaks 1½ tundi ja tööd alustataks kell 1/26, tõsta töötasu kangatüki eest, makstes 50 arssina eest 40 kopikat, katkiläinud masinaosade eest teha mahaarvamisi ainult nende tegeliku väärtuse järgi, «vähese töö» eest mitte trahvida, mahaarvamisi palgaraamatuis mitte teha ilma tööliste nõusolekuta, vallandada tööliste poolt eriti vihatud töölistevanem P. Säck ja velsker Palkin, lastele anda rohkem aega koolis käimiseks.¹¹⁴

Kolbe püüdis tööliste nõudmisi venitamise ja nurja ajada ja lubas nädala jooksul vabriku direktorid Moskvas kohale kutsuda. Kangrute esindajad kinnitasid, et kui nende nõudmisi ei võeta vastu 19. augustini, katkestavad töölised uuesti töö. Päev enne seda tähtaega tuletasid 12 tööliste esindajat direktorile uuesti meelde tööliste kindlast otsusest töö katkestada, kui nende

¹¹⁴ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 318.

poolt esitatud nõudmisi ei täideta. Töölised olid juba kogenud Kolbe lubaduste valelikkust.

Seega olid esimesteks väljaastujateks Kreenholmis kangrud. Streigi järel valitsuse poolt Kreenholmi määratud komisjon, kelle ülesandeks oli otsida vahendeid tööliste väljaastumiste vältimiseks, märkis oma aruandes, et kangrud «vabrikurahvastiku keskel oma vaimse arenemise ja kindlustatud olukorra tõttu avaldasid alati moraalselt mõju teistele töölistele». (Nagu eelpool toodud andmetest nägime, oli jutt kangrute «kindlustatud olukorrast» tegelikult tsaariametnike odav väljamõeldis.) «Käesoleval juhul (s. t. 1872. a. streigis — A. V.) olid kangrud Kreenholmi Manufaktuuris liikumise juhtideks ja tõmbasid enestega kaasa kogu vabriku rahvastiku.»¹¹⁵ Peterburi kubermangu sandarmivalitsuse ülem kinnitas oma aruandes, et «tööliste hulgas leidis eesti päritoluga inimesi, kes omavad mõju oma seltsimeestele, kes neid õhutasid rahutusteks», mainides pea-eestvedajana kangrut Vilhelm Preismani ja ta abilisena Jakob Tamme.¹¹⁶ Ka V. Gerassimov kuulus kangrute hulka, võttes väljaastumistest aktiivselt osa alates nõudmiste esmakordsest esitamisest.

Kreenholmi tööliste väljaastumise algul näeme, et samal ajal kui kivimurdjad kasutasid primitiivset võitlusvormi, püüdes lihtsalt lahkumisega pääseda talumatust olukorrast, siis vabrikutöölised asusid hoopis teisele teele.

Kogu sündmuste käik näitab, et osa vabrikutöölisi, nimelt kangrud, olid omavahel kokku rääkinud, nõudmised väljakannatamatu olukorra parandamiseks ühiselt läbi kaalunud, oma esindajad valinud ning otsustanud need nõudmised ellu viia streigi abil. Vabrikutöölised alustasid võitlust kapitalistide vastu, kasutades proletariaadi spetsiifilist võitlusvahendit — streiki. Töölt lahkumisega protesti avaldamine oli levinud Eestis juba varem. Sadade tööliste väljaastumine ühiste kokkuräägitud nõudmiste elluviimiseks ja töö seismajätmine, s. t. streigi kuulutamine oli aga siin esmakordne.

Osaline streik 14. augustil ja tööliste esitatud nõudmised avaldasid suurt mõju. III osakonna aruandes kirjutati koguni, et see streik «tööliste poolt esitatud nõudmiste iseloomult ja tööliste visaduselt on esimene seda laadi nähtus Venemaal ning omab suurt sarnasust vabrikutööliste streikidega Lääne-Euroopas»¹¹⁷. Kiiresti saadeti kohale nuhk, kes pidi eriti otsima jälgi agitat-

¹¹⁵ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 357—358.

¹¹⁶ Samas, lk. 327.

¹¹⁷ Samas, lk. 320.

sioonist väljastpoolt. Tegelikult toetusid Kreenholmi töölised Venemaal toimunud varasemate streikide kogemustele. Kolbe nõudis kubernerilt teadlikumate tööliste — V. Preismani, J. Tamme jt. — administratiivset väljasaatmist, lootes sel teel vabrikus säilitada endist hirmurežiimi. Eestimaa kuberner ei saanud siiski sellele teele asuda, sest töölised esinesid üksmeelselt ja kindlalt liiga suurel hulgal. Kuberner kartis, et üksikute tööliste väljasaatmise puhul puhkevad rahutused. Tööliste rahutusi kartis ka Kolbe, saates vastava telegrammi kubernerile. Samuti pidas olukorda tõsiseks Peterburi sandarmivalitsuse ülem, kes isiklikult sõitis 19. augustil kohale ning käis Tallinnas kubeneri informeerimas.

Tööliste otsustav väljaastumine oma nõudmiste kaitseks sundis vabriku peremehi koos kuberneriga võtma esmaspäeval, 21. augustil tööliste nõudmised arutusele. Juba kell 5 hommikul saabus kohale kuberner ja päeval ka direktorid Knoop ja Soldatenkov.

Streikivate tööliste väljaastumine oli 21. augustil veelgi ulatuslikum kui nädal aega varem. Kangrute nõudmisi oli oluliselt täpsustatud ja täiendatud. Kui 14. augusti nõudmistes oli lihtsalt öeldud, et mahaarvestamist palgast ei tehtaks ilma töölise nõusolekuta, siis 21. augustil nõuti konkreetselt, esiteks, et laste eest, kes koolis ei käi, mitte teha mahaarvamisi palgast, ja teiseks, mitte maha arvestada palgast 2% haigla ja «kiriku» jaoks. Kui 14. augustil oli nõutud lihtsalt töölisvanema P. Säkki vallandamist, siis 21. augustil oli see täiendatud väga olulise uue nõudmisega, et edaspidi valitaks töölisvanemaid kogu vabriku tööliste poolt. Kui 14. augustil oli väikese toodangu eest ette nähtud lihtsalt vallandamine, siis 21. augustil oli seda täiendatud võimalusega vastav tööline eemaldada masina juurest, s. t. suunata mingile teisele tööle vabrikus. Nõudmisi oli täiendatud kahe uue punktiga, esiteks, et sel juhul, kui tööline puudub ajutiselt kas haiguse või mõnel muul vajalikul põhjusel, talle antaks vastav tõend, s. t. et töolist selliste puudumiste eest ei trahvitaks, ja teiseks, et «mitmesuguste seadusevastaste tegude pärast» eemaldada vabrikust kirikuvanem K. Säkk, töölised G. Brunen ja K. Pikamäe.¹¹⁸ Viimase punkti juurdevõtmine oli ilmselt tingitud sellest, et vabrikuvalitsus oli vahepeal püüdnud tööliste lõhestamiseks ära kasutada üksikuid oma palgalisi agente — tööliste alatuid reetjaid. Nagu sündmuste käik näitas, kukkusid kõik need tööliste vaenlaste katsed haledalt läbi.

21. augusti nõudmised näitavad, et kangrute keskel oli nädala jooksul jätkatud nõudmiste ühist kaalumist ja arutamist, mis võis

¹¹⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 323—324.

toimuda ainult väljaspool tööaega, tõenäoselt aktiivsemate tööliste nõupidamistel. Nõudmiste järjekindel laienemine kahe nädala jooksul ja tööliskade koondumine nende nõudmiste elluviimiseks streigi teel tunnistab aktiivsemate tööliste rühma olemasolu ja teatud organiseerimist.

Sama tõendab ka see tähtis asjaolu, et kangrud ei seisnud 21. augustil enam üksinda, vaid nende väljaastumisega ühinesid ketrajad. Viimased aga moodustasid vabriku tööliskonnast ligi $\frac{2}{3}$. Ketrajate nõudmised esitati 6 punktis, millistest punktid töö alguse, lõunavaheaja ja purunenud masinaosade eest nende tegeliku hinna tasumise kohta olid täiesti kooskõlastatud kangrute nõudmistega. Töötasu osas nõudsid ketrajad selle tõstmist kedruse iga numbri eest 3 kopika võrra. Teistes punktides nõudsid ketrajad mõningate mahaarvamiste kaotamist, töölise vallandamisel lõpparve tegemist vastavalt töötatud ajale ja et töölisi ei vallandataks ilma lõpparveta, kui nad pole rahul pealepandud trahviga.¹¹⁹

Kreenholmi tööliste poolt esitatud nõudmised on tervikuna tähelepanuväärsed kogu Venemaa töölisliikumise ajaloos. Need nõuded olid spetsiifilised tööliste nõudmised, mis kasvasid välja tööliste ekspluateerimise tegelikkusest mehhaniseeritud suurtööstuses. Muidugi, juba varem olid paljudes vabrikutes ja tehastes töölised nõudnud töötasu tõstmist, tööaja lühendamist, trahvide ja ebaõigete mahaarvamiste vähendamist ja osalt kaotamist, töolistega eriti toorelt käituvate administraatorite ja vabrikandi käsilaste vallandamist. Kuid töölised püstitasid tavaliselt ainult paar nõudmist korraga. Kreenholmi tööliste nõudmistes olid aga kõik need vene tööstustööliste poolt tollal mitmel pool üles tõstetud nõudmised ü h e n d a t u d, kuigi sõnastatud Kreenholmi konkreetsetele oludele vastavalt.

Kreenholmi tööliste nõudmistes oli aga ka rida uusi nõudmisi. Varem olid töölised protesteerinud töö vastu püha- ja pidupäevadel, nõudnud tööpäeva lühendamist pühade-eelsetel päevadel või paari vaba päeva andmist, millega tööaeg oleks lühenenud. Kreenholmi töölised nõudsid aga esmakordselt Venemaal t ö ö p ä e v a lühendamist. Uueks nõudmiseks oli Kreenholmis töölisvanemate valimine kogu vabriku tööliste poolt, mille tagajärjel töölisvanemad oleksid muutunud vabrikandi käsilastest, kelleks nad tavaliselt olid, tööliste huvide kaitsjaks. Täiesti uueks nõudmiseks oli ka 14. augustil esitatud punkt, et lastele võimaldataks kooliskäimiseks rohkem aega, mis tunnistab tööliste suurest huvist

¹¹⁹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, lk. 321—322.

hariduse omandamise vastu. 21. augusti nõudmistest oli see punkt siiski välja jäetud.

Seega oli Kreenholmi streik Venemaa töölisliikumise kogemuste teatud kokkuvõte ja ühtlasi tunduv samm edasi.

Läbirääkimiste pidamiseks vabriku peremeeste ja tsaarivõimu esindajatega valisid töölised 21. augustil oma esindajad: kangrud 40 ja ketrajad 20 töolist. Kangrute usaldusmeestest olid pooled venelased, pooled eestlased, ketrajate usaldusmeestest 12 venelast ja 8 eestlast. See fakt koos ühiste kokkuräägitud nõudmistega on ilmekaks tõendiks vene ja eesti tööliste täielikust solidaarsusest ja kõige tihedamast koostööst võitluses oma välja-kannatamatu olukorra parandamise eest kapitalistide vastu.

Tõusnud oli ka tööliste iseteadvus, mis iseloomulikult väljendus kokkupõrkes kuberneriga. Samal ajal kui usaldusmehed olid asunud direktorite ja kuberneriga pidama läbirääkimisi, kogunesid töö katkestanud töölishulgad kontori juurde, kartes oma esindajate areteerimist. V. Gerassimov jutustab, kuidas kuberner ilmus ootamatult nende juurde ja lüües jalga vastu maad, kisen-das kõva häälega: «Marss tööle!» Vastuseks sellele kõlas aga töölishulkadest vile ja naer. Vihale ärritatud kuberner ähvardas sõita Peterburi ja tuua kohale 3 polku soldateid kõigi mässajate karistamiseks. Töölised aga naersid kõigi nende ähvarduste üle. Alles oma usaldusmeeste vastava nõuande peale siirdusid tööli-sed lõpuks tööle.

Kolbe oli venitamisega püüdnud tööliste nõudmisi summutada. Tulemus oli hoopis vastupidine — tööliste ühine väljaastumine oli kasvanud niivõrd ähvardavaks, et vabriku peremeestel koos kubeneri ja sandarmiülemaga ei jäänud muud üle kui minna tea-tud järeleandmistele.

Läbirääkimiste tulemusena sõlmiti kaks akti, üks ketrajate, teine kangrute poolt esitatud nõudmiste ja Kolbe poolt tehtud järeleandmiste kohta. Aktidele kirjutasiid alla kõik tööliste usal-dusmehed, kuberner, sandarmiülem, volinik Kolbe ja direktorid Soldatenkov ja Knoop.

Tehtud järeleandmised olid järgmised. Vabrik pidi pandama käima küll kell 5.15, kuid töölised võisid tööle tulla ka alles kella 5.30-ks, langemata trahvi alla. Lõunavaheaega pikendati siiski mitte 1 $\frac{1}{2}$ -le, vaid 1 $\frac{1}{4}$ tunnile. Katkiläinud masinaosade väärtu-sele vastav hinnatabel lubati koos töölisvanematega välja töötada 1. oktoobriks. Kangrute nõudmisega, et väikese toodangu eest tuleks mitte trahvida, vaid anda lõpparve või eemaldada masina juurest, nõustus Kolbe sel juhul, kui iga tööline töötaks päevas mitte vähem kui 45 kop. eest. Samuti nõustuti tööliste põhjendatud

puudumiste korral tõendite andmisega, mis sel juhul pidi ära hoidma trahvimise. Kaotati palgast 2% mahaarvamine «haigla ja kiriku» jaoks. Töölisvanema valimisega kogu vabriku tööliste poolt nõustuti, kuid nii, et kinnitamiseks tuleb vabrikuadministratsioonile esitada 3 kandidaati. Täiesti rahuldamata jäeti nii kangrute kui ketrajate nõudmine töötasu tõstmise kohta. Kolbe teatas ainult, et ka edaspidi määratakse töötasu Peterburi tööliste töötasude alusel. Kolbe ei nõustunud ka palgast mahaarvamise kaotamisega laste eest, kes ei käi koolis. Kangrute üksmeelne nõudmine vihatud kirikuvanema, velskri ja kahe tööliste — vabrikuvälitsuse agendi — vallandamise kohta jäeti samuti rahuldamata. Kolbele olid need alatud käsilased nüüd eriti vajalikud ja tal tekkisid kohe uued plaanid nende ärakasutamiseks töölishulkade vastu.

21. augusti sündmustel oli Kreenholmi tööliste streigi arenemises suur tähtsus.

Vabrikuperemeestele pealesunnitud järeleandmistega — kuigi need olid osalised ja väikesed — õppisid töölisel hindama ühise väljaastumise jõudu ja tähtsust. See kasvatas töölishulkade solidaarsust võitluses kapitalistide vastu. Hirmule ja sunnile rajatud autoriteet oli purustatud.

Järgmiste nädalate jooksul oli Kolbe agaralt tegevuses, et teatud järeleandmisi tühistada, töölisel aga võitlesid nende tegeliku elluviimise eest. Koostatud aktidki anti artellivanematele välja alles pärast seda, kui saadi teada tööliste kavatsusest uuesti katkestada töö ja koguneda nõupidamisele. Tööliste rahulolematust suurendas veel see, et rida õigustatud nõudmisi oli juba 21. augusti kokkuleppes jäänud rahuldamata. Ja võitlus jätkuski.

Kolbe püüdis eelkõige vabaneda töölistest, kes aktiivselt kaitsesid tööliste huve ning omasid töölishulkades mõju ja autoriteeti, nagu kangrud V. Preisman, J. Tamm, H. Maikallo, A. Adoson (Adamson) jt. Nende «ässitajate» töö viljana püüti näidata ka augustis toimunud rahutusi, et õigustada senise ekspluateerimise ja rõhumise režiimi säilitamist vabrikus. Nende lihtsa vallandamise korral kartis Kolbe uute rahutuste puhkemist. Selle vältimiseks pidid Kolbe plaani kohaselt töölisel ise «paluma» nende «mässajate» eemaldamist vabrikust, et taastada «kord ja rahu». Vastavale Kolbe ettevõttel sepihitsetud «tööliste palvekirjale» asusid kaks vabrikuvälitsuse alatut käsilast — Bruness ja Pika-mägi — allkirju hankima. Viimased kutsusid laupäeva õhtuks 9. septembril mõningaid töölisi trahterisse, meelitades viinaga. Kangrud said sellest alatust mängust vene seltsimeeste kaudu teada. Trahterisse kogunes umbes 150—200 töölist eesotsas Preis-

mani ja Tammega ning ajasid allkirjade kogumise nurja. Paljastatud Brunese ja Pikamägi põgenesid peitu vabriku majandusjuhataja kontoris. Töölisele sai selgeks, et vabrikuvallitsus sepsitseb 21. augustil tehtud järeleandmistele tühistamist.

Pühapäeva hommikul, 10. septembril, tahtsid tööliste poolt valitud usaldusmehed V. Preisman, J. Tamm ja veel 4 töölise sõita Tallinna, Eestimaa kubermistri juurde. Ilmselt oli viimase demagoogiline esinemine 21. augusti läbirääkimistel töölise viinud ekslikule arvamisele, nagu toetaks kuberner tööliste nõudmist. Sandarmiülema ise oma 23. augusti aruandes aga märgib, et kuberner «kavatseb esimesel võimalusel kõrvaldada neid (s. t. Preismani ja Tamme — A. V.) vabrikust; nende areteerimine aga on tunnustatud mitte ratsionaalseks, et mitte esile kutsuda vabrikuinimeste praeguses olukorras mingeid uusi rahutusi»¹²⁰. Kreenholmi vabrikupolitsei oli kohe pärast seda, kui Kolbe nurjatu sepsitus oli paljastatud, haagikohtuniku 10. septembriks välja kutsunud. Kolbe omakorda anus telegrammis kubermistri, et tehku see korraldus haagikohtunikule kangrute poolt valitud kümne esindaja — nende hulgas üks äsjavalitud vanem (nähtavasti J. Tamm) — saatmiseks Narvast Tallinna.¹²¹

Sandarmiülema abi Narvas takistas tööliste esindajate minekut Tallinna ja kui 10. septembri õhtuks jõudis kohale haagikohtunik, areteeris viimane kõik kuus töölise ja mõistis nad «omavoli ja raurikkumise» eest 7 päevaks aresti. Kuberner tegi haagikohtunikule telegrammi teel korralduse alustada 6 areteeritud töölise vastu kriminaaljälitust teiste töölise õhutamise pärast, tänades ühtlasi haagikohtunikku «põhjaliku ja energilise teguviisi pärast»¹²². Teises telegrammis Narva sandarmimajorile nõudis kuberner kõigi vahendite tarvituselevõttu areteeritud põgenemise ärahoidmiseks.

Alles esmaspäeva hommikul, 11. septembril, töölised said teada, et nende esindajad on eelmisel õhtul areteeritud. Veel enam — said teada, et haagikohtunik kavatseb areteerida teisigi töölise huvide kaitsjaid. Töölise esindajate täiesti põhjusega areteerimine äratas töölisehulka desolidarsuse- ja protestitunde. Üksmeelselt astusid välja eesti kui ka vene töölised. Töölise organiseerisid areteeritud eest välja astuma H. Maikallo ja Kr. Jürna. Umbes 200 kangrut kogunes enne lõunat kahel korral vabrikukontori juurde ja nõudis kahe agendi vallandamist ning areteeritud seltsimeeste vabastamist. Kolbe ja haagikohtunik

¹²⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 328.

¹²¹ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 26.

¹²² Samas, lk. 28.

ei mõelnudki neid nõudmisi rahuldada. Kolbe põikles algul, et tema ei teadvat nende tööliste saatusest midagi, hiljem aga tööliste tungival nõudmisel lisas, et nende seltsimehed ei tulevatki tagasi.

Kangrud otsustasid nüüd, et kõigil töölistel tuleb katkestada töö, s. t. alustada streiki. 30—40 eesrindlikku kangrut, nende hulgas tõenäoselt ka V. Gerassimov, asusid lõunavaheajal vabrikusse viiva silla otsa juurde ja teatasid kõigile tööle saabuajale töö katkestamisest kuni areteeritud seltsimeeste vabastamiseni. Haagikohtunikul tekkis streikijatega silla otsa juures kokkupõrge. Kuigi streigi algatajad seejärel silla otsa juurest lahkusid, läksid ainult üksikud tööle. Oli alanud Kreenholmi tööliste üldine streik.

Maikallo ja ühe vene tööliste algatusel — viimase nime allikmaterjalides ei ole — suundus umbes 300 töolist nüüd Narva, et nõuda areteeritud seltsimeeste vabastamist. Läbi vangla akna väljavisatud kirjas kutsus J. Tamm töölisi üles võitlust jätkama. Kohalikud võimud, kartes et töölised vabastavad areteeritud väevõimuga, kutsusid kiiruga kohale sõjaväeosa. Töölised pidid ilma oma seltsimehi vabastamata linnast tagasi pöörduma.

Naiivselt mõeldes saada abi kubernerilt, telegrafeerisid H. Maikallo ja Kr. Jürna Narvast Tallinna, soovides, et kuberner saadaks ametniku või tuleks ise areteeritute asja lahendama. Töölised olid veendunud, et võideldes vabrikuvalitsuse katsete vastu likvideerida 21. augustil tehtud järeleandmised, nad asuvad seaduslikul pinnal. Kubeneri ettepanekul olid valitud tööliste esindajad, tema allkiri seisis aktidel, tema oli pärast aktide allkirjutamist tööliste esindajatelt võtnud sõna, et nad «peaksid vabrikus korda». Kõigest sellest eksiteele viidud, ei saanud töölised veel aru, et «valitsus ja tema ametnikud hoiavad vabrikantide poole ja seadusi koostatakse nõnda, et peremehel oleks hõlpsam töolist rõhuda.»¹²³

Samal ajal kui aktiivsem osa streikijaid oli siirdunud Narva, püüdis haagikohtunik sandarmite abil Kreenholmis streikijaid, nende hulgas eriti naisi ja lapsi, tööle sundida ning asus neid peksma ja vangistama. Areteeritud suleti vabrikuvalitseja majja. Haagikohtuniku korraldusel toodi tööliste peksmiseks viisad kohale. Töölised asusid end kaitsma kividega, nii et haagikohtunik pidi lõpuks varju pugema. V. Gerassimov, kes võttis osa Narva vanglas viibivate tööliste vabastamise katsest, jutustab, kuidas linnast tagasiteel said nad ühelt poisikeselt teada, mis oli vahepeal Kreenholmis toimunud. Nad ruttasid seltsimeestele appi.

¹²³ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 55.

Vabrikuvalitseja maja juurde kogunes nüüd üle 1000 töölise, kes nõudsid otsustavalt kõigi areteeritud tööliste vabastamist. Et seda ei tehtud, purustasid vihale aetud töölised maja aknad, murdsid maha ukсед ning vabastasid oma seltsimehed vabrikuvalitseja majast. Samal ajal jõudis kohale haagikohtuniku poolt väljakutsutud sõjaväeüksus, umbes 220 meest, ning töölised olid sunnitud laiali minema, pealegi kuna oli juba saabunud õhtu.

Sõjaväejõudude kohaletoomine ei hirmutanud streikijaid. Eesrindlikud töölised mõistsid hästi, et sõjaväejõududega oli olukord Kreenholmis muutunud ja et sõjaväge kasutatakse inimeste töölesundimiseks ja terroriseerimiseks. Kuid nad otsustasid kindlalt jätkata streiki, kuni tööliste õiglased nõudmised on rahuldatud. Selleks oli vaja organiseerida oma jõudude vastavat jaotamist ja paigutamist kindlate ülesannetega. Streigi juhtiv tuumik, kuhu ilmselt kuulus ka V. Gerassimov, koos teiste eesrindlike töölistega kasutaski ööd selleks, et organiseerida aktiivset vastupanu ja streigi jätkamist. Selle kohta on V. Gerassimov oma mälestustes ära toonud väga väärtuslikud andmed.

«Me valmistusime kaitseks,» jutustab Gerassimov, «ja jagasime oma jõud 3 ossa: esimene osa koosnes 2000 inimesest ja pidi suunduma vaksali ja seal jälgima, et areteeritud seltsimehi Tallinna ei viidaks; teine osa pidi seisma sillal ja mitte kedagi laskma vabrikusse; see osa koosnes 4000 inimesest; lõpuks, kolmas osa koosnes 6000 inimesest ja oli kohustatud kaitsma soldatite eest naisi ja lapsi.

Nii veetsime öö...»¹²⁴

V. Gerassimovil polnud mälestusi kirjutades hiljem asumisel olles ilmselt enam meeles tööliste täpsed arvud ja need on liialdatud. Tähtis on aga see, et ainult Gerassimovi kaudu saame teada tööliste aktiivsetest ettevalmistustest öö jooksul ja nende poolt valitud taktikast. Töölised olid hakanud streikima selle eesmärgiga, et sundida Kolbet koos kohalike võimudega vabastama põhjuseta areteeritud seltsimehed. Selle eest jätkasid töölised oma võitlust ja vastavalt sellele kujuneski Gerassimovi poolt märgitud jõudude jaotus ja taktika, kusjuures olid arvesse võetud juba esimesel streigipäeval saadud kogemused. Osa jõudude suunamine Narva raudteejaama oli tingitud streikijate kartusest, et areteeritud, kuigi nad olid mõistetud ainult 7 päevaks aresti, saadetakse Tallinna. Et see kartus oli põhjendatud, näitab Kolbe vastav ettepanek kubernerile. Narvas areteeritute vabastamist

¹²⁴ В. Герассимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 32.

nõudvaile töölistele olevat Gerassimovi mälestuste järgi sandarmimajor teatanudki areteeritute Tallinna saatmise kavatsusest. See oleks aga veelgi raskendanud streikijate võitlust oma seltsimeeste vabastamise eest. Silla sulgemine oli streikijatele vajalik mitte ainult selleks, et takistada üksikutel streigimurdjatel tööle mine-
mast, vaid ka selleks, et sõjavägi ei saaks hõivata vabrikut. Ter-
roriga naiste ja laste tööle sundimist, mida haagikohtunik teostas streigi esimesel päeval, oli oodata veel rohkem kohaletoodud sõjaväejõududel, mille tõttu oligi vajalik korraldada kaitse ka kasarmutes.

Nagu streigisündmused 12. septembril näitavad, oli streigi juh-
tiva tuumiku poolt valitud taktika õige ja vastas kujunenud olu-
korrale. Seejuures on oluline, et vastane ei näinud ette tööliste
tegutsemist. Teispäeva hommikul sulgesidki streikivad töölised
vabrikusse viiva silla, suurem osa töölisi aga jäi kasarmutesse
ja nende lähedusse. Vabrikuvalitsuse katse mõne üksiku streigi-
murdjaga tööd jätkata, nurjus täiesti, samuti kui katse soldatite
abil streikijaid tööle sundida.

«Järgmisel päeval,» jutustab V. Gerassimov, «hakkasid sol-
datid ülemuse käsul meid tööle ajama. Algas võitlus meie ja sol-
datite vahel. Soldateid oli küll terve polk, kuid kuna neile oli
antud käsk mitte tulistada, siis nad ei saanud meist jagu. Neid
pilluti kividega, purustati nende püsse... Võitlus kestis kogu
päeva.»¹²⁵

Töölishulkade vastupanu oli üksmeelne. Kokkupõrked tööliste
ja soldatite vahel toimusid 12. septembril vabrikusse viiva silla
otsa juures. Soldatite korduvad katsed silda vallutada löödi strei-
kijate poolt osalt paljaste käte, osalt kividega tagasi. Haagi-
kohtunik teatas kubernerile telegrammiga: «Uued suured rahva
kogunemised. Inimesed teatavad, et nad ei soovi töötada, kuid
ei taha ka lõpparvet. Visalt nõuavad kuue minu poolt Narvas
areteeritu väljaandmist. Polkovnik Reinwald arvab, et ta käseb
varsti tulistada, siiski mitte oodates sellest suuremat kasu.»¹²⁶
Natuke hiljem saatis haagikohtunik juba uue telegrammi: «Pol-
kovnik Reinwald kardab, et otsustavaks tegutsemiseks on tal
liiga vähe väge. Palun teid volitada mind välja nõudma ka Kras-
nojarski polku.»¹²⁷

Kuberner oligi juba asunud kiiresti nõutama Krasnojarski jala-
väepolgu saatmist Jamburgist Narva streigi mahasurumiseks.
Polk saabuski kiires korras Kreenholmi 12. septembri õhtul, pea-

¹²⁵ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому
назад, lk. 32.

¹²⁶ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 32.

¹²⁷ Samas.

aegu üheaegselt Tallinnast kohale sõitnud kuberneriga. Nii suurte sõjaväejõudude ees olid streikijad sunnitud lõpuks vabrikusillalt lahkuma. Sõjavägi hõivas vabriku ja sundis töölised minema kasarmutesse, kus nad pidid viibima ka järgmistel päevadel sõjaväe valve all. Patrullid jälitasid linnas ja ümbruses liikuvaid töölisi ja saatsid nad valve all kasarmutesse. Vabriku juhtkond teatas ise vabriku sulgemisest mõneks päevaks, mõistes, et tööd juba järgmisel päeval alustada on tööliste üldise vastupanu tõttu võimatu.

Tööliste väljaastumiste mahasurumiseks võeti tarvitusele kõige karmimad vahendid. Tsaar Aleksander II resolutsioon III osakonna 13. septembri ettekandel oli: «Hädavajalik võtta tarvitusele vahendid, et rahutused uuesti ei algaks.» Teises resolutsioonis lisas tsaar: «Loodan . . . et eestvedajad langevad seadusliku karistuse alla.»¹²⁸ Kohale sõitis ka Peterburi kubermangu sandarmivalitsuse ülem. Tsaarivalitsus saatis Peterburist kohale ka ringkonnakohtu prokuröri Zelehhovski, kes pidi ajutiselt täitma Eestimaa kubermangu prokuröri ülesandeid. Olgu märgitud, et sama prokurör oli 2 aastat varem süüdistajaks ka Nevski puuvillavabriku streikijate vastu! Kreenholmis areteeriti nüüd kümneid töölisi, nii et nende arv tõusis 35-ni, kes esialgu paigutati Narva vanglasse. Kuulati üle kuni 80 töolist, keda terroriseeriti mitmesuguste võtetega, eriti areteerimisega. Näiteks ühte töolist püüti meelitada rahaga, et ta tunnistaks teiste peale, kes kividega pildusid; kui see tööline aga seda ei teinud, võeti ta ise kinni ja mõisteti kolmeks kuuks vangi või 45 vitsahoopi.¹²⁹

Ülekuulatud vene ja eesti töölised esinesid kindlalt ja üksmeelselt. Seda näitab ilmekalt asjaolu, et ülekuulajatel ei läinud korda kindlaks teha neid streikijaid, kes vabastasid vabrikualitseja majast areteeritud töölised ja kes tegelikult organiseerisid aktiivset vastupanu ja streiki. Eestimaa kubermangu prokurör oli sunnitud märkima, et ülekuulatud tööliste tunnistused vaevalt sisaldasid midagi uut, mida pole juba haagikohtuniku protokollis. Seega ei saanud ülekuulajad tööliste käest mingeid uusi andmeid, mida ei teadnud haagikohtunik ise või ta käsilased.

Nii ei suudetud vaatamata kõigile tarvituselevõetud vahenditele murda tööliste võitlusvaimu. Direktor tahtis ketrusvabrikus tööd alustada juba 14. septembril, nagu selgub ühest kubeneri teatest.¹³⁰ Tegelikult saadi tööd alustada Kreenholmis alles 18. septembril. Selle põhjuseks oli, et töölised eelmistel päevadel veel jätkasid streiki. Sellele tähtsale tõsiasi jaoks heidab valgust ka

¹²⁸ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 34, 79.

¹²⁹ Vt. samas, lk. 122.

¹³⁰ Samas, lk. 48; vrd. lk. 72.

V. Gerassimovi teade, et «kangrud, vaatamata areteerimistele, tahtsid jätkata streiki, kuid ketrajad asusid tööle ja kangrud pidid järgnema nende eeskujule.»¹³¹ Kreenholm oli üle ujutatud sõjaväest ja politseijõududest. Areteeritute arv kasvas iga päevaga. 18. septembril saabus kohale ka Viru-Järva meeskohus terves koosseisus. Töölised nägid ära, et sellistes tingimustes oli areteeritud seltsimeeste vabastamine muutunud võimatuks ja nad lõpetasid streigi.

Vaatamata töö alustamisele, jätkus tööliste rahutu meeoleu, tekitades võimudes paanikat. Nii teatas Kreenholmi uus politseimeister juba järgmisel päeval pärast seda, kui jalaväepolk oli lahkunud Kreenholmist Jamburgi, et tööliste meeoleu on äärmiselt ärritatud ja et võivad korduda rahutused. Politseimeister jälgis hoolega, et töölised kuskil ei koguneks koosolekule ja hoiatas kõiki kõrtsi- ja trahteripidajaid, et kui nende ruumides märgatakse koosolekuid, siis need suletakse.¹³² Vabrikuvallitseja André ei lootnud samuti püsivat rahu tööliste keskel, kurtes, et vabriku juhtkonna ja administratsiooni inimesi kohates ei võta töölised enam mütsi peast, vaid kergitavad ainult pisut mütsinokka.

Oma salajases kirjas Eestimaa kubernerile 21. septembrist teatas Narva sandarmiülem, et ketraja Jakub Lepik olevat rääkinud seltsimeeste kitsas ringis, et areteeritud hoitakse väga halvasti ega toideta, et vabriku juhtkond on juurdlust teostava meeskohtu ära ostnud, mille tõttu viimane tegutseb juhtkonna kasuks ja tööliste vastu. «Sellepärast peavad töölised ise võimudega arveid õiendama,» olevat J. Lepik öelnud.¹³³ Kõik need andmed näitavad selgesti, kuidas tööliste silmad avanesid klassikohtu suhtes. Tööliste iseteadvus oli ühe sündmusterikka kuu jooksul järsult kasvanud, alandlikkusele ülemuse ees oli tehtud lõpp. See täitis kartusega vabriku peremeeste ja tsaariametnike südamed.

Juba 21. septembril liikusid kuuldused, et kangrud jäta-
vade jälle töö seisma pärast palga kättesaamist 23. septembril. Kuberner teatas 22. septembril aadli peamehele Rakverre, et «saabunud teateil korduvad rahutused Kreenholmis veel suuremas maastabis lähemal päevil» ja kutsus Alutaguse ja Vaivara haagikohunikud Tallinna saama instruksioone. Samal ööl saabusid aga veelgi ärevamad kuuldused ja järgmise päeva hommikul telegraferis kuberner aadli peamehele, et juba «täna peavad toimuma

¹³¹ В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 33.

¹³² Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 59.

¹³³ Samas, lk. 62.

Kreenholmis tõsised rahutused. Meeskohtu liikmed on hädaohus»¹³⁴. Prokurör Želehhovski telegrafeeris sama ärevaid sõnu-meid ka kohtuministeeriumi.

Töölised ei alustanud siiski uuesti streiki. Mis hoidis ära tööliste uue väljaastumise, ei ole võimalik kindlasti öelda säilinud andmete puudulikkuse tõttu. Ühelt poolt areteeris küll politsei just neil päevil veel mitu uut töolist, nende hulgas ka ühe naistöolise, vabriku juhtkond alustas aga tööliste vallandamist. Politsei jõude suurendati Kreenholmis järjest, milleks Peterburi ülem-politseimeister Trepov «abivalmilt» kaasa aitas, sest et ta tõsiselt kartis pealinna tööliste väljaastumist, kui Kreenholmi töölised streiki jätkavad.

Kuid nende terroriseerimisvahendite kõrval oli kuberner tööliste uue streigi hirmul sunnitud astuma ka teistsuguseid samme. 23. septembril saatis ta Kreenholmi politseimeistrile 50 eksemplari trükitud 21. augusti akti ja käskis need otsekohe lasta üles kleepida kasarmu seintele ja jälgida, kas vabrikuvallitsus täidab kõiki aktides märgitud punkte. Mõni päev hiljem saatis kuberner lisaks veel 60 akti eksemplari väljajagamiseks 21. augustil valitud tööliste esindajatele. Vabriku juhtkond oli sunnitud välja töötama purunenud masinaosade hinnataksid. Samal ajal sunniti vabriku voliniku kohalt lahkuma Kolbe, kes Kreenholmi Manufaktuuri asutamisest peale oli siin türanniseerinud töölisi. Tööliste petmiseks laskis kuberner «vangistada» ja koos teiste areteeritutega Tallinna saata ka töölisvanema P. Säck'i, kelle vallandamist tööliste nõudmisel Kolbe oli lubanud 21. augusti aktis, kuid jätnud täitmata.¹³⁵ Vangistatud olid ka Pikamägi ja Brunes, kelle vallandamist töölised samuti visalt olid nõudnud. Sääraste võetega püüdis kuberner kõigiti jätta muljet, et 21. augusti akte täidetakse, mille eest töölised septembris välja astusid.

Kõige selle tõttu kujunes olukord selliseks, et eesrindlikel kangrutel ei olnud võimalik töölishulki viia streigi jätkamisele. Võrreldes streigieelsega oli aga tööliste vastupanu kapitalistide rõhumisele suuresti tugevnenud. Töölised olid ennast näidanud jõuna, kellega ekspluateerijad ja nende käsilased pidid tahehtahtmata arvestama. Eestimaa kuberner tunnistas ühes oma kirjas 27. oktoobrist 1872. a., et vabrikus on ainult väline rahu, «kuid ka praegu pole puudu ajenditest eriliseks plahvatuseks»¹³⁶.

Kiires korras viidi kohtu- ja valitsusvõimude poolt lõpule

¹³⁴ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 65—66.

¹³⁵ Samas, lk. 80.

¹³⁶ RAKAL (Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis), kohtuministeeriumi fond, sü. 35, 1872. a., l. 55.

kohtu alla antud streikijate karm karistamine. Juba 21. oktoobril langetati Eestimaa ülemmaakohtu otsus, millega 27 streikijat mõisteti sunnitööle, vangiroodu ja türmi.¹³⁷ H. Maikallo, kes oli streigi üks juhtivaid algatajaid 11. septembril, mõisteti sunnitööle tehasesse 4 aastaks. J. Tamm mõisteti asumisele Siberi kõige kaugematesse kohtadesse. Aleksander Kolga, Aleksander Nering, Nikolai Bogdanov ja Toomas Jaanimäe, kes olid aktiivselt ja juhtivalt osa võtnud võitlusest politsei- ja sõjaväejõudude vastu 11.—12. septembril, mõisteti 8 aastaks sunnitööle kaevandustes ja kindlustes. Kõik sunnitööle ja asumisele mõistetud töölised pidid Tallinnas enne ärasaatmist 22.—25. novembril seisma «häbipostis» nagu kõige suuremad kriminaalkurjategijad. Türmi-karistus asendati osal töölistel hiljem peksuga. V. Preisman ja A. Adamson (Adoson), kes areteeriti juba 10. septembril ja mõisteti koos teistega ainult 7 päevaks aresti, viidi siiski üle Tallinna vanglasse ja nad vabanesid sealt alles 10. novembril, kusjuures neil keelati ühe aasta jooksul ilmumine Rakvere ja Jamburgi kreisi piiridesse.¹³⁸ Sääraste äärmiselt karmide karistustega püüti töölisi hirmutada.

Kreenholmi töölised püüdsid organiseerida oma seltsimeeste abistamist, kes olid langenud ränkade karistuste alla. Kangrud kavatsesid kohe pärast kohtuotsuse teadasaamist koguda raha advokaadi võtmiseks ja palvekirja koostamiseks, lootes saavutada süüdimõistetute saatuse kergendamist. Kreenholmi politseimeister ja haagikohtunik keelasid aga tööliste esindajatele kõige karmimalt raha kogumise ja igasugused kokkutulekud nõupidamiseks.¹³⁹

Töölised olid sügavalt veendunud oma nõudmiste õigsuses, mille eest streiki oli alustatud. Näiivselt püüdsid nad esialgu oma õiglaste nõudmiste elluviimisel toetuda valitsusvõimudele. Streikijate ennekuulmatult karm karistamine hajutas need petlikud lootused. 12 süüdimõistetud palvekirjas kubernerile, milles taotleti karistuse pehmemdamist, kirjutasid töölised: «Millal meie kuskil eksisime või seaduse vastu astusime? ... Rängalt karistas meid kohus! Aga mille eest? Seda pole öeldud. Kuna meid mitte millegi eest on karistatud, siis me sellega ei tahtnud midagi halba teha, nii et kohus mõistis meile kohut nagu oleksime mässajad ja rahvast mässule kihutanud? Kui vabriku juhtkond ise hakkas inimesi püüdma ja seda salamahti — sellega ajaski kõik mäs-sama.»

137 Vt. Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 108 jj.

138 Samas, lk. 121.

139 Samas, lk. 175.

Nendes sõnades väljendasid karistatud töölised mitte ainult eneste, vaid Kreenholmi töölishulkade vaateid ranga kohtuotsuse kisendava ülekohtu suhtes. Seda näitab eelpool mainitud tööliste katse aidata kohtu poolt alusetult karistatud, kellele nad vaatasid kui oma tõelistele esindajatele, samuti J. Lepiku üleskutse töölistele võimudega ise arveid õiendada.

Vabriku peremehed omalt poolt ei leppinud ainult kohtuotsusega ja mõne töölise väljasaatmisega. Kui mõned töölised pärast peksmist ja arestist vabanemist tahtsid uuesti asuda Kreenholmi tööle, keeldus vabrikuvallitsus neid tööle võtmast ja koguni ajas vabrikukasarmuist välja ka nende perekonnad, kelle juures nad varem olid elanud.¹⁴⁰ Uus vabriku volinik André alustas 25. septembrist alates streigist aktiivselt osa võtnud ja iseteadlikumate — ehk kes André väljenduse järgi vabriku juhtkonna ees «mütsi maha ei võta» — tööliste vallandamist. Kuni aasta lõpuni «lahkus» töölisi Kreenholmist järgmiselt: 25.—30. septembrini 16, oktoobris 146, novembris 108 ja detsembris 135, kokku 405 töölisi.¹⁴¹ Enamikule on märgitud «põhjus teadmata», ainult detsembris võeti ligi 100 töölisi nekrutiks, mis aga teatavasti toimus samuti peremeeste näpunäitel.

Uute töölisrahutuste kartusel tugevdati Kreenholmis politsei- ja sandarmijõude. Juba 11. septembril otsustas Eestimaa kubermanguvallitsus Kreenholmi jaoks asutada eraldi haagikohtu ringkonna, kuhu kuulus ainult Vaivara kihelkond, kus asus Kreenholmi Manufaktuur, Narva raudteejaam ja sadam ning Mereküla alevik. Vabrikuvallitsus kulutas kõigeaks selleks suuri summasid. Kohalike tsaariametnike äraostmiseks ei häbenenud vabriku volinik Kolbe avalikult anda 10 000 rubla kubernerile käsutusse tänutäheks «viimaste sündmuste õnneliku lahenduse», s. t. streigi mahasurumise eest.¹⁴²

Kreenholmi streik, mis nii osavõtjate arvult kui ka esitatud nõudmistelt oli ulatuslikum kui ükski senini Venemaal toimunud streik ja mille mahasurumiseks tuli esmakordselt kasutada nii suuri sõjaväejõude, ajas tsaarivõimudele hirmu nahka, seda enam, et need sündmused toimusid maa suurima proletaarse keskuse Peterburi vahetus läheduses. Peterburi ülem-politsei-meister kurtis juba 12. septembril, et «pealinnas käivad jutud Narva rahutustest ja sõjaväe võimetusest, mis mõjub väga kahjulikult vabrikutöölistele».¹⁴³ Sellepärast pööraski tsaarivalitsus

¹⁴⁰ Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 179.

¹⁴¹ RAKAT, f. 29, sü. 560, 561, 562.

¹⁴² Vt. Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 63—64.

¹⁴³ Samas, lk. 33.

suurt tähelepanu Kreenholmi sündmustele ja püüdis igati ära hoida streigi uuestipuhkemist.

Kreenholmi vabriku ja tööliste olukorra «uurimiseks» määras ehmunud tsaarivalitsus erilise komisjoni. Komisjoni ettepanekud kõige kisendavamate puuduste kõrvaldamiseks, et vältida uute rahutuste puhkemist, jäid enamikus lihtsalt paberile. Siiski tuli tühistada 1857. a. politseimäärustik. Vabrikuasjad allutati Narvas asuvale kohtule. Samuti kaotati alaealiste toomine kasvatusmajast. Vabrikuvalitsusel tuli tahes-tahtmata esialgu täita ka 21. augustil antud lubadused. Kangatüki nõutavaks pikkuseks määrati 55 arssinat. Töölised vabanesid mitte ainult mõningatest vihatud rõhujatest ja reeturitest, nagu töölisvanem Sakk, velsker Palkin, Pikamägi ja Brunen, kelle vallandamist nad olid nõudnud, vaid ka türann Kolbest. Muidugi need väikesed järeleandmised, mis töölised streigivõitlusega välja kiskusid kapitalistidelt ja tsaarivõimudelt, ei parandanud põhiliselt nende väljakannatamatut olukorda, kuid nad näitasid kujuneva tööstusproletariaadi jõudu.

Kreenholmi streik tõstis järjekordselt üles küsimuse vabrikuseadusandlusest. Nii vabrikandid kui ka tsaariametnikud olid sunnitud tegelema alaealiste töö piiramise küsimusega.¹⁴⁴ Teatavasti kehtestati vastav seadus siiski alles 10 aastat hiljem, kasvava töölisliikumise surveel. Eestimaa kuberner plaanitses pärast 1872. a. streiki koguni vabrikukomitee asutamist «rahu ja korra kindlustamiseks» Kreenholmis. Ta kirjutas 1872. a. novembri algul siseministrile, et kui töölised senini sõltusid ainult omavolilistest ja alati ühekülgetest vabrikuvalitsuse korraldustest, siis on edaspidi tarvis vabrikurahvastiku keskele viia «seaduslikkus». Kuberner kui tsarismi ja kapitalistide klassi huvide kaitsja nägi olukorra «parandamist» ainult politsei, kohtu, meditsiinilise politsei järelevalve ja usulise pimestamise tugevdamises! Ta mõistis aga samal ajal hästi, et need «parandused» ei kõrvalda tööliste ja kapitalistide huvide vastandlikkust ja et isegi tema vastavate ettepanekute elluviimisest hoolimata «võivad lähimas tulevikus jälle tekkida uued arusaamatused. Tähtsad on politseijõud,» jätkas see töörahva vaenlane, «kuid täiesti usaldada ainult neid oleks riskantne ja igal juhul Eestimaa kubermangu administratsioonile jääb küsimus rahust Kreenholmi Manufaktuuris kauaks ajaks kõige põletavamaks ja kõige murettekitavamaks küsimuseks.»¹⁴⁵

¹⁴⁴ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 405—406.

¹⁴⁵ RAKAL, kohtuministeeriumi fond, sü. 35, 1872, a., l. 54.

See tsariametniku unistus «rahust» tööliste ja kapitalistide vahel ei saanud kunagi muutuda tegelikkuseks. Vastupidi — tööliste klassivõitlus teravnes ja laienes pidevalt.

Kreenholmi 1872. a. streigil on meie maa töölisliikumise ajaloos suur tähtsus.

Kreenholmi streigi ajalooline tähtsus ei seisa mitte nendes väikestes järeleandmistes, mis töölisel oma võitlusega välja kukusid kapitalistidelt ja tsaarivõimudelt, vaid eelkõige tööliste mõtte äratamises, tööliste ärkamises aktiivsele võitlusele, eesti ja vene tööliste vennalikus väljaastumises proletaarse internatsionaalsi lipu all. See streik näitas, et Eesti tööliklass — lahutamatu osa kogu Venemaa tööliklassist — hakkas ärkama ja alustas võitlust kapitalistide vastu.

Kreenholmi streik kuulub Vene töölisliikumise algusperioodi, mil töölisliikumine oli oma iseloomult veel stiihiline, mil töölistel ei olnud ega saanudki olla sotsialistlikku teadvust. Ka Kreenholmi streik on oma iseloomult stiihiline. Kuid selle streigiga sai Kreenholmi proletariaat esimese õppetunni avalikus võitluses vabrikute peremeeste ja tsaarivõimude vastu.

Kreenholmi streigis näeme, kuidas umbes ühe kuu jooksul toimunud stiihiliste väljaastumiste käigus tööliste teadvus kasvas. Oma seniste kogemuste alusel õppisid töölisel tundma ühise väljaastumise tarvilikkust. Kõik eelnevad «protestid ja mässud», mida mainib V. Gerassimov, olid jäänud tulemusteta seetõttu, et nad olid üksikute väljaastumiseks ja kandsid hoopis primitiivse võitluse iseloomu, avaldades näiteks lihtsalt põgenemises. 1872. a. augusti sündmustes aga toimus murrang. Vabrikutööliste salaja küdev rahulolematuse kasvas avalikuks kollektiivseks protestiks. Teadlikumate tööliste-kangrute eestvõttel otsustati teiste Venemaa, eriti Peterburi tööliste eeskujul astuda streigivõitlusesse vabrikute omanike pealetungi vastu, nende püüde vastu veelgi tugevdada ekspluateerimist, veel rohkem alla suruda tööliste elutaset. Sealjuures esitati põhilised majanduslikud nõudmised üldnõude raames: taastada vabrikute algaastate tööolud. Seega oli Kreenholmi tööliste streigil põhiliselt kaitse-iseloom.

Asjaolu, et töölishulkades oli juba juurdumas tunne ühise vastulöögi tarvilikkusest, võimaldas teadlikumatel töölistel organiseerida 14. ja 21. augusti streigi. Kui algul katkestasid töö ainult kangrud, siis peagi tõmbasid nad kaasa ka ketrajad ja kogu vabrik jäi seisma. Hirmule ja sunnile rajatud autoriteet purustati. Asjaolu, et vabrikute omanikud ja tsaarivõimu esindajad olid sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi ja sõlmima aktid töölistesindajatega, omas suurt tähtsust tööliste teadlikkuse, soli-

daarsuse ja kollektiivsustunde tõstmisel. Vajadus ühiselt kaitsta vabrikuomanikelt väljakistud järeleandmisi, muutis võitluse septembris veel teravamaks. Töölisesindajate areteerimine äratas töölishulkades uue jõuga solidaarsuse- ja protestitunde ning kõik vabrikutöölised alustasid streiki nõudega vabastada areteeritud seltsimehed. Streik saavutas oma haripunkti 11.—12. septembril tööliste avalikus võitluses streiki lämmatada püüdvate politsei- ja sõjaväejõudude vastu.

Septembrisündmustel on Kreenholmi tööliste revolutsioonilisel kasvatamisel väga suur tähtsus.

Kui augusti väljaastumised näitasid töölishulkadele ühise väljaastumise tarvilikkust võitluses kapitalistide vastu, õpetasid töölisi ühinema ning hindama selle jõudu, siis avalik võitlus politsei-, sandarmi- ja sõjaväejõudude vastu 11.—12. septembril, streigi mahasurumine tsaarivõimude poolt sõjaväe abil ja streikijate ennekuulmatult julm karistamine avasid tööliste silmad mitte ainult kapitalistide, vaid ka tsaari-isevalitsuse, tema tšinovnikute ja seaduste suhtes. Augustis oli kuberner püüdnud ennast näidata «ühvõrra õiglase hoolitsejana» nii vabrikantide kui ka tööliste suhtes. Kuid vabrikuvalitsus asus avalikult 21. augustil sõlmitud aktide rikkumise teele, organiseeris alatu laimukirja tööliste huve kaitsvate tööliste vastu ning asus sellele kahe agendi kaudu allkirju korjama. Need tööliselised aga, kes selle vastu välja astusid, areteeriti «rahu ja korra rikkujatena». Kui nüüd tööliselised nõudsid oma põhjusega areteeritud esindajate vabastamist, ujutati vabrik üle politsei- ja sandarmijõududega ning sõjaväega, ilmus kohale kohus, prokurör, tööliselised kuulutati kurjategijateks ja keelati isegi palvekirjade esitamine ning advokaadi võtmine. Selle tagajärjel hakkasid Kreenholmi tööliselised mõistma, et tsaarivalitsus on nende kõige õelam vaenlane, kes politsei, sõjaväe, kohtute ja oma ametnike abil kaitseb kapitaliste, töörahva suu aga topib kinni ega anna talle võimalust oma hädasid avaldada ja nende parandamist nõuda. See õpetas töölisi tihedamale ühinemisele ja võitluse tugevdamisele.

Kreenholmi streik oli ühtlasi esimene suur vene ja eesti rahvusest tööliste ühise võitluse kogemus. Augusti- ja septembrikuu väljaastumistes avaldus kujukalt vene ja eesti tööliste vennalik sõprus ja klassisolidaarsus. Esimestest väljaastumistest alates esinesid Kreenholmi vene ja eesti tööliselised vennalikus üksmeeles. Ühiselt läbikaalutud nõudmistele elluviimise eest võitlesid vene ja eesti tööliselised õlg õla kõrval. Tsaari-tšinovnikute ja vabrikuadministratsiooni alatud katsed vene töölisi eesti töölistest eemaldada ja neid teineteise vastu ässitada kukkusid häbiväärselt läbi.

Moskva kubermangust pärit vana tööline Z. Sokolov ütles sandarmiülemale, et «vene kangrud, kui nad läksid kaasa eestlastega, teatades, et jätavad töö seisma, toimisid nii sellepärast, et tundsid oma seltsimeeste nõudmiste õiglust».¹⁴⁶

Kangrud ja ketrajad valisid oma huvide kaitsjaks võrdse arvul vene ja eesti töölisi, kuigi esimesed moodustasid tööliste üldarvust vähem kui kolmandiku. See näitab eesti tööliste sügavat usaldust oma vene seltsimeeste vastu, kel vabrikuelus tavaliselt olid suuremad kogemused. 11.—12. septembril võitlesid vene töölised koos eestlastega ennastalgavalt 6 areteeritud töölisesindaja vabastamise eest, kuigi viimased olid kõik eestlased. Ülekuulamisel keeldusid vene ja eesti töölised üksmeelselt oma seltsimehi välja andmast.

Kreenholmi streik on väljapaistvaks sündmuseks eesti ja vene rahva ajaloolise sõpruse arenemises. Siin sai oma esimese karastuse vene ja eesti tööliste liit võitluses kapitalistide, mõisnike ja tsarismi vastu.

Kreenholmi streigil on suur tähtsus tööliklassi revolutsioonilise kaadri kujunemise seisukohalt. Esmakordselt tõstis Eesti tööliikumine tööliste endi hulgast esile eesrindlikke inimesi, juhte ja organisatoreid. Niisugused streigijuhid nagu V. Preisman ja J. Tamm omasid suurt autoriteeti oma seltsimeeste keskel. Nad oskasid töölisklassi kaasa tõmmata ja ühendada, neile võitluseesmärke sõnastada ja võitlusvahendeid valida. Areteerituna innustas Tamm vanglast töölisi võitluse jätkamisele, koostades kirjaliku üleskutse. Olles sunnitud Eestist lahkuma, siirdus V. Preisman 1872. a. detsembris Peterburisse, kus liitus vabrikutööliste-revolutsionääridega.

Revolutsiooniliste tööliste rühm kujunes «kasvandike» keskel, kelle hulgast tõusid esile V. Gerassimov, N. Bogdanov ja D. Aleksandrov. V. Gerassimov asus 1873. aastal elama Peterburisse, kus võttis agaralt osa põrandaaluse revolutsioonilise ringi tööst.

Kreenholmi streik valmistas ette ka sotsialismi ideede levimist tööliste hulgas. Kreenholmi tööliste keskel hakkasid järgmistel aastatel levima keelatud raamatud.

Pärast augusti-septembrisündmuse polnud Kreenholmi proletaariat enam endine. Hoolimata kapitalistide ja tsaarivõimude pingutustest taastada endine väline rahu ja vaikus, hoolimata streikinud tööliste massilisest vallandamisest, jätkus Kreenholmi tööliste võitlus ja seostus järjest tihedamalt tööliikumisega mujal

¹⁴⁶ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 325.

Venemaal, eriti Peterburis. Pidevalt on järgnevatest aastatest teateid tööliste rahutustest Kreenholmis. Tööliste teadlikkus kasvas, võitluse vormid arenesid.

Kreenholmi streigi äratav mõju ei piirdunud ainult Narva tööstuskeskusega. Teated Kreenholmi tööliste tõelisest olukorrast ja nende väljaastumistest oma olukorra parandamiseks levisid mitte ainult Eestis, vaid kogu Venemaal. Hoolumata tsensuurist ja teistest takistustest ning ajalehtedesse pääsenud lühikestegei teadete moonutamisest, ei saadud avalikkuse ees siiski täiesti varjata Kreenholmi tööliste väljakannatamatut olukorda, nende nõudmisi ja väljaastumist oma nõudmiste elluviimiseks. Isegi konservatiivse-klerikaalse «Eesti Postimehe» 1872. aasta 40-ndas numbris ilmus ühe endise vabrikutöölise lühike kirjeldus tööliste rängast kurnamisest Kreenholmi Manufaktuuris, kuigi toimetaja Jannsen töölise kirja igati kärpis ja püüdis vähendada streigi ulatust ja tähtsust. Viimane oli üldse iseloomulik kõigile tollal kodanlikes lehtedes avaldatud sõnumitele, millistes kogu streik ühendati eelkõige tööliste hirmuga koolera ees.

Suhteliselt rohkesti ilmus teateid venekeelsetes ajalehtedes, mis ilmusid Peterburis ja Moskvas, nagu «Голос», «Русские ведомости», «Московские ведомости» jt. Kuigi nendes kirjutustes leidis mõnevõrra valgustamist Kreenholmi tööliste ränk olukord, oli streigi käik ja selle põhjused nendes antud põhiliselt tsaariametnike aruannete põhjal moonutatult. Näiteks ajalehes «Биржевые ведомости» ilmunud kirjutuse järgi tulevat Kreenholmi tööliste rahutuste põhjusi otsida «vabriku administratsiooni puudustes ja vabrikuvalitsusest sõltumatu kohaliku politsei- ja kohtuvõimu puudumises . . . Seesuguse organisatsiooni juures, milline praegusel ajal eksisteerib, varjab vabrik eneses püsivalt süttivaid aineid, mis võivad põlema plahvatada vähimastki sädemest . . .»

Töölised said täpsemaid teateid streigist isiklike kokkupuudete kaudu. Näiteks juba 12. septembril levisid Peterburis teated eelmisel päeval alanud Kreenholmi tööliste väljaastumistest ja et sõjaväed ei suuda streiki lõpetada. Kuigi meil pole otseseid andmeid, võib juba tsaarivõimude ärevusest järeldada, et Peterburi töölised, kes sammusid Venemaale töölisliikumise esirinnas, jälgisid suure poolehoiduga Kreenholmi tööliste võitlust. Veel suurem tähtsus oli asjaolul, et streigist osavõtmise pärast Narvast lahkuma sunnitud töölised siirdusid mujale, kandes omandatud kogemusi laiali. Näiteks liitusid mitmed streigist aktiivselt osa võtnud töölised juba järgmisel aastal Peterburi tööliste revolutsioonilise liikumisega (Preisman, Gerassimov, Aleksandrov). Kõik see viis

töölise ühinemisele ja nende teadlikkuse edasisele arenemisele.

Kõige eelneva põhjal võime kokku võttes öelda, et Kreenholmi streik oli tähtsaks etapiks Venemaa tööliklassi revolutsioonilise võitlusvõime kujunemises, ta oli meie maa tõusva proletariaadi klassiteadvuse ärkamise üheks eredaimaks kuulutajaks.

Eesti rahva ajaloos on Kreenholmi streigil ülisuur tähtsus eriti veel seepärast, et juba selles oma varases väljaastumises Eesti proletariaat, kes kujunes lahutamatu osana Vene proletariaadist, sulas Vene töölisliikumise ühtsesse voolu, et eesti ja vene töölised astusid siin esmakordselt avalikult ja sellises ulatuses välja ühendatuna vennaliku klassisolidaarsuse purustamatute sidemetega.

Kreenholmi streik näitas, et Eestis on ilmunud ajaloo areenile uus ühiskondlik jõud, tööstusproletariaat, kapitalistliku ühiskonna kõige revolutsioonilisem, kõige eesrindlikum klass. Eesti proletariaat alustas selle väljaastumisega oma «sõjakooli», milles ta valmistus tõeliseks sõjaks ekspluateerijate vastu, kapitalismi otsustavaks ründamiseks.

Kreenholmi töölise 1872. a. streik on omandanud kindla koha maailma kõige revolutsioonilisema, vene tööliklassi kuulsusrikka revolutsioonilise võitluse ajaloos.

Kreenholmi streigiga oli töölisliikumine Eestis astunud oma esimese tunduva sammu. Töölisliikumine ei kadunud enam päevakorrast, streigi idee juurdus töölishulkades.

Juba 1872. a. novembri algul astusid Kreenholmi töölised välja vabrikuvallitsuse uue septsuse vastu. Kuna vabrik septembris seisis 5. päeva, siis kaotasid töölised, kes valdavas enamikus töötasid tükitöö alusel, tasu nende päevade eest. Vabrikuvallitsus püüdis seda ära kasutada töölise tööaja ajutiseks pikendamiseks, tehes korralduse, et nad töötaksid kuus kaks lisapäeva, nimelt igal laupäeval pärast tavalist tööaega veel kella 6-st (laupäeval lõppes töö 2 tundi varem) kuni kella 12-ni öösel. Selle ajaga tehtud töö eest saadava tasu kõrval lubas vabrikuvallitsus tasuta gratifikatsioonina ka septembris kaotatud 5. päeva eest, vastavalt iga töölise keskmisele toodangule. Kangrud keeldusid otsekohe üle tavalise aja töötamast. Ka ketrajad nõustusid ainult osalt ja vastumeelselt säärase tööaja pikendamisega. Novembrikuu esimesel laupäeval töötas ainult osa ketrajaid üle tavalise tööaja ja, nagu haagikohtunik kubernerile teatas, jäi järgmisel laupäeval tööle veel väiksem arv ketrajaid.¹⁴⁷

Kreenholmi töölise vastupanu vabrikuvallitsuse uutele sepit-

¹⁴⁷ Vt. Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 121—122.

sustele, suurendada ekspluateerimist, avaldus nende iseteadvus ja solidaarsus.

Ka järgmistel aastatel toimus Kreenholmis vähemaid tööliste väljaastumisi. Näiteks toodi ajakirjanduses järjekordselt ära teade rahutustest Kreenholmis 20. aprillil 1873. aastal. Need olevat tekkinud seoses sellega, nagu kirjutas haagikohtunik oma kirjas kubernerile, et vabrikuvallitsus tõstis kraasimisosakonnas vanemate tööliste töötasu alates 20. aprillist. Haagikohtunik summutas aga tööliste hulgas tekkinud rahulolematuse otsekohe.¹⁴⁸ Andmete puudulikkuse tõttu me ei tea, milles need rahutused tegelikult avaldusid ja mis oli nende tõeline põhjus. Üksikute «vanemate» tööliste töötasu tõstmine tähendas tõenäoselt vabrikuvallitsuse katset tugevdada «töölisaristokraatiat», s. t. töölisi lõhestada, mis võiski välja kutsuda rahulolematuse tõusu töölishulkades.

1873. aastal kasutasid streiki ka Tallinna sõiduvõorimehed. Linnaraad kehtestas 10. juulist sõidutaksid, mis trükkituna vene, saksa ja eesti keeles pidi kleebitama igale sõidukile. Võorimehed ei nõustunud sellega ja kuulutasid protestiks 18. juulil streigi. Streik kestis siiski ainult üks päev ja järgmisel hommikul ilmusid võorimehed jälle seisuplatsidele.¹⁴⁹

1876. a. oktoobris streikisid Lindforsi trükikoja ladujad Tallinnas. Ladujad protesteerisid trükikoja vallitsuse katse vastu naistöölise töölevõtmisega töötasusid alla viia ning sundida meesladujaid alluma peremeeste võimule. Nagu trükikoja vallitsus ise püüdis asja seletada, olnud tal naistöölise rakendamise eesmärgiks ennast «kindlustada võimaliku streigi vastu».¹⁵⁰ Kohalik saksakeelne ajaleht, mida samas trükikojas trükiti, kirjutas avameelselt peremeeste tagamõttest naisladujate töölevõtmisel: «Tublide naisladujate kaader oleks tulevikus kindlaks tõkkeks sündmatu streigitegevuse vastu. Streigitakse ohustatud streigivabaduse pärast.»¹⁵¹

Järelikult oli streigi mõte juba varem liikumas Tallinna trükistöölise keskel, mis kapitaliste hirmutas. Nad lootsid streigi vastu võidelda naiste töö ekspluateerimisega. Kui oktoobri alguses võeti trükikotta naistöölisi, teatasid nädala lõpul kõik meesladujad, et nad katkestavad töö, kui trükikoja vallitsus jätkab naiste tööjõu kasutamist. Trükikoja vallitsus ei andnud aga küsimuses järele ja esmaspäeva hommikul, 11. oktoobril alustasid kõik meesladujad

¹⁴⁸ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 562, l. 494.

¹⁴⁹ «Revalsche Zeitung», 1873, nr. 164, 165; «Голос» 1873, nr. 200.

¹⁵⁰ «Revalsche Zeitung», 1876, nr. 245.

¹⁵¹ Samas, nr. 236.

streiki. Trükikoja valitsus, kes streiki ette nägi, tellis juba enne selle algust telegraafi teel Peterburist ja Moskvast ladujaid. Streigimurdjatega oli trükikoja valitsusel võimalik tööd ilma suuremate häireteta jätkata. Isegi ajalehe ilmumine ei katkenud, ainult 2 numbrit, 12. ja 14. oktoobril, ilmus pooles suuruses. Kapitalistid irvitasid tööta jäänud streikivate ladujate üle ja ähvardasid neid streigi eest kohtu alla anda.

Streigiliikumine algas ka balti kubermangude suurimas kaubanduslik-tööstuslikus keskuses Riias, kus 1874. aastal oli juba 11 800 töolist. Kuznetsovi vabrikus, kus töötasid vene ja läti töölised, toimus osaline streik 1874. a. detsembris. Streikijad nõudsid töötasu tõstmist. Streik lõppes tööliste nõudmiste osalise rahuldamisega.

*

70-ndatel aastatel ilmusid Venemaal esimesed töölisorganisatsioonid. «Eesrindlikud töölised hakkasid aru saama, et edukaks võitluseks kapitalistide vastu on vaja organisatsiooni.»¹⁵² 1875. aastal asutati Odessas Lõuna-Venemaa Töölisühing ja 1878. aastal Peterburis Põhja-Venemaa Töölisühing. Kuigi tsaarivalitsus peagi hävitas need esimesed tööliste revolutsioonilis-politilised organisatsioonid, oli nendel väga suur tähtsus töölisliikumise arenemisele ja tugevnemisele Venemaal.

Juba 70-ndate aastate esimesel poolel tekkisid suurimates Venemaa tööstuskeskustes esimesed revolutsioonilised töölisringid. Tingimused nende tekkimiseks lõi sellal tugevnev töölisliikumine ja segaseisusliku intelligentsi demokraatlik liikumine. Mee-nutagem, et seda ajajärku iseloomustavad I Internatsionaali tegevus ja Pariisi Kommuun. I Internatsionaali, mille eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühendamine võitluseks kapitalismi vastu ja proletariaadi diktatuuri kehtestamine, kuulus alates 1870. aastast ka vene sektsioon. Viimase asutasid Tšernõševski pooldajad vene revolutsionäärid, kes endile ülesandeks seadsid sotsialismi ideede aktiivse propageerimise vene tööliste keskel. Esimeseks proletariaadi diktatuuri kehtestamise kuulsusrikkaks ja kangelaslikuks katseks oli prantsuse tööliste poolt 1871. a. välja kuulutatud Pariisi Kommuun. Vene töölised kuulutasid end solidaar-seks I Internatsionaaliga ja Pariisi kommunaaridega. 1869. ja 1872. aastal ilmusid K. Marxi ja F. Engelsi tööde — «Kommunistliku partei manifest» ja «Kapital» I köide — esimesed venekeelsed tõlked. Teadusliku sotsialismi ideed hakkasid levima Venemaal.

¹⁵² ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 8.

70-ndate aastate algul tekkinud töölisringides tegid propagandistlikku tööd narodnikud, kes olid marksismi vastased. Teatavasti eitasid narodnikud proletariaadi eesrindlikku juhtivat osa vabastusliikumises ja nägid temas ainult abijõudu, kuna peamiseks revolutsiooniliseks jõuks pidasid nad ekslikult talurahvast. Narodnikud takistasid tööliklassi aru saamast tema juhtivast osast revolutsioonis, takistasid tööliklassi organiseerimist, nende võitlusviisid töid kahju töölisliikumisele.

Töölised tundsid oma klassiinstinktiga, et narodnikute õpetus madaldab tööliklassi osa ja tähtsust, et see ei väljenda proletariaadi klassihuve. Juba varakult ilmnas tunnuseid tööliste rahulolematusest narodnikute taktika ja eesmärkide suhtes. Töölised Pjotr Aleksejev, Stepan Halturin jt. astusid juba aastail 1874—1875 välja narodnikute vastu proletariaadi osa küsimuses eelseisvas revolutsioonis, kaitses ideed tööliklassist kui peamisest revolutsioonilisest jõust võitluses tsarismi vastu.

Propagandat Peterburi tööliste keskel alustas 70-ndate aastate algul Kropotkini, Perovskaja, Sinegubi jt. revolutsionääride rühm. Eriti aktiivne tegevus toimus aastail 1872—1874, millal Peterburi vabrikutes ja tehastes tekkis rida töölisringe. Revolutsioonilises liikumises hakkasid välja paistma tehasetööstest V. Obnorski, A. Peterson, D. Smirnov jt., vabrikutööstest G. Krõlov, P. Aleksejev jt. Need töölisringid olidki iseseisva töölisorganisatsiooni esimeseks eoks, mis valmistas ette «Põhja-Venemaa Töölisühingu» tekkimist.

Just nendel aastatel, pärast Kreenholmi streiki, siirdusid paljud streigist aktiivselt osa võtnud töölised Kreenholmist Peterburi vabrikutesse tööle. Nendest väljapaistvamad tõmmati siin revolutsioonilisse liikumisse. Peterburi vabrikutöölise-revolutsionääride tuumikusse kuulusid 1873. aastast alates endised Kreenholmi töölised V. Preisman ja V. Gerassimov. Kreenholmi streik aitas neid ette valmistada revolutsiooniliseks tegevuseks, Peterburi proletariaadi koosseisus avanesid neile aga hoopis laiemad võimalused võitluse jätkamiseks tööliste huvide kaitsmisel.

Töölisringides asutati põrandaalused raamatukogud. Raamatute muretsemiseks oli asutatud vastav kassa, millesse töölised oma palgast tegid sisse makse. Ringides loeti osalt ka ühiselt raamatuid ja arutati mitmesuguseid küsimusi seoses tööliste ekspluaatatsiooniga kapitalistide poolt ning võitlusega kapitalistide ja tsarismi vastu. Nii uuriti ja levitati nendes ringides Tšernõševski, Dobroljubovi, Pissarevi, Nekrassovi teoseid, Flerovski teoseid «Tööliklassi olukord Venemaal» ja «Sotsiaalsete teaduste aabits», Lassalle'i, Darwini jt. teoseid. Ringides hakati uurima

K. Marxi «Kapitali» I köite venekeelset väljaannet, peeti ettekandeid Internatsionaalist ja Pariisi Kommunist. Loengud tööliikumisest Lääne-Euroopas ja teadusliku sotsialismi ideed kutsusid töölistes esile määratu huvi. Nendes ringides kasvasid tööliikumise juhid ja organisatorid.

Aastail 1873—1874 tehti mitmel ühendatud koosolekul katsed korraldada ringide organisatsiooni ja asutati veel nn. omaabi kassa. Näiteks P. Aleksejevi korteris Peterburis toimus 3. märtsil 1874. aastal tööliste koosolek, millest võttis osa kuni 40 esindajat linna eri rajoonidest. Koosolekul otsustati üksmeelselt täiesti eralduda narodnikutest.

Tsaarivalitsus purustas 1874. a. märtsis Kropotkini jt. organisatsiooni ja sellega seotud tööliste ringid vabrikutes ja tehastes. Teiste hulgas areteeriti 17. märtsil ka V. Preisman, keda süüdistati propaganda tegemises tekstiilitöölise keskel.

Siirdudes 1872. a. detsembris Peterburi, töötas Preisman algul Maltsevi vabrikus, hiljem Uues Puuvillaketrusvabrikus. Läbiotsimisel leiti Preismani juures raamatud «Talupoja ajalugu», «Stenka Razin», «Josafat Ogrõzko» ja «Kannatajast Nikolaist» ning «palju kirju eesti keeles».¹⁵³ Kahjuks me ei tea praegu midagi lähemalt nende kirjade sisust ega inimestest, kellega Preisman pidas ühendust. Kuid on tõenäoline, et samal ajal, kui Preisman aastail 1873—1874 võttis osa Peterburi tööliste revolutsioonilisest tegevusest, ta ei katkestanud oma sideid Eestiga.

V. Preisman vabanes türmist alles 2 aasta 4 kuu pärast. Ta asus nüüd elama Kroonlinna. Esimese väljapaistva eesti tööliste-revolutsionääri hilisemast tegevusest ei ole kahjuks üksikasjalisi teateid. Et ta aga ka pärast türmist vabanemist jätkas tõenäoselt osavõttu tööliikumisest ja suhtles revolutsionääridega, selle kohta heidab juhuslikult valgust lühike teade V. L. Perovski poolt avaldatud mälestustes.

Perovski jutustab, käsitledes 1878.—1879. a. sündmusi, kuidas nende juures perekonnamõisas Primorskojes, mis asus Krimmis, Simferopolist 50 versta eemal, tollal eri aegadel ajutiselt peatus palju inimesi, keda tsaarivõimud jälitasid. «Elas meie juures,» kirjutab Perovski, «mõni aeg eestlane Preisman (kui õieti mäletan), varjates end pärast streiki Kreenholmi Manufaktuuris.»¹⁵⁴ Kuna mälestused on kirjutatud ligi pool sajandit hiljem, on neis palju ebatäpsusi. Muidugi ei otsinud Preisman varju tsaarinuh-

¹⁵³ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 459.

¹⁵⁴ В. Л. Перовский, Воспоминания о сестре (Софье Перовской), Москва, 1927, lk. 89.

kide eest Krimmis Kreenholmi streigi pärast, vaid ilmselt seoses oma hilisema revolutsioonilise tegevusega 70-ndate aastate teisel poolel. Sofja Perovskajat, kes hiljem hukati atentaadikatse pärast tsaar Aleksander II vastu, tundis Preisman tõenäoselt juba Peterburis aastaist 1873—1874, olles sellal ühenduses Kropotkini, Perovskaja jt. rühmaga. Seega ei katkenud Preismani sidemed vene revolutsionääridega ka hiljem.

Peterburi põrandaalustes töölisringides kujunes väljapaistvaks revolutsionääriks ka V. Gerassimov, keda tööliste ja soldatite keskel, kelle hulgas ta propagandat tegi, tuntuti Vassili Tšuhhonetši, s. t. Eestlase hüüdnime all. Juba 1874. a. alguses jälitasid tsaarivõimud teda propaganda pärast vabrikutööliste keskel.¹⁵⁵

Tšešeri vabrikus, kus ta töötas, laienes järjest revolutsiooniline tegevus aastail 1874—1875. Tšešeri töölisringi kõige aktiivsemaks tegelaseks oli V. Gerassimov. Ringi kuulusid veel D. Aleksandrov, kes «kasvandikuna» oli töötanud Kreenholmi vabrikus koos Gerassimoviga, kus nad üksteisele lähenesid streigiaastal 1872, peale selle M. Klasson, M. Reikas, A. Janson jt. Nimede järgi otsustades võis nende hulgas olla eestlasi, kes tõenäoselt osalt samuti varem Kreenholmis olid töötanud nagu Gerassimov ja Aleksandrov. Töölisringis tegi revolutsioonilist propagandat revolutsionäär V. M. Djakov, kes koostas programmi, mis oli lähedane I Internatsionaali vene sektsiooni vaadetele, tunnustades tööliklassi iseseisva revolutsioonilise jõuna.¹⁵⁶

V. Gerassimovi propagandistlik tegevus laienes eriti 1875. a. algul. Ta käis esinemas ja levitas illegaalseid raamatuid teistes vabrikutes, sõjaväeosades ja isegi väljaspool Peterburi. Ta areteeriti 11. aprillil 1875. aastal, kui ta oli parajasti välja sõitmas Viiburisse. Gerassimov mõisteti tsaarikohtu poolt 9 aastaks kindlussunnitööle. Ta suri 1892. aastal asumisel Jakutskis.

V. Gerassimov on väljapaistvaks kujukaks Vene töölisliikumises 70-ndatel aastatel. Töötades eesti, vene ja soome tööliste ning soldatite keskel, läbis kogu ta tegevust proletaarse internatsionalismi vaim. V. Gerassimov on vene ja eesti tööliste vennaliku võitlusliidu üks rajajaid.

Ka D. Aleksandrov areteeriti mõni päev pärast Gerassimovi ja mõisteti tsaarikohtu poolt samuti 9 aastaks kindlussunnitööle.

Peterburi Koževnikovi puuvillavabriku tööliste keskel 1874. a. kujunenud töölisringi kuulus Luka Ivanovič Abramenko ehk Luka Ivanov, tuntud Morozovi streigi üks juhte 1885. aastal.

¹⁵⁵ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 438.
¹⁵⁶ Vt. samas, lk. 63—64.

Aleksandr Ossipov jt. Töölisringi liikmed olid ühenduses ka V. M. Djakoviga. Ringis loeti rohkesti illegaalset kirjandust, millest suur osa oli narodniklik, kuid loeti ka Tšernõševski ja Lassalle'i teoseid, raamatut «Internatsionaali ajalooline arene- mine» jm.

Peterburi töölisringide kõige eesrindlikumad liikmed tegid propa- gandat ja levitasid illegaalset kirjandust mitte ainult oma vab- riku, vaid ka teiste vabrikute tööliste keskel ning püüdsid vasta- vaid sidemeid luua ka väljaspool Peterburi asuvates proletaar- setes keskustes. L. Ivanovi tähelepanu tõmbas enesele mitme- tuhande töölisega Kreenholmi Manufaktuur, mille tööliste suurt streiki ka pealinnas mäletati. L. Ivanovi initsiatiivil sõlmis A. Ossipov 1875. a. algul sidemed Kreenholmi Manufaktuuris töölise Pavel Fjodoroviga, kellega ta oli lapsest saadik tuttav, pärinedes ühest ja samast külast Jamburgi kreisis. Enne Peter- burisse siirdumist töötas Ossipov ka ise Kreenholmis. Ossipov oli Kreenholmi tööliste keskel populaarne ja teda tunti hüüdnime «Батъка» all.

Jaauari algul 1875. aastal sõitis Ossipov Kreenholmi ja pea- tus P. Fjodorovi pool paar ööd, lugedes tööliste ette kaasa- toodud raamatutest. Lahkudes jättis ta raamatud Fjodorovi kätte, kes jätkas raamatute tutvustamist tööliste ja nende levitamist. Raamatud olid samad, mis Peterburi töölisringideski — «Сказка о четырех братьях», «Стенька Разин», «О Николае мученике», «Очерки фабричной жизни», «Как должен жить человек по закону правды и природы», brošüür, mis algas sõnadega: «Что-то братцы как тяжело живется нашему брату на русской земле» jt.¹⁵⁷ Pavel Fjodorovi ümber kujunes väike ring Kreenholmi töölisi, kelle hulgas har- rastati Peterburist saadud illegaalse kirjanduse lugemist. On tähelepanuväärne, et sellest kõrvuti vanade töölistega võtsid osa ka alaealised: näiteks Trofim Fjodorov oli 46-aastane, Jakov Leontjev aga 15- ja Jefim Jevdokimov 14-aastane. Ühistest õhtus- test ettelugemistest võtsid osa aga ka need töölised, kes ei osa- nud lugeda. Nende raamatute kaudu tutvusid töölised laiemalt töölisklassi ja töörahvahulkade väljakannatamatu olukorraga. Nagu on teateid Peterburi töölisringide tegevusest, järgnesid pärast selliste raamatute nagu «Stenka Razin» ja «Muinasjutt neljast vennast» lugemist selgitused, «mis kõik viisid mässi para- tamatusele».¹⁵⁸

¹⁵⁷ РАКАТ, f. 29, nim. 2, sü. 5330, l. 27—29.

¹⁵⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, lk. 472.

Uhe meistri kaudu, kes alatult pettes palus tööliselt V. Semjonovilt ka enesele lugeda üht raamatut, mille tööline ka andis, paludes sellest mitte kellelegi rääkida, sattusid sandarmi- ja politsei jõud Kreenholmis illegaalse kirjanduse lugemise ja levitamise jälile. 1.—3. aprillil teostati tööliste juures läbiotsimisi. Politsei kätte sattus 18 «keelatud» raamatut «mässulise» sisuga, nagu haagikohtuniku ja Eestimaa kubeneri teateis öeldakse.¹⁵⁹ Pavel Fjodorov areteeriti ja saadeti Peterburi kohtu alla, kus tema asi ühendati Ossipovi ja Ivanovi kohtuasjaga.

Juba enne Fjodorovi areteerimist Kreenholmis, 28. märtsil 1875. aastal olid Peterburis areteeritud L. Ivanov ja A. Ossipov ning purustatud Koževnikovi vabriku töölisring. Kuigi Kreenholmi tööliste ringi hävitamine sellele järgnes, ei olnud see vahetult seotud Ivanovi ja Ossipovi areteerimisega. Viimased esinesid julgelt ja kindlalt ning sandarmeerial ei olnud neilt ülekuulamisel võimalik midagi teada saada. Kõige rängem karistus määrati A. Ossipovile, kes mõisteti 9 aastaks kindlussunnitööle Siberisse.

Hoolimata töölisringide korduvast hävitamisest tsaarivalitsuse poolt, tugevnes töölisliikumine Peterburis iga aastaga. 1876. aastal tekkis siin töölisringide ühinemise tulemusena töölisorganisatsioon, mille eesotsas seisis väljapaistvad töölisliikumise tegelased Stepan Halturin ja Viktor Obnorski. See organisatsioon, mis tegutses narodnikutest sõltumatult, oli Põhja-Venemaa Töölisühingu eoks. 6. detsembril 1876. aastal toimus Kaasani väljakul demonstratsioon, kus esines kõnega G. V. Plehhanov ja kus tõsteti avalikult punane lipp. Töölised hakkasid tundma poliitilise vabaduse eest peetava võitluse paratamatust. Oma kuulsas kõnes kohtuprotsessil 1877. aastal, mis kõlas leegitseva üleskutsena ja omas määratud mõju, kuulutas P. Aleksejev: «Kerkib üles miljonite tööliste lihaseline käsi ja variseb põrmu soldatitääkidele tuginev despotismi ike».

Meil ei ole praegu aastatest 1876—1877 teateid Narva tööliste otsestest sidemetest Peterburi töölisliikumise tegelastega. On aga märkimisväärne, et neil aastail üks Peterburi töölisorganisatsiooni aktiivseid liikmeid, D. Altorf oli pärit Narvast. Ta areteeriti Peterburis töölisringide järjekordsel hävitamiskäigul aprillis 1877. aastal ja saadeti Ida-Siberisse asumisele.

Töölisliikumise tõusu ja valmiva 1879.—1880. a. revolutsioonilise situatsiooni olukorras asutasid Peterburi eesrindlikud töölised 1878. aastal Põhja-Venemaa Töölisühingu. Töölisühingu

¹⁵⁹ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5330, l. 3, 23.

eesotsas, kuhu kuulus umbes 200 liiget, peale selle umbes niisama palju kaasatundjaid, olid S. Halturin ja V. Obnorski. Viimane oli elanud mõnd aega välismaal ja tutvunud seal sotsiaaldemokraatliku liikumisega, I Internatsionaali tegevusega, Marxi ja Engelsi ideedega. Ka ühingu programmis oli öeldud, 'et ta sarnaneb oma ülesannetelt Lääne sotsiaaldemokraatlikele töölisparteidetele. Ühingu programmis, mis ilmus trükkis 12. jaanuaril 1879. aastal, vene tööliste poole pöördumise kujul, oli seatud lõppeesmärgiks sotsialistliku revolutsiooni teostamine, «riigis kehtiva poliitilise ja majandusliku korra kui äärmiselt ebaõiglase korra kukutamine». Lähemaks ülesandeks seadis ühing rahvale poliitilise vabaduse ja poliitiliste õiguste (sõna- ja trükivabaduse, koosolekute pidamise õiguse jne.) kättevõitmise. Programmi lähimate nõudmiste hulgas nõuti ka tööpäeva piiramist ja laste töö keelamist. Kuid ühingu programmi oli võetud ka punkte, mis olid ekslikud. Osalt näitas see, et programmi koostajad ei olnud veel täielikult vabanenud narodnikute ideedest talurahvakogukonna kohta. Kõige tähtsamates programmi küsimustes aga — eelkõige küsimuses proletariaadi osast võitluses sotsialistliku ühiskonna loomise eest ja küsimuses võitluse vajadusest poliitilise vabaduse eest — asusid Peterburi eesrindlikud töölisel otsustavalt narodnikute vaadete vastu.

Ühing hakkas osa võtma tööliste streikidest ja juhtis neid. Töölisühingu juhtimisel toimus Uue Puuvillaketrusvabriku ja Šau vabriku tööliste streik Peterburis 1879. a. jaanuaris. Kahe vabriku streigijuhid tegutsesid täiesti kooskõlastatult ja solidaarselt. Streigi puhkemise ajendiks oli 44 tööliste vallandamine Uues Puuvillaketrusvabrikus. Töölisel nõudsid vallandatud tööliste tööle tagasivõtmist, tööpäeva lühendamist 11½ tunnile, töötasu tõstmist, trahvide kaotamist jne. Nende nõudmiste elluviimiseks alustasid töölisel 15. jaanuaril streiki. Järgmisel päeval ühinesid streigiga Šau vabriku töölisel, kes esitasid analoogilised nõudmised.

16. ja 17. jaanuaril ilmusid tööliste proklamatsioonid, milles kõiki Peterburi vabrikute ja tehaste töölisi paluti toetada streikijaid. Viidates eelmiste streikide kogemustele, öeldi proklamatsioonis: «Iga kord me kirjutasime palveid, kulutasime igasuguste ülemuste ukse linke, — nüüd me näeme, et ülemus seisab peremeeste, aga mitte tööliste eest ja kunagi ei vaheta peremeest tööliste vastu! . . . Seepärast saadigi meist võitu, et me ei seisnud üksmeelselt . . . Kui meie kõik toetame üksmeelselt teineteist, peremehed peavad hakkama austama meie nõudmisi . . .»¹⁶⁰ Prokla-

¹⁶⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 306 jj.

matsioonid lõppesid üleskutsega: «Kõik ühe eest, üks kõigi eest!» Streigijuhid eesotsas P. Moissejenkoga pidasid mitu tööliste koosolekut ja agiteerisid Peterburi teistes rajoonides.

Selle streigi puhkemise tagajärjel sattusid ka valitsusvõimud Eestimaal suurde ärevusse. III osakond teatas tsaar Aleksander II-le, et Peterburi streikivail töölistel olevat kavatsus saata mõned tööliselised Narva «õhutama» streiki Kreenholmi Manufaktuuris.¹⁶¹ III osakond informeeris kiiresti ka Eestimaa sandarmivalitsust ja kubeneri. Sandarmi- ja politseijõud tugevdasid Kreenholmis oma valvet tööliste omavahelise suhtlemise üle.

Et Peterburi streigijuhtidel võis tekkida kavatsus astuda ühendusse ka väljaspool pealinna ja nimelt Kreenholmi töölistega, on väga tõenäoline. Peterburi streiki juhtis Põhja-Venemaa Töölisühing, mille programmis oli seatud küsimus ühingu tegevuse laiendamisest üle kohaliku organisatsiooni piiride, ülevenemaalise liidu loomisest. Ühingul olidki sidemed töölistega Moskvast, Nižni Novgorodis, Rostovis ja teistes linnades, samuti Varssavi töölistega-sotsialistidega. Streigijuhtide — ühingu liikmete — eesmärgiks oli proklamatsioonide ja agitatsiooniga võita streikijatele eelkõige pealinna vabrikute ja tehaste tööliste üksmeelne toetus. Ka Töölisühingu Keskkomitee avaldas üleskutse töölistele aidata streikijaid. Lähemaks suureks vabrikuks aga oli Kreenholmi Manufaktuur, mille tööliste kuulsast streigist oli möödas ainult veidi üle kuue aasta ja mida pealinna tööliselised kindlasti veel mäletasid. Streigijuhtide hulka kuulus ka Töölisühingu liige Luka Ivanov, kelle varasemad sidemed Kreenholmi töölistega on teada.

Tegelikult ei saanud Peterburi streigijuhid seda oletatavat kavatsust teostada. Alates 18. jaanuarist alustasid tsaarivõimud streigi lämmatamist kõige metsikumate survevahenditega. Töölisi peksti toorelt, puistati nende kortereid, streigijuhid areteeriti ja saadeti Ida-Siberisse.

Neil päevil, kui tsaarivõimude repressioonid Peterburi tööliste vastu olid täies hoos, saabus pealinnast Narva üksikuid töölisi. Nad võeti Kreenholmi Manufaktuuri tööle, kuid kas neist keegi oli nendest vabrikutest, kus toimus streik, polnud kohalikel võimudel andmeid, «sest et tööliselised seda alati varjavad kartusest saada eitav vastus töölevõtmisel».¹⁶² Vähemalt ühel juhul on see aga teada.

Oöl vastu 21. jaanuari saabus Kreenholmi Ivan Jemeljanov

¹⁶¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 318.

¹⁶² RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5346, l. 16a.

ja peatus samas Šuvalovi-nimelises kasarmus, kus elas tööline Seldjajev, keda tsaarivõimud kahtlustasid sideme pidamises pealinna streikivate töölistega. Jemeljanov, kelle järele seati otsekohe hoolikas salajane valve, külastas eri kasarmutes töölisi, otsides tuttavaid. Valvet laiendati ka Kreenholmis leiduvatele Jemeljanovi sõpradele, kuid nuhkidel ei õnnestunud siiski midagi teada saada tööliste omavahelistest kõnelustest. III osakonna andmeil, millest informeeriti Eestimaa kubeneri kirjaga 26. jaanuaril 1879. aastal, olevat I. Jemeljanov Šau vabriku tööline, kes olevat «Peterburis tuntud oma äärmise ebausaldatavuse poolest» ja kes tulevat kõrvaldada Kreenholmist «tema kahjuliku mõju vältimiseks kohalikele töölistele».¹⁶³ Vabrikuvalitsus ei julgenud aga juba tööle võetud Jemeljanovit siiski kohe vallandada, kartes sellega esile kutsuda tööliste väljaastumist. Teatavasti algas ju Peterburi streik just ühenduses tööliste põhjuseta vallandamisega.

Meil kasutada olevad andmed, kuigi need on äärmiselt puudulikud, lubavad siiski oletada, et Kreenholmi tööliste hulgas levisid kiiresti teated Peterburi streigist sealt saabunud tööliste kaudu. Vähemalt üks nende hulgas oli tõenäoliselt aktiivne streigist osavõtja, kelle kaudu võidi saada üksikasjalisemaid andmeid ka tööliste nõudmiste, tööliste taktika ja proklamatsioonide kohta: Peterburi 1879. a. jaanuaristreigi kogemuste levimisest Narvas tunnistab sinne suur streik 1882. aastal.

Peterburi streikidest osa võtnud tööliste siirdumise kohta Kreenholmi on meil andmeid ka töölise Seldjajevi näol. Tööline Semjon Klementjev, hüüdnimega Seldjajev, siirdus Kreenholmi Manufaktuuri tööle 1878. a. suvel, töötades enne seda Peterburis Uues Puuvillaketrusvabrikus ja Pavlovi valutehases.¹⁶⁴ Ta oli nähtavasti osa võtnud Uue Puuvillaketrusvabriku streigist 1878. a. algul, mille tõttu oligi lõpuks sunnitud lahkuma Peterburist. Kreenholmis oli tal ees rida tuttavaid, nende hulgas ilmselt ka Pavel Fjodorov. Teiste tööliste hulgas oli Seldjajevil suur autoriteet, sest et ta astus alati välja tööliste huvide kaitseks. Kõik see teeb väga tõenäoseks, et kui 1879. a. jaanuaris puhkes jälle streik Uues Puuvillaketrusvabrikus, võis streigijuhtidel tekkida kavatsus astuda ühendusse Kreenholmi töölistega just Seldjajevi kaudu.

Kuna tsaarivõimud suutsid streigi lämmatada, ei saanud Kreenholmi tööliste toetus streikijatele Peterburis muutuda konkreetseks. Kreenholmis jäi väliselt vaikseks. Peterburi ja

¹⁶³ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5346, l. 8.

¹⁶⁴ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5340, l. 13.

Kreenholmi tööliste vaheline ühendus seoses 1879. a. jaanuaristreigiga polnud aga tõenäoselt ainult juhuslik kokkusattumine, vaid streiki juhtiva Põhja-Venemaa Töölisühingu aktiivsete liikmete tegevuse tulemus.

Juba seoses 1879. a. jaanuaristreigi mahasurumisega andis tsaarivalitsus Põhja-Venemaa Töölisühingule esimese hoobi. Areteeriti ja saadeti välja ühingu 6 aktiivset liiget, nende hulgas P. Moissejenko ja L. Ivanov. Samal ajal areteeriti ka V. Obnorski ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle. Areteerimised ja repressioonid jätkusid kogu aeg. Ühingul õnnestus siiski organiseerida salajane trükikoda Moskvas ja 1880. a. veebruaris anti välja Venemaal esimese töölisajakirja «Рабочая зяр» esimene number. Tsaarivalitsus hävitas ka selle töölisühingu. Seda soodustasid narodnikud, igati segades ühingu revolutsioonilist tegevust, ajades ekslikku ning revolutsioonile kahjulikku individuaalse terrori poliitikat, loobudes massilisest revolutsioonilisest tööst talurahva ja töölisklassi hulgas. Seoses narodnikute üleminekuga terrorile tugevdas tsaarivalitsus repressioone revolutsionääride vastu.

Vene tööliste esimeste organisatsioonide tähtsus oli väga suur. Nad näitasid Vene töölisklassi tähelepanuväärset võitlusvõimet ja oma aja tingimustes suhteliselt kõrget poliitilist küpsust ja organiseeritust. Eesrindlikud töölised hakkasid 70-ndail aastail mõistma poliitilise võitluse paratamatust sotsialismi saavutamiseks. Töölisliikumine kasvas pea võrra kõrgemale narodniklikust õpetusest ja näitas, et Vene proletariaat asus poliitilise võitluse arenile. See valmistas ette töölisklassi revolutsioonilise võitluse edasist arenemist 80-ndail aastail.

V. I. Lenin näitas, et töölisliikumise tõus 70-ndate aastate lõpul sundis tsaarivalitsust asuma ka vabrikuseadusandluse teele. «70. aastate lõpul toimuvad väga suured streigid Peterburis, sotsialistid teevad katset kasutada juhust agitatsiooni tugevdamiseks. Aleksander III lülitab oma niinimetatud «rahvalikku» (tegelikult aga aadellik-politseilikku) poliitikasse vabrikuseadusandluse. 1882. a. luuakse vabrikuinspektor...»¹⁶⁵ Töölisliikumise uus tõus 80-ndail aastail kiskus aga tsaarivalitsuselt välja veel rohkem järeleandmisi.

¹⁶⁵ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 65.

TÖÖLISLIIKUMINE 80-NDATEL AASTATEL. NARVA STREIK 1882. AASTAL.

70-ndate aastate lõppu ja 80-ndate aastate algust tsaari-Venemaal iseloomustab rõhutatud klasside häda ja viletsuse tavalisest suurem tugevnemine, klassivõitluse tunduv teravnemine, eriti talurahva ja tööliklassi liikumise tõus ja tsaarivalitsuse kõikumine. Aastate 1879—1880 revolutsiooniline situatsioon kujunes objektiivselt võimaliku kodanliku arenemise kahe tüübi vahelise võitluse baasil, pärisorjuse jäänuste süsteemile rajatud aeglase ning töörahvale äärmiselt piinarikka kapitalismi arenemise reformistliku tüübi ja pärisorjuse jäänuste täielikule likvideerimisele rajatud kapitalismi arenemise revolutsioonilise tüübi vahelise võitluse baasil.

Uueks ja tähtsaimaks elemendiks 1879.—1880. a. revolutsioonilises situatsioonis oli töölisliikumine, mis näitab, et selleks ajaks oli välja kujunenud uus kapitalistlikule ühiskonnale iseloomulik klasside rühmitumine. Kuid tööliklass ei olnud veel seevõrd tugev ja organiseeritud, et koos talurahvaga hävitada tsaarivalitsus ja likvideerida mõisnike maaomand. Seetõttu ei lõppenud revolutsiooniga ka 1879.—1880. a. revolutsiooniline situatsioon, samuti nagu aastail 1859—1861. «Teist korda pärast talurahva vabastamist löödi revolutsioonilise tõusu laine tagasi, ja liberaalne liikumine asendus seejärel ja selle tagajärjel teist korda *reaktsiooniga* . . .»¹⁶⁶

70-ndate aastate lõpul algas Venemaal agraarkriis, mis kestis kuni 90-ndate aastate keskpaigani. Juba 1879. aastal oli halb lõikus, millele 1880. aastal järgnes ikaldus ja nälg. 80-ndate aastate algul puhkes Venemaal ka tööstuskriis, mis põimus läbi põllumajandusliku kriisiga. Tööstuskriisile järgnenud depressioon kestis kuni 1887. aastani.

Kriis avaldus teravalt ka Eestis.

Puuvillatööstuses püüdsid kapitalistid pääseda algavast kriisist ja kompenseerida hindade langust puuvillaturul toodangu

¹⁶⁶ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 40.

tõstmisega. Kreenholmi Manufaktuuris hakati 1881. a. oktoobri algusest peale 14-tunnise tööpäeva asemel töötama ööpäev läbi. Selleks rakendati vabrikus tööle 2 vahetust töölisi, kes vaheldusid kordamööda 8-tunnise pideva tööaja järel, nii et tööline pidi tegelikult ühel päeval töötama 8 tundi, järgmisel aga 16 tundi. Vabriku tööaeg tõusis nädalas küll 79 tunnilt 136 tunnile, kuid tööliste keskmine tunniproduktioon langes vabrikuinspektori andmeil 8,8% võrra.¹⁶⁷ Kriisi süvenedes hakkasid kapitalistid aga peagi kärpima töönädalat. 1883. aastal töötasid Narva tekstiilivabrikud nädalas ainult 5 päeva, samuti lühendati hiljem tööaega Kreenholmis 12 tunnile päevas, seega $\frac{1}{7}$ võrra, kärpides samal ajal aga töötasu $\frac{1}{6}$ võrra. Ka teistes tekstiilivabrikutes vallandati hulgaliselt töölisi. Sindi kalevi-vabrikus vallandati umbes pooled töölistest, kuid ka teised kannatasid osalise tööpuuduse all, sest vabrik töötas ainult 6 tundi päevas. 1886. aastal läbis ajalehti koguni teade kavatsusest Sindi vabrik täiesti seisma jätta ja kõik töölised vallandada.

Ka masinaehitustehastes ja Tallinna raudteetöökodades vallandati kriisi ajal töölisi ja alandati töötasu. Augustis 1882. a. teatas ajaleht «Virulane», et raudteetöökodades on vähendatud tööhindu, nii et tööliste palk langes kuus 3—6 rubla võrra, ja tõsteti töönorme. 1885. a. oktoobris lühendati seal töönädalat 2 päeva võrra ja kärbiti töötasu 20% võrra. Enne kriisi töötanud 500 töölisest vallandati kriisiaastail suur osa.

Nii kärpised kapitalistid järjest tööliste palkasid, suurendasid röövtrahve, tugevdasid töö ekspluateerimist, veeretades sel teel kriisi raskused tööliste õlgadele. Massiliste vallandamiste tõttu muutus tööpuudus masendavaks, mida kapitalistid kasutasid oma huvides tööliste veel metsikumaks kurnamiseks. Ajaleht «Virulane» kirjutas 1883. a. juunis: «Haledal meelel vaatavad töömehed, paluvad ja küsivad, et aga kuhugile oma töötavaid käsi kallale võiks panna... keegi ei küsi ega kauple selle järele, «mis päevas pakutakse», igauks igatseb aga töökohta kätte saada, olgu ta kui raske tahes, ehk teenigu sealt nii palju kui teenib, midagi ikka teenib... Kui aga nüüd lugu nõnda on kõige suuremal, tulisemal töö ajal (s. t. suvel — A. V.), kas ei pea siis töörahva elu mitte juba küllalt armetu ja vilets olema?»

Kuid ka töölolijad kannatasid osalise tööpuuduse all, sest vabrikutes ja tehastes kärbiti nii tööpäeva kui ka töönädalat, alandades suhteliselt veelgi rohkem töötasusid. Samal ajal kasvasid kõigi elamistarbeainete hinnad, mis alandas reaalpalku.

¹⁶⁷ RAKAT, f. 206, sü. 21, l. 16.

Tootmises tegevate tööliste materiaalne olukord ei erinenud palju töötute kerjuslikust olukorrast.

Tööliste majandusliku olukorra kiire halvenemine teravdas klassivastuolusid ja klassivõitlust 80-ndail aastail kogu tsaarivenemaal. Tööstuslik kriis laadis sellal «...vabrikute atmosfääri sedavõrd tugevalt elektriga, et plahvatused toimusid alaliselt kord siin, kord seal».¹⁶⁸

80-ndail aastail toimus Venemaal suur hulk streike, töölisliikumine kasvas ja tugevnes, hõlmates järjest uusi rajoone, töölisel aga astusid välja palju teadlikumatena ja aktiivsematena kui eelmisel aastakümnel. Aastail 1880—1884 toimus Venemaal 145 streiki ja rahutust. Eriti kõrgele tõusis töölisliikumise laine 80-ndate aastate keskel. «Kriis tööstuses,» kirjutas V. I. Lenin 1884.—1885. a. kohta, «põhjustab tööliste määratu suure liikumise ja rea kõige tormilisemaid streike keskrajoonis (eriti tähelepanuväärne on streik Morozovi vabrikus).»¹⁶⁹ Kuulsal 1885. a. streigil Morozovi vabrikus oli eriti suur tähtsus revolutsioonilise liikumise ajaloos. Ta avaldas suurt mõju kogu Venemaal töölisliikumisele, näidates tööliste organiseeritud võitluse jõudu.

Ka Eestis võis 80-ndate aastate algupoolel märkida töölisliikumise tõusu. Toimus rida tööliste väljaastumisi ja streike.

Eestis oli 80-ndail aastail tööliklassi suurimaks väljaastumiseks Narva tööliste streik 1882. aastal. Narva streigi algatajaks ja põhijõuks olid Kreenholmi Manufaktuuri töölisel, kes omasid juba töölisliikumise kogemusi ja kes selle aja kohta tähelepanudava organiseerituse ja suure visadusega kaitsesid oma nõudmisi. Narva 1882. a. streik näitas tööliste organiseerituse ja teadlikkuse tunduvat kasvu võrreldes kümme aastat varem toimunud streigiga.

Puhkeva tööstuskriisi tingimustes tugevdasid kapitalistid tööekspluateerimist. 1881. a. sügisel seati Kreenholmis sisse ka öötöö, tükitöö norme hakati jälle suurendama, tööliste riisumine trahvidega muutus talumatuks. Elukalliduse tõus tähendas omakorda tööliste reaalpalka alanemist.

Kreenholmi töölisel alustasid võitlust kapitalistide pealetungi vastu.

Seoses öötöö sisseseadmisega alates 1. oktoobrist 1881. a. vähenes ketrustööliste töötasu, kuid tööliste korduvatele nõudmistele tõsta töötasu või siis avalikult lubada lahkuda vabrikust töölistel, kes seda soovivad, vastu ei tulnud. Direktor inglane Shawcross püüdis töölisi meelitada lubadustega, et nendele, kes

¹⁶⁸ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 245.

¹⁶⁹ Samas, lk. 66.

toodavad 3 puuda kedrust päevas, makstakse iga järgmise puuda eest 88 kopikat. Tegelikult oli tollaegsete masinatega peaaegu võimatu rohkem toota. Pealegi said töölised hästi aru, et see tähendaks ainult nende töö ülemäärast kurnamist. Rahulolematus süvenes ketrustööliste hulgas. 14. jaanuaril 1882. aastal, pärast vahetuse lõppu kell 10 õhtul, esitasid umbes 100 ketrustöölist direktori abile nõudmise tõsta töötasu igalt kedruse puudalt 38-lt 48-le kopikale.¹⁷⁰ Kui direktori abi vastas eitavalt, teatasid töölised, et nad katkestavad töö ja lahkuvad vabrikust. Direktor Shawcross asus nüüd ise pidama läbirääkimisi ketraajate poolt valitud esindajatega ja tal õnnestus töölisi uuesti petlike lubadustega rahustades vältida streiki, ilma et töötasu oleks tõstetud.

Kuid rahulolematus tööliste hulgas ei vaibunud, vaid kasvas pidevalt. Rahulolematus ei olnud üldine mitte ainult ketraajate, vaid ka kudujate hulgas. Töölised mõistsid, et ainsaks teeks oma väljakannatamatu olukorra parandamiseks on streik.

Juuli lõpul otsustasid Kreenholmi töölised alustada streiki. Streigi puhkemise sündmused olid järgmised.¹⁷¹

28. juulil 1882. aastal esitasid 36 töölist-ketraajat järjekordselt vabrikuvalitsusele nõudmise suurendada tasu tükitöö eest. Saanud eitava vastuse, läksid töölised tööle. Järgmisel päeval, 29. juulil, pöördus aga uus rühm töölisi, kokku 38 ketraajat, uuesti vabrikuvalitsuse poole sama nõudmisega, kuid juba teatades, et kui nendele vastu ei tulda, katkestavad nad töö. Vabrikuvalitsus keeldus endiselt töötasu tõstmast, lubades ainult preemiat juhul, kui tööline töötab üle normi. 38 ketraajat, nende hulgas Dmitri Grigorjev, Vlass Filippov, Vassili Lebedev, Paulus Kullamaa, Hans Tamm, Gavriilo Muhhin jt. alustasid nüüd streiki. Samal ööl toimus tööliste koosolek, mille tagajärjel järgmise päeva hommikul ühines streikijate nõudmisega veel 40 ketraajat.

Kuigi meil pole otseseid andmeid tööliste koosolekuist ajavahemikus 30.—31. juulini, tuleb siiski arvata, et neid toimus. Töölised arutasid elavalt omavahel ketraajate poolt alustatud osalist streiki ja otsustasid sellega ühineda, töötades välja juba üksikasjalisemad nõudmised. Nagu 1872. aastal, nii olid ka nüüd laiemate nõudmiste esitajateks töölised-kangrud. Laupäeval, 31. juulil kell 10 hommikul jätsid töö seisma 300—400 kangrut

¹⁷⁰ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 484; RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 1, 4.

¹⁷¹ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 469 jj. RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371; RAKAL, f. 1405, 'nim. 82, sü. 9609.

ning esitasid vabrikuvalitsusele oma kaebused ja nõuded. Vabrikuvalitsus püüdis töölisi rahustada sellega, et kohale sõitvat viitsekuberner ise. Töölised läksid viitsekubeneri ootel majadesse laiali ja kogunesid — kokku umbes 500 kangrut — uuesti õhtul kella 5-ks vabrikukontori juurde. Viitsekubeneri katsed töölisi petlike lubadustega rahustada, ei andnud tulemusi. Töölised nõudsid kindlalt oma kaebuste lahendamist. Viitsekuberner lubas nüüd aja võitmiseks, et küsimused otsustatavat esmaspäeva, 2. augusti hommikuks kella 10-ks. Töölised kinnitasid, et kui seda ei toimu, alustavad nad streiki.

Viitsekuberner koos vabrikuvalitsusega aga ei mõelnudki tööliste õigustatud nõudmistele vastu tulla, vaid lootis politsei- ja sandarmijõududega tööliste väljaastumise lämmatada. Viitsekuberner sõitis tagasi Tallinna, lootes et töölised esmaspäeval streiki siiski ei alusta. Kuid töölised jäid oma otsusele kindlaks, veendudes järjekordselt, et tsaaritšinovnikute lubadused nende kaebuste läbivaatamisest on mõeldud ainult tööliste petmiseks.

Esmaspäeval, 2. augustil, kestis töö vabrikus ainult eineajani. Streikisid endiselt ainult 38 ketrajat. Kella 10 ajal kogunesid töölised aga uuesti suurel hulgal vabrikukontori juurde. Kuna vabrikuvalitsus keeldus endiselt tööliste põhinõudmisi töötasu tõstmise, teatud meistrite vallandamise ja trahvide kaotamise küsimuses rahuldamast, katkestasid kõik töölised — kokku 5224 inimest — töö. Töölised esinesid rahulikult ja hoidusid igasugustest tegudest ning väljendustest, mida vabrikuvõimud oleksid saanud kasutada ettekäändena tööliste areteerimiseks või teisteks repressioonideks. Samal ajal aga keeldusid töölised otsustavalt uuesti tööle minemast endistel tingimustel.

Kreenholmi tööliste poolt alustatud streik andis tõuke ka Narva teiste tööstusettevõtete tööliste väljaastumiseks. 2. augustil hakkasid streikima 200—250 kangrut Narva kalevivabrikus. Kangrute rahulolematus oli kalevivabrikus kasvanud eriti pärast seda, kui vabriku teiste osakondade tööliste tasusid mõnevõrra oli tõstetud, kangrute tasud aga jäänud endisteks. Streik oli streigijuhtide poolt ilmselt kooskõlastatud Kreenholmi tööliste omaga.

Nimelt pärast hommikueinet — samal ajal Kreenholmi töölistega — kõlasid viled kudumisosakonnas teisel korrusel, mille järel suurem osa selle osakonna töolistest katkestas töö. Nad siirdusid 4. korrusele, kus toimus sama. Kudumisosakonna töölised esitasid oma nõudmised direktorile suuliselt, mida viimane ütles olevat valmis arutama, kui töölised jälle tööle asuvad. Töölised ei lasknud ennast kõigutada sedalaadi tühistest lubadustest

ja siirdusid kasarmuisse. Järgmisel päeval esitasid nad oma nõudmised kirjalikult. Kangrud nõudsid tasu tõstmist iga koodud arssina pealt 1 kop. võrra, «kuna kõik meil on muutunud kalliks», et vähendataks trahve ja mahaarvamisi, kaotataks läbiotsimised väravas ning vallandataks hiljuti ametisse võetud meister, kes väljakannatamatult rõhub töölisi. Kangrud jätkasid streiki, vaatamata direktorite, sandarmiohvitseri ja kreisispravniku manitsustele ja ähvardustele.

3. augustil ühinesid Narva tekstiilitöölise streigiga ka Zinovjevi valutehase töölised.

Seega oli streik kiiresti laienenud. Narva suurtööstuse töölistest streikis 3. augustil umbes 5700 töolist, seega üle 82% Narva tööstustöölise üldarvust.

Streigi puhkemine Narvas, pealinna vahetus läheduses, hirmutas tsaarivalitsust. Kuberner, kellele oli ette kirjutatud «tegutseda energiliselt», palus kiires korras saata Narva polk jalaväge «täies koosseisus». Siseminister saatis streigi mahasurumiseks kohale erivolitustega kõrgema sandarmiametniku, kindralmajor Fjodorovi ja polgu jalaväge. 4. augustil kohale jõudnud sõjavägi paigutati Kreenholmi vabrikusse ja Narva linna, vahipostid seati välja vabrikusse viivale sillale, raudteesillale ja Narva jõe ülesõidukohtadele. Niimoodi isoleeriti sõjaväe abil üksikute vabrikute töölised. Eriti Kreenholmi töölistkasarmud olid sõna otseses mõttes sisse piiratud, ümbruskonnas liikuvaid töölisi jälitati kui kurjategijaid, kõrtsid ja trahterid suleti ümbruskonnas ning valvati, et töölised ei koguneks kuskil koosolekule.

Tsaarivõimudel koos vabriku peremeestega läks korda 4. augustiks streiki piirata. Zinovjevi tehases ähvardati streikijaid lõpparve andmisega, s. t. lokaudiga, millega nad tööle sunniti. Samuti teatati 3. augustil kalevivabriku streikivatele töölistele, et kõik need vallandatakse ja aetakse kasarmust välja, kes järgmisel hommikul ei ilmu tööle. Direktor lubas seejärel, kui kõik uuesti tööle on asunud, koos tööliste poolt valitud esindajatega läbi vaadata kehtiva tasutabeli ja suurendada tasu nende kalevisortide eest, kus ta selle leiab olevat võimaliku. Nende ähvarduste ja lubaduste tagajärjel hakkasid kalevivabriku streikivad töölised 4. augusti hommikul vähehaaval tööle ilmuma ning pärast einet asusid kõik tööle. Tööliste poolt valitud 3 esindajaga sõlmis vabrikuvalitsus nüüd kokkuleppe tasu suurendamise kohta mõningate kalevisortide eest, kuigi üsna vähesel määral.¹⁷²

¹⁷² Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 483; vrd. lk. 480—481, 488—489.

Töölised nägid, et sedagi järeleandmist oli võimalik saavutada siiski ainult streigiga.

Kreenholmi töölisi ähvardati samuti lokaudiga. Peaaktsionäär parun Knoop saatis Moskvast telegrammi, milles tingimata keelas töölistele ükskõik milliste järeleandmiste tegemise, kudumisosakond aga suletagu ümberehitustööde ettekäändel. Vabrikuvalitsus lasi tööliste mõjutamiseks liikvele kuulduse, et vabrik jäetakse seisma ja suur vesiratas purustatakse.

4. augustil kohale saabunud sandarmikindral püüdis omakorda Kreenholmi töölisi sundida tööle, kuid viimased teatasid kategooriliselt, et nad endistel tingimustel tööle ei hakka. Töölised andsid nüüd sandarmikindralile ühtlasi üle ketrajate ja kangrute kirjalikud avaldused, kuid tegid seda nii, et võimatu oli kindlaks teha, kes nimelt töölistest avaldused andis. Samuti ei valinud töölised saadikuid. Tööliste äärmine ettevaatlikkus on seletatav varasemate kogemustega nii Kreenholmis kui mujal, kus tsaarivõimud metsikult repressesid töölisesindajaid. Vanemad töölised mäletasid veel hästi, kuidas nende esindajad 1872. aastal areteeriti ja anti kohtu alla.

Direktor Shawcross, toetudes Knoopi telegrammile, keeldus nüüd isegi läbirääkimiste pidamisest töölistega ja teatas, et ta on nõus otsekohe andma lõpparvet igäühele, kes ei soovi töötada endistel tingimustel. «Järeleandmistena» olevat ta nõus ainult sellega, et ei trahvi streikijaid viimase 3 päeva eest (järelikult aga eelmisel nädalal osaliselt streiki alustanud töölisi!) ja võtab töölisi tööle endistel tingimustel ainult sel juhul, kui nad otsekohe asuvad tööle, kui aga mitte, võetakse uuesti tööle ainult vähendatud töötasu alusel. Niimoodi irvitas see inglasesest «asjatundja» vene ja eesti tööliste üle, kes ei suutnud enam taluda oma väljakannatamatut olukorda.

Vaatamata kõigile neile ähvardustele kukkus Kreenholmi pere-meeste ja sandarmikindrali katse 5. augusti hommikul tööd alustada haledasti läbi. Et streigimurdjatega saaks alustada takistamatult tööd, selleks isoleerisid soldatid juba kell 4 hommikul nn. Šuvalovi töölikasarmu, kus elasid peamiselt vallalised töölised ja kellest enne kõike kardeti «rahutusi», samuti võeti vabrikusild ja teised kohad sõjaväe tugevdatud valve alla. Vaatamata sellele, et streikijad ei saanud suurte sõjaväejõudude tõttu streigimurdjate tööleilmumist kuidagi takistada, isegi kui nad vastavat katset oleksid teinud, leidis Kreenholmis niivõrd tühine arv streigimurdjaid, et nendega tööd alustada oli võimatu.

Direktor Shawcross koostas 5. augustil omalt poolt uued tingimused, mida ta tahtis tööliste mõjutamiseks avalikult teatavaks

teha. Kõiki töölisi, kes soovivad tulla tagasi tööle endistel tingimustel, «lubatavat vabrikusse». Nn. uue poole ketrajatele lubati tasu arvestada endiselt preemiade tabeli alusel, mis oli Shawcrossile ilmselt eriti meeltnööda töolistelt high väljaimemise uue võttena, sest et see töötas tugevdada tööliste ekspluateerimist ja suurendada kapitalistide kasumeid. Edasi jättis vabriku juhtkond endale õiguse ilma eelneva teatamiseta vajaduse järgi paigutada töölisi vahetusega töölt päevasele tööle ja vastupidi. Töölistelega, kes pole kõigi nende tingimustega nõus, antakse viivitamatult lõpparve. Uuesti palgatavate tööliste jaoks oli koostatud koguni uus hinnatabel, milles tasu kangatüki kõigilt sortidelt oli alandatud 2 kop. võrra, iga tüki pikkus aga jäetud samaks kui enne töö katkestamist.¹⁷³ See oli uus irvitus streikivate kangrute üle, kes nõudsid kangatükkide pikkuse vähendamist 55 arssinale, tasu tõstmist aga igalt kangatükilt 5 kop. võrra. Selle salakavala võttega loodeti olevat võimalik tööle meelitada mõningaid vähemarenenud töölisi. Kohale sõitnud Eestimaa kuberner Polivanovi ja sandarmikindrali vastuseismisel jäid need uued tingimused siiski avalikult välja kuulutamata, sest kardeti, et eriti tasu alandamise teadaanne kutsuks välja streikijate rahulolematuse järsu tõusu.

Vabrikuvalitsuse ja tsaaritsinovnikute katsed igasuguste meelitustega värvatud streigimurdjate ja sõjaväe abil murda streigirinnet Kreenholmis ei andnud kuni 9. augustini mingisuguseid tulemusi. Teated Kreenholmi streikijate kindlusest ja üksmeelest aga levisid ja avaldasid suurt mõju mitte ainult Narvas, vaid ka teistes tööstuskeskustes. Tsaarivalitsus otsustas streigi jõuga maha suruda. Narva koondatud sõjaväe- ja politsei jõududega alustati 9. augustil streikijate julma terroriseerimist. Esimestena areteeriti sel päeval 38 ketrajat, kes olid alustanud streiki, ja veel 6 töolist, nende hulgas ka Pavel Fjodorov, keda peeti streigi peamisteks algatajateks. Areteeritud paigutati haagikohtuniku valitsusruumidesse. Kohe hakkasid kogunema töölischulgad, kokku umbes 700 inimest, kes nõudsid seltsimeeste vabastamist. Sandarmikindrali kutsel ilmus kiiresti kohale pataljon sõjaväge, kes kogunenud töölised laiali ajas, umbes 50 töolist aga sandarmikindrali korraldusel kinni pidas. Viimased olid peamiselt noored ja alaealised, kes töötasid vabrikus. Tööliste terroriseerimiseks korraldas kohalik haagikohtunik nende kinnipeetute verise peksmise, mille järele nad saadeti välja oma vanemate või sugulaste juurde.

¹⁷³ RAKAL, f. 1405, nim. 82, sü. 9609, l. 9.

Olles tõsiselt hirmul streikijate uute väljaastumiste ees, ei jule-
nud tsaarivõimud areteeritud töölisi jätta Narva, vaid hakkasid
neid juba 9. augusti õhtul kiiresti edasi saatma Jamburgi türmi.
Järgmistel päevadel jätkati tööliste massilisi areteerimisi ning
saatmist Jamburgi ja Peterburi vanglatesse.

Massiline areteerimine ja poolesaja töölise ennenägematult julm
peksmine mõjus töölistele masendavalt. Mitmed töölisel, kes
olid pärit Jamburgi kreisist, lahkusid kasarmuist ja siirdusid
küladesse põllutöödele. Paljud töölisel pagesid tsaaritimukate
hirmul linnalähedasse metsa.

Sääraste metsikute vahenditega töölisi mõjutades suutsid
streigilämmatajad 10. augustil umbes 1000 töölisega osaliselt
tööd alustada. 12. augustil kavatsesid aktiivsemad streikijad ha-
rata vabrikusse viiva silla enese valdusse, nagu 1872. aastal.
Pärastlõunase vahetuse järel suundusid nad tööliste eesotsas
vabriku poole, nagu kavatsedes tööle minna. Silla juures olid
valves sõjaväeroodud ja sandarmikindral, kes aga ei taibanud
streikijate kavatsust enne, kui viimased olid jõudnud sillale ja
juba ümber pöördusid, tõkestades läbipääsu. Sandarmikindrali
käsul tormasid roodud silmapilkselt streikijate kallale. Samas
peeti otsekohe kinni 23 kõige aktiivsemat streikijat.

Püüdes tööliste vastupanu täielikult murda, korraldas sandarmi-
kindral sama päeva õhtul suure haarangu. Areteeriti kõik Šuva-
lovi töölis-kasarmus elavad töölisel, keda arvati olevat streigi
aktiivsemaks tuumikuks, kokku umbes 200 inimest. Raudteesilla
juures peeti kinni 27 töölist, kes aga osutusid kalevivabriku töö-
listeks.

Kuigi osa areteeritute tuli hiljem kohapeal vabastada, tõu-
sis 18. augustiks areteeritute ja edasisaadetud tööliste arv 245-ni,
mis moodustas ligi 4,7% tööliste üldarvust, nendest 212 venelast
ja 33 eestlast. Represseeritute arv aga oli palju suurem. Koha-
peal toimus streikijate — niihästi alaealiste kui ka täiskasvanute —
peksmine vitstega ja metsik jälitamine. «Virulase» teatel kukuta-
nud üks põgenema pääsenud tööline enese jälitamisel sillalt jõkke,
kus uppus. Liikusid kuuldused, et rängalt oli pekstud ka naisi,
nende hulgas kaht rasedat naist, kellest üks olevat hiljem surnud.

Niisuguse ennenägematu sõjalis-politseiilise terroriga murti
pikkamööda rahulik, kuid visa streigirinne Kreenholmis. Pärast
12. augusti sündmusi viidi sõjaväeroodude valve all tööle juba
üle 3400 töölisel, samal ajal aga streikis veel umbes 1600 töölist,
seega umbes $\frac{1}{3}$ Manufaktuuri töölistest. Veel augusti lõpul strei-
kis umbes 800 kangrut, seega üle poole kudumisvabriku töölis-
test, ja kuberner teatas siseministrile, et «rahu ja korda» säili-

tatakse ainult sõjalise jõuga. Alles 16. septembril lõpetasid streikimise viimased 500 töolist, nii et saadi alustada ka öötööd. Nagu Vaivara haagikohtuniku teatest selgub, pidid öösise vahetuse töölised nõustuma koguni tasu teatud alandamisega, kuigi alandatud tasu mõnevõrra ületavat päevase vahetuse töölise tasu.¹⁷⁴

Vaatleme nüüd lähemalt Kreenholmi tööliste poolt esitatud nõudmisi, mille eest nad üksmeelselt välja astusid. Need nõudmised valgustavad ühtlasi ka tööliste väljakannatamatut olukorda Kreenholmi Manufaktuuris ja seda, kuidas töölised võitlesid oma olukorra parandamise eest.

Tööliste nõudmiste kohta on meil kasutada üksikasjalised andmed 31. juuli¹⁷⁵ ja 5. augusti kohta.¹⁷⁶ Viimasel juhul on tegemist tööliste eneste poolt koostatud kirjalike avaldustega, eraldi ketrajate ja kangrute kohta, milles kummaski on nõudmised kokku võetud 9 punktis. Peale nende on säilinud veel käärimis- ja poolimismasinatel töötavate tööliste avaldus Eestimaa kubeneri nimele, mis on dateeritud 3. augustiga 1882. a. ja sisaldab 8 punkti.¹⁷⁷

Esimeseks ja kõige tähtsamaks punktiks oli kõigil töölistel töötasu tõstmise nõue. Kangrute eneste andmetel olid nende töötasud 1872. aastal kinnitatud Eestimaa kubeneri poolt järgmiselt: puuvillkanga, nn. mitkali iga tüki eest, mille keskmine pikkus oli 55 arssinat ja laius kuni 16 verssokit¹⁷⁸ — 40 kopikat; tüki eest, mille laius kuni 18 verssokit — 45 kopikat; tüki eest, mille laius kuni 20 verssokit — 50 kopikat; tüki eest, mille laius kuni 22 verssokit — 55 kop. Hiljemalt 1876. aastast peale hakati nõudma, et kangatüki pikkus oleks 57 arssinat, järgmisel aastal 58 arssinat ja 1880. a. koguni veel rohkem, kuni 60 arssinat. Vabriku tehniline direktor Shawcross püüdis seda põhjendada paremate masinatega, tegelikult aga oli vabrikus tunduvalt suurenenud kangrute ekspluateerimine. Kui kangur 1872. aastal kulus päevas keskmiselt 49,55 arssinat mitkali, siis 1882. a. juulis 57,9. Samal ajal kui direktsioon omavoliliselt suurendas kangatükkide nõutavat pikkust, jäi tasu endiseks. Kangruid hakati trahvima 56—58 arssina pikkuse kangatüki eest, pikemate tükkide eest ei makstud aga mingit lisatasu. Kangrud kirjutasid, et «meie peame töötama mitme aasta jooksul liigseid arssinaid

¹⁷⁴ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 133.

¹⁷⁵ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 470—473; RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 6—7, 22—25.

¹⁷⁶ RAKAL, f. 1405, nim. 82, sü. 9609, l. 10—13.

¹⁷⁷ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 83.

¹⁷⁸ 1 arssin = 0,7112 meetrit; 1 verssok = 4,445 sentimeetrit.

ilma ühegi tasuta, nüüd palume ülemust lisada iga tüki eest vähemalt 5 kopikat».

Ketrajad said alates 1875. aastast tasu iga kedruse puuda eest 35 ja 38 kopikat, teenides kuus 6—15 rubla, millest aga 80-ndate aastate algul, nagu töölised kaebasid, elukalliduse üldise tõusu tõttu ei jätkunud isegi enam igapäevaseks toiduks. Direktiooni poolt olid küll välja töötatud normid, mille täitmise eest lubati kuus 1—5 rubla preemiat, kuid töölised ei olnud direktiooni poolt nõutud töö intensiivistamisega nõus, sest see oleks tähendanud nende juba niigi kurnava töö muutmist veel rängemaks. Ketrajad nõudsid tasu tõstmist iga puuda kedruse eest 7 kop. võrra. Ketrjate nõudmiste kirjalikus seletuses 5. augustist käis üks punkt eraldi vaatermasinail töötavate laste kohta. «Meie lapsed... teevad peent tööd, mille eest saavad ainult kõige tühisemat palka, millest ei jätku isegi ainuüksi leivaks, rääkimata muust toidust...» Ketrajad nõudsid lastele palga maksmist vastavalt nende tööle. Kuigi ketrajad oma nõudmistes ei viita sellele, ei saanud neile olla teadmata, et Peterburi puuvillaketrusvabrikutes oli sellal töötasu mõnevõrra kõrgem kui Kreenholmis.

Kreenholmi tööliste poolt 1882. a. esitatud nõudmistes töötasu tõstmise kohta oli tähelepandavaks jooneks, et nendes avaldus ilmekalt tööliste kasvav arusaamine kapitalistliku ekspluateerimise võtetest ja nende ühendusest oma elutingimustega ning kapitalistide huvidega. Eestimaa viitsekuberner oli oma muljete põhjal sunnitud tunnistama, et teadlikkus tööjõu ekspluateerimisest vabrikantide poolt on töölistes niivõrd juurdunud, et nad vaevalt rahulduvad ilma järeleandmiseta neile töötasu tõstmise küsimuses.

Rida punkte Kreenholmi tööliste nõudmistes oli seotud trahvidega. Tööliste riisumine trahvidega lokkas Kreenholmi Manufaktuuris endist viisi, võttes algava kriisi tingimustes eriti suure ulatuse. Tsaariametnike eneste tunnistuse järgi võisid trahvid isegi kaugelt ületada kogu kuu teenistuse.¹⁷⁹ Kangrud nõudsid kõigepealt mitmesuguste trahvide kaotamist «halva töö» eest, mis tegelikult ei olenenud nendest. Näiteks kaaluti kangatükke pärast üleandmist tagaselja; kui kaal tunnistati mitteküllaldaseks, trahviti $\frac{1}{2}$ —1 rublaga ning kui see juhtus kolmas kord, vallandati töölt. Kangrud teatasid, et säärase hiljem tagaselja prakeerimise tõttu nad ei vastuta «halva töö» eest ja neid ei saa trahvida. Teiseks varustati kudumisosakonda halvasti valmistatud poolidega, mille tõttu kudumisel niidid katkesid, kangas leiduvate

179 Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 494.

niidiotste puhul aga trahviti jälle $\frac{1}{2}$ —1 rublaga. Kangrud nõudsid selle ebaõige trahvi kaotamist. Kolmandaks olid niied telgedel nii vanad, et katkesid ja rikkusid tööd, mille eest samuti trahviti, nagu oleks kangur selles süüdi.

Ketrajad nõudsid trahvi kaotamist, kui töö juures masin puruneb. Selle eest võeti neilt trahvi 1—9 rubla. Eriti käärimise, poolimise jt. masinateel töötajad kaebasid, et neid trahvitakse katkiläinud masinaosade eest kindlaksmääratud taksidele vaatamata. Näiteks võetakse masinaosa eest taksis ettenähtud 3 rubla asemel 6 rubla ning trahvitakse ka selliste väikeste masinaosade eest, mida taksides pole märgitudki.

Kõigile töölistele ühine oli nõudmine kaotada trahvid nende päevade eest, mis tööline oli sunnitud töölt puuduma arsti juures, politseis või kohtus käimise ning aresti tõttu. Näiteks võeti 3—7 päevaks aresti pandud töölistelt veel trahvi iga päeva eest $1\frac{1}{2}$ rubla. Seega ei leppinud Kreenholmi peremehed ainult sellega, et kohus «karistas» töolist arestiga, mille kestel ta kaotas ühtlasi teenistuse, vaid riisusid lisaks veel vähemalt töölise 1—3 nädala tegeliku teenistuse. Samuti ei hoolitud arsti poolt antud tõendist ning iga haiguspäeva eest riisuti töölisel samuti $1\frac{1}{2}$ rubla. Kuigi vabriku peremehed olid 1872. a. streigi ajal sunnitud lubama, et tõenditega arvestatakse, polnud olukord kümme aastat hiljem mitte paranenud, vaid isegi halvenenud. Kapitalistid ja nende käsikud ei tahtnud ühestki trahvist loobuda, vaid mõtlesid aina uusi võtteid välja, kuidas trahvidega töölisi üha rohkem rõhuda, ekspluateerida ja sundida täielikult alistuma vabrikandile. Seepärast jätkus tööliste võitlus trahvide vastu kogu tsaari-Venemaal, saavutades haripunkti kuulsas Morozovi streigis 1885. aastal.

Kolmandaks nõudsid Kreenholmi töölised vabrikuadministratsiooni, meistrite ja nende abiliste, praakijate ja kasarmuametnike omavoli, rõhumise ja kuritarvituste likvideerimist. Töölised kaebasid rea isikute peale, kes ilma igasuguse kontrollita omavolitsevad nende üle, neid rõhuvad ebaõigete trahvidega ja kiusavad igati taga. Kangrud nõudsid konkreetselt eeskätt meister Prints'i vallandamist, kes töölisi igati rõhub. Eriti ei andnud ta naistele aega käia oma imikuid toitmas, ja kui naistest keegi pärast sünnitust haigestus, andis ta sellele kohe lõpparve. Samuti nõudsid kangrud veel 3 eri korruse ülevaataja ja ühe peaprakeerija vallandamist, kes altkäemaksude eest määrasid töölisi parematele masinatele. Käärimise, poolimise jt. masinateel töötajad kirjutasid samuti: «Töölised on meistrite ja meistriabide võimuses ja peavad sellega rahul olema, mis viimased teevad, sest kontoris

ei panda üldse tähele tööliste avaldusi ja kaebusi, direktori juurde pääsemine on aga peaaegu võimatu. Meistriabid võtavad altkäemakse ja kes jõuab neile rohkem anda, see saab ka paremat tööd.»¹⁸⁰ Tegelikult kiusasid meistrid töölisi, kes neid paljastasid, veel rohkem taga ja keeldusid üldse tööd andmast.

Vabriku juhtkonnast nõuti direktori abi kõrvaldamist, kes töölisi piinas metsikute trahvidega ja käitus eriti toorelt. Tema korraldusel olid vabrikus aknad alati suletud, mistõttu õhk oli tööruumides talumatu. Töölised suhtusid aga ka teistesse direktoritesse nagu oma vaenlastesse, mis eriti ilmekalt avaldus vabrikuvalitseja J. André suhtes, kelle ülbe käitumine kutsus rahulolematuse välja juba 1872. aastal.

Eestimaa kuberner Polivanov püüdis tööliste kaebusi meistrite ja meistriabide omavolitsemise kohta seletada sellega, et meistrid olevat Kreenholmi Manufaktuuris kõik välismaalased, eelkõige inglased, kes vähe või üldse ei mõista vene ja eesti keelt ja seepärast ei saa arutada tööliste ja meistriabide vahel tekkinud arusaamatusi, mis annab viimastele suuri võimalusi kuritarvitusteks. Meistrid ise aga suhtuvad, nagu kuberner on sunnitud tunnistama, hoolimatult kohalikku rahvastikku ja käituvad toorelt töölistega. Kubeneri arvates olevat vaja avada juurdepääs vabrikusse vene meistritele.¹⁸¹ Nii lootsid tsaaritsinovnikud tasandada seda lõhet, mis kapitalismi tingimustes oli ettevõtete füüsilise töö tegijate ja juhtiva personali vahel ning mille pinnal arenes tööliste vaenulik suhtumine direktorisse, meistrisse, insenerisse ja teistesse tehnilise personali esindajatesse kui tööliste vaenlastesse. Tegelikult oli seda vaenu võimalik kaotada ainult kapitalismi ja ekspluateerimissüsteemi hävitamisega.

V. I. Lenin kirjutas sedalaadi võtete kohta 1901. aastal ajalehes «Iskra» järgmist, paljastades reaktsiooniliste aadli ja bürokraatia ringkondade häälekandja «Novoje Vremja» katset «... suunata tööinimese viha mitte asiaatlikule valitsusele, vaid «muulastele»: «Novoje Vremja» viitab «muulastest tehse-administratsioonidele», nimetades neid «tooretks ja ahnetks». Sellise tembuga on võimalik õnge võtta ainult kõige arenematuid ja pimedaid töölisi...» Kuid isegi need töölised, kes ei tea seda, et ükskõik millisest rahvusest töölised ühinevad võitluseks «oma» ekspluateerijate vastu, «...näevad tuhande juhtumi varal, et kõige «ahnemad» ja häbematumad on vene kapi-

¹⁸⁰ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 83.

¹⁸¹ Samas, l. 78.

talistid, et kõige «tooremad» on vene politsei ja vene valit-
sus». ¹⁸²

Tegelikult ei lasknud Kreenholmi töölised ennast pimestada mingist rahvuslikust vihavaenust, mida vabrikuadministratsioon ja tsaaritsšinovnikud püüdsid õhutada. Ühised elu- ja töötingimused ning ühine võitlus oma vaenlaste vastu ühendas Kreenholmi töö-
lisi. Isikud, kelle vallandamist töölised nõudsid, kuulusid mit-
messe rahvusse ning nende hulgas oli ka venelasi — nende
kõigi vastu astusid vene ja eesti töölised üksmeelselt välja kui
oma rõhujate vastu. Kreenholmi proletariaadi hulgas valitses
internatsionaalse solidaarsuse vaim, mille poolest kõik tema
suured väljaastumised eriti silma paistsid.

Töölised ei kannatanud vabrikuadministratsiooni omavoli ja
rõhumise all mitte ainult vabrikus tööl olles, vaid ka töölis-
kasarmutes. Töölised kaebasid esiteks, et kasarmukorterite juha-
taja määrab korterite eest üleliia kõrged hinnad, 3—7 rubla
kuus korteri eest ilma valgustuse ja kütteta. Kõik töölised nõud-
sid korterihindade alandamist. Kuigi direktsoon püüdis näidata,
et korterihinnad on väga mitmesugused ja algavat 80 kopikast,
oli isegi Eestimaa kuberner sunnitud korduvalt tunnistama, et
need tihtipeale ei vasta tööliste võimalustele. Teiseks oli töölis-
kasarmutes kehtestatud äärmiselt range kord ja töölisi riisuti
siingi rahaliste trahvidega. Näiteks kui perekonnast, kus kõik
käisid tööl, kellelegi anti ükskõik mis põhjusel lõpparve, siis
aeti ta päevapealt ka korterist välja, lubamata ööbida isegi lõpp-
arve saamise päeval. Pärast kella 10 õhtul ei tohtinud enam
tuld põletada — kuigi töölised saabusid koju alles kella
9-ks(!) — ega kedagi tuttavat või sugulast kasarmuruumides
vastu võtta ilma eriliste lubadeta. Töölised nõudsid vanema
korrapidaja ja kirjutaja vallandamist, kes omavolitsevad ja oma-
kasu taga ajavad, kelle kohta aga vabrikuvalitseja André ei
võta vastu ühtegi kaebust. Kolmandaks nõudsid töölised üks-
meelselt sanitaar-hügieeniliste tingimuste parandamist kasarmutes
vabriku kulul. Töölised kirjutasid, et kortereis on täiesti võimatu
elada putukate määratu hulga tõttu, kes vedelevad isegi toidus.
Samuti polnud võimalik ruume õhutada õhuakende puudumise
pärast. Osa töölisi kaebas ka ruumide niiskuse üle. Vabriku-
valitseja André aga ei hoolitse kasarmute eest. Et Kreenholmi
tööliskasarmutes elamistingimused olid endiselt tervistkahjusta-
vad, näitab asjaolu, et sama 1882. a. septembris puhkes tööliste
keskel järjekordselt epideemia ja haigestus ligi 200 inimest. ¹⁸³

¹⁸² V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 68.

¹⁸³ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 140, 234.

Rahulolematust põhjustas Kreenholmi tööliste keskel ka turukorraldus. 70-ndatel aastatel asusid Kreenholmi prospektil müügiputkad, kus töölistel oli võimalik ka õhtul pärast tööd toiduaineid osta. Vabrikuvalitsuse poolt likvideeriti hiljem putkad prospektil ja rajati vabriku juures uus turg. Viimane oli aga avatud ainult kella 8-ni õhtul ning töölised, kes töölt vabanesid samuti kell 8, pidid tahes-tahtmata toiduaineid ostma vabrikupoest, kus kaup oli tihtilugu roiskunud ja tunduvalt kallim kui turul. Töölised nõudsid turu lahtioleku aja pikendamist vähemalt kella 9-ni — mida streigi puhkemisel ka juba 31. juulil lubati teha — ning endise müügiputkadega turu taastamist.

Kuidas ametnikud mõtlesid välja igasuguseid võtteid tööliste riisumiseks, näitab järgmine üksikasi. Kreenholmi Manufaktuur omandas mõisnik Kramerilt tüki metsa. Varem võisid töölised vabalt metsas käia marjul ja seenil, kuid siis hakkas metsavaht võtma igalt tööliselt metsaskäimise eest 30 kopikat, ilma «piletita» aga ei lubanud metsas isegi pühapäeval perekonnaga jalutamas käia. Ketrajad nõudsid oma avalduses säärase uue maksu kaotamist.

31. juulil esitasid kangrud veel nõudmise, et emadele lubataks käia imikuid toitmas 2 korda päevas peale puhkuseaja mitte 6, vaid 9 kuu kestel. Edasi nõuti, et vabrikus oleks võimalik saada keeva vett ja töö ajal keeta teed. Lõpuks nõuti, et lõunaeg pikendataks $1\frac{1}{4}$ tunnilt $1\frac{1}{2}$ tunnile. Direktor Shawcross tegi esimese nõudmise suhtes kohe järeleandmise, teise nõudmise osas aga lubas uurida, kuidas seda on võimalik tehniliselt korraldada. Lõunavaheaja pikendamise suhtes ei olnud direktor nõus, püüdes töölisi hirmutada sellega, et see toob kaasa töötasu vähenemise.

Seega tegi direktor mõningaid tühiseid järeleandmisi 31. juulil, mõningaid kaebusi lubas uurida, kuid tööliste põhinõudmiste osas võttis kindlalt eitava seisukoha. Töötasu tõstmise, röövellike trahviliikide ja vabrikuadministratsiooni toore omavoli kaotamise ning korteritingimuste parandamise eest alustasid kõik töölised 2. augustil streiki.

Võrreldes 1872. a. streigiga olid nõudmised üldjoontes samalaadsed, kuid ka teatavate erinevustega. 1872. aastal oli tööliste nõudmistes esikohal tööpäeva lühendamise nõue, kümme aastat hiljem aga esitasid tööaja lühendamise nõude üksnes kangrud ja ainult streigi esimesel etapil, pealegi väga piiratud kujul — ainult 15 minuti võrra. See ei tähenda muidugi, et Kreenholmi proletariaat oleks loobunud võitlusest lühema tööpäeva eest, mille üks algatajaid ta oli Vene tööliikumises ja mis ka edas-

pidi oli üks põhilisi töölisklassi loosungeid. Kuid 1882. a., tööstuskriisi tingimustes, ei olnud tööpäeva lühendamise nõue töölisklassis aktuaalne. Kreenholmi Manufaktuuris kestis alates 1. oktoobrist 1881. aastal töölise tööaeg kahe ööpäeva jooksul 24 tundi, seega keskmiselt päevas 12 tundi. Ka mujal Venemaal näeme, et 80-ndate aastate algul tööliste nõuetes ei esine tööpäeva lühendamise nõue. Tööstusliku tõusu aastatel aga tõstsid töölised selle nõude uuesti teravalt üles, sundides kapitaliste ja tsaarivalitsust järeleandmistele.

Uueks jooneks 1882. aastal oli see, et streikijad astusid välja laste ja imikuid omavate emade kaitseks.

Kreenholmi tööliste põhilised nõudmised olid 1882. a. samad, mis tollal olid üldised mujalgi Venemaal, nimelt töötasu tõstmise, trahvide vähendamise ja kaotamise, töölisi eriti julmalt rõhuvate meistrite vallandamise nõuded. Samade nõuete elluviimiseks streikisid ka Narva kalevivabriku kangrud.

On eriti tähelepanuväärne, et Kreenholmi kangrute põhilised nõuded omasid rea ühiseid jooni Peterburi puuvillavabrikute tööliste nõuetega 1879. a. kuulsas jaanuaristreigis. Täiesti ühine oli nõue, et ühegi kangatüki pikkus ei ületaks 5 arssinat ja iga tüki eest tõstetaks tasu 5 kop. võrra. Kreenholmi kangrute konkreetsed nõudmised kaotada trahvid tagaselja prakeeritud toodangu, kõlbmatute poolide ja vanadusest katkevate niiete pärast, mida sellisel kujul 1872. aastal ei esitatud, on lähedas ühenduses Peterburi tööliste nõudmistega 1879. aastast, et nendele antaks korralik lõngamaterjal, et toodangut ei prakeeritaks ilma-asjata, vaid tööliste poolt valitud esindajate järelevalve all, et ei trahvitaks instrumentide katkimineku korral.¹⁸⁴

Mõned teisedki Kreenholmi tööliste nõudmised olid ühised Peterburi tööliste nõudmistega — et ei trahvitaks haiguse pärast või mõnel muul tungival põhjusel puudunud päevade eest, et vallandataks teatud meistrid või nende abid, kellega töölised ei ole nõus koos töötama. Kuid need olid tavalised tööliste nõudmised, mis esitati Kreenholmis juba 1872. aastal. Töötasu ja trahvide kohta käivad nõudmised seevastu olid tõenäoliselt ühenduses sellega, et Kreenholmi kangrud tundsid Peterburi tööliste vastavaid nõudmisi. Teatavasti Peterburi streikijate nõudmised 1879. aastal ilmusid trükitud proklamatsioonidena, vahetult streigi järel tulid aga mõned töölised Peterburist Kreenholmi, nagu eespool juba nägime, kelle kaudu vähemalt

¹⁸⁴ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, лк. 306—309.

proklamatsioonide sisu võidi teada saada. Ei ole kahtlust, et Kreenholmis neid nõudmisi tunti ja eeskujuks võeti.

Kreenholmi töölised olid ilmselt õppinud ka Peterburi tööliste taktikast, mille väljapaistvaks saavutuseks oli 1879. a. jaanuaristreik ja mida juhtis Põhja-Venemaa Töölisühing. Kreenholmi töölised kasutasid streiki oma nõudmiste elluviimiseks ette kavatsetult ja teatud määral organiseeritult. Rahulikkus ja distsiplineeritus, mida näitasid üles tuhandelised töölishulgad Kreenholmis streigi ajal, pani imestama isegi tsaaritšinovnikuid. Sandarmikindral kirjutab: «See tööpoolest hämmastav distsipliin ja energia, mida töölised avaldavad oma võitluses Kreenholmi Manufaktuuri administratsiooniga, kümnetuhandelise rahvastiku täieliku jõudeolu juures igasuguse korrarikkumise, kakluse või kära, mis on nii tavaline vabrikurahva seas puhkepäeval, puudumine, tagasihoidlik suhtumine valitsusvõimude esindajatesse, kõik see osutab sellele, et see liikumine oli juba ammu ette valmistatud, et tema juhtideks on inimesed, kes on tuttavad lääne-euroopa streikide iseloomuga ja oskavad allutada oma autoriteedile massi, teda organiseerida ja distsiplineerida.»¹⁸⁵

Narva 1882. a. streik oli stiihiline, nagu kogu tolleaegne streigiliikumine Venemaal, tööliste poolt esitatud nõudmised olid majandusliku iseloomuga. Kuid samal ajal Kreenholmi töölised näitasid üles palju suuremat organiseeritust, teadlikkust ja visadust kui varem. Streigi järjekindel kasv 28. juulist kuni 2. augustini näitab, et Kreenholmi eesrindlikud töölised arendasid edukalt selgitustööd tööliskadades. Meil ei ole selgitus- ja organiseerimistöö kohta kahjuks otseseid andmeid, kuid selle arendamist kinnitab esiteks streigisse kaasatõmmatavate hulkade kasv väikesest initsiaatorite rühmast rohkem kui 5000 töolisest koosneva kollektiivini, ja teiseks, esitatavate nõudmiste laiendamine, täpsustamine ja kooskõlastamine eri osakondade tööliste vahel.

Mõnekümne ketraja poolt alustatud streik sai signaaliks, millele paari päeva jooksul järgnesid teised kümned ja sajad töölised, 2. augustil aga juba tuhanded töölised, kogu suure vabriku töölised. Selle tööliste üksmeele aluseks oli üldine sügav rahulolematuse koletisliku ekspluateerimisega. Üks streigi initsiaatoreid, Moskva kubermangust pärit olev tööline G. V. Muhhin ütles Eestimaa kubermangu sandarmiülemales otseselt, et töölised «pole Manufaktuuriga rahul juba ammugi enam, et nad on vaevelnud küllalt kaua, leidmata enesele kuskilt mingit kaitset, et lõpuks on juba aeg teha sellele lõpp ja et ei tule töötada kuni

¹⁸⁵ RAKAL, f. 1405, nim. 82, sü. 9609, l. 7.

neid pole rahuldatud nende soovi järgi». ¹⁸⁶ Nendes vene töö-
lise sõnades avaldusid samad vene töölisliikumise kogemused,
sama kasv, mis nii tabavalt oli väljenduse leidnud juba 1879. a.
proklamatsioonis: asjatu on kulutada ülemuste uksele, kes
seisavad peremeeste eest, vaja on kõigi tööliste üksmeelset toe-
tust, et sundida peremehi austama meie nõudmisi!

Streigi järjekindel laienemine ja nõudmiste väljatöötamine ning
kooskõlastamine eeldab tööliste omavahelisi koosolekuid, kus
need küsimused läbi kaaluti ja otsustati. Et nuhid nende koos-
olekute jälile ei sattunud, tunnistab omakorda tööliste suurt üks-
meelt.

Ketrajad esinesid algul, 28.—31. juulini, ainult töötasu tõst-
mise nõudmisega. Kangrud esitasid varasemate suuremate streikide
eeskujul otsekohe ulatuslikumad nõudmised, mida nad streigi
esimestel päevadel veel täpsustasid. Eriti kangrute 5. augusti
kirjalikud nõudmised olid hoolikalt läbi kaalutud ning loogiliselt
järjestatud, seades esimesele kohale töötasu tõstmise nõudmise, mil-
lele järgnesid teatud trahviliikide kaotamine, meistrite ja teiste
vabrikandi käsilaste vallandamine jt. nõudmised. Kangrute eeskujul
laiendasid ka ketrajad oma nõudmisi. Ketrajate kirjalikud nõud-
mised 5. augustist olid täielikult kooskõlastatud kangrutega,
nõudmised sisaldasid sama arvu punkte, üksikud punktid —
nimelt korteritingimuste parandamise ja turu ümberkorraldamise
kohta — kattusid osalt sõna-sõnalt. Seejuures on erinevused
siiski sellised, mis ei tulene ainult ketrajate ja kangrute spetsiaal-
setest töötingimustest ja huvidest, vaid kinnitavad nõudmiste ise-
seisvat koostamist.

Kirjalike nõudmiste lõpus oli märgitud kangrutel «üldise
nõusolekuga» ja ketrajatel «Uue ketrusvabriku tööliste üldise
nõusolekuga». Nõudmised olid ilmselt läbi kaalutud ja otsus-
tatud kangrute ja ketrajate esindajate koosolekul, kangrute ja
ketrajate nõudmised aga omakorda streigijuhtide, kes olid nii
ketrajate kui kangrute hulgast, omavahelisel koosolekul.

Tööliste poolt esitatavate nõudmiste laienemine streigi esi-
mestel päevadel on väga iseloomulik ja näitab streigi suurt mõju
töölishulkade aktiviseerimisel. «Harilikul, rahulikul ajal kan-
nab tööline vaikides oma iket, ei räägi peremehele vastu ega
aruta oma olukorda. Streigi ajal esitab ta valjult oma nõud-
misi, tuletab peremeestele meelde kõiki nende pitsitusi, nõuab
oma õigusi, ei mõtle ainult enesele ega ainult oma palgale, vaid
mõtleb ka kõigile seltsimeestele, kes katkestasid töö ühes temaga

¹⁸⁶ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 485.

ja võitlevad puudust ja kannatusi kartmata tööliste huvide eest.»¹⁸⁷

1882. a. streigi uueks tähtsaks jooneks oli see, et Kreenholmi töölised ei jäänud üksi, vaid nende streigivõitlus äratas ka teised Narva ettevõtete töölised. Streiki alustasid kalevivabriku kangrud ja Zinovjevi tehase töölised. Muidugi, streik iseenesest avaldab suurt mõju mitte ainult streikijaile, vaid ka lähedal asuvate vabrikute ja tehaste töölistele. Nähes Kreenholmi tööliste väljaastumist, ei saanud töölised ka teistes Narva ettevõtetes oma seltsimeeste ürituse suhtes külmaks jääda. On aga põhjust arvata, et streigi puhkemine eriti Narva kalevivabrikus oli kooskõlastatud Kreenholmi streigijuhtidega, sest streik algas 2. augustil üheaegselt kogu Kreenholmi Manufaktuuris ja kalevivabriku kudumisosakonnas.

Näib, et Kreenholmi eesrindlikud töölised kasutasid siingi vene töölisliikumise avangardis sammuvate Peterburi tööliste streigivõitluse kogemusi, kes eriti 70-ndate aastate lõpul olid hakanud organiseerima üheaegset streiki reas vabrikutes ja tehastes ning vastastikust üksmeelset toetust streigi ajal. Sellel katsel oli teatud edu ja nii kasvaski Kreenholmi tööliste streik juuli lõpus Narva tööliste streigiks augusti algul. Narva streik 2.—4. augustil 1882. aastal oli Eestis esimene selline, millest ühes tööstuskeskuses oli haaratud rohkem töölisi kui ühe ettevõtte ulatuses.

Kuigi streik Zinovjevi tehases ja kalevivabrikus peagi lõppes ja Kreenholmi töölised isoleeriti teiste vabrikute ja tehaste töolistest, oli Kreenholmi tööliste jätkuval võitlusel suur mõju Narva töölistele. Teised Narva töölised jälgisid vaimustusega oma seltsimeeste võitlust Kreenholmis. On andmeid, et hoolimata kõigist isoleerimise katsetest pidasid eesrindlikud töölised ka kõige metsikuma repressiooni päevadel omavahel sidet. Kui 12. augustil Kreenholmis areteeriti kõik Šuvalovi kasarmu töölised, selgus, et nende hulgas oli ka kalevivabriku töölisi, «nende seas üks peamistest sealsetest juhtidest», nagu sandarmiülem oma aruandes märkis.¹⁸⁸ «Streigiviletsustest hoolimata,» kirjutas V. I. Lenin, «tõuseb alati naabervabrikute tööliste meeoleu, kui nad näevad, et nende seltsimehed on alustanud võitlust.»¹⁸⁹

Uueks jooneks Narva 1882. a. streigis oli veel see, et siin streigijuhid kasutasid teadaolevail andmeil Eestis esmakordselt proklamatsioone, milles pöörduti vahetult tööliste poole ja

187 V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 276—277.

188 Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 487.

189 V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 277.

kutsuti neid üles üksmeelselt streiki jätkama. Nii tabasid valitusvõimud 7. augusti hommikul ühe töölise vastavate eestikeelsete proklamatsioonide üleskleepimisel.¹⁹⁰ Seega olid streigijuhid otsustanud kasutada proklamatsioone just neil päevil, kui vabrikuvallitsus ja tsaaritsinovnikud tegid iga päev asjatult katset lasta vabrikut käima streigimurdjate abil sõjaväe valve all. Uus võte — proklamatsioonide kasutamine — kasvas välja Kreenholmi töölisasulas kujunenud tingimustest, kus suured sõjaväe-, politsei- ja sandarmijõud järjest rohkem takistasid tööliste omavahelist läbikäimist, vabrikuvallitsus püüdis aga vähem-arenenud töölisi meelitada streigi murdmisele sellega, et hakkas neile tasu arvestama ka nende päevade eest, mil tegelikult nende tühise arvu tõttu tööd ei saadud alustada. Kreenholmi streigijuhid olid ka proklamatsioonide kasutamist õppinud Peterburi eesrindlikelt töolistelt.

Uueks väljapaistvaks jooneks Kreenholmi streigis 1882. a. oli ka streikijate visadus, millega nad taotlesid oma nõudmiste elluviimist. See oli üks pikematest streikidest kogu Venemaal kuni 80-ndate aastate keskpaigani, kestes kuni poolteist kuud. Streigi järjekindla laiendamise ja nõudmiste pideva tugevdamise etapil juuli lõpust kuni augusti alguseni kiskusid streikijad vabrikantidelt välja mõningaid, kuigi ainult kõrvalisema tähtsusega järeleandmisi. Selle etapi peamine tähtsus seisis Eestis ennenägematu ulatusega streigirinde loomises. Esimesed ebaõnnestumised — streigi lakkamine Zinovjevi tehases ja kalevivabrikus, suurte sõjaväejõudude kohaletoomine ja ähvardused ei suutnud murda streikijate üksmeelt Kreenholmis. Ennenägematu terroriga suutsid tsaarivõimud 9.—12. augustil küll osa töölisi tööle sundida, kuid mitte lõplikult murda streikijate vastupanu. Vaatamata sellele, et sajad töölised olid areteeritud, välja saadetud ja represseeritud, jätkas algul veel üle pooleteise tuhande, hiljem kuni pool tuhat töolist streiki üle kuu aja. Sadade streikijate kindluse ja visaduse aluseks oli nende oma aja tingimustes tähelepanuväärne teadlikkus. Nad jätkasid võitlust kapitalistide vastu, hoolimata suurtest kannatustest ja puudustest.

«Iga streik toob töölisele suuri kannatusi ja puudusi, nii kohutavaid kannatusi ja puudusi, et neid võib võrrelda ainult sõjaviletsustega: perekondade nälgimine, teenistuse kaotus, sageli vangistamine ja väljasaatmine linnast, mis talle on koduseks saanud ja kus ta töötab.»¹⁹¹ Nende sadade streikijate kange-

¹⁹⁰ Рабочее движение в России в XIX в., т. II, ч. 2, lk. 490.

¹⁹¹ V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 277.

laslik eeskuju omas väga suurt moraalset mõju tööliskadele eeskätt Narvas, hoolimata sellest, et nad ei suutnud võita, sest tsaarivõimudel oli õnnestunud terroriga halvata enamiku tööliste vastupanu.

Narva 1882. a. streigis avaldus järjekordselt eesti ja vene rahva ajalooline sõprus, eesti ja vene proletariaadi murdmatu vennalik võitlusliit, vene tööliste ennastohverdav abi oma eesti seltsimeestele. Vene ja eesti töölised esinesid ühiselt ja üksmeelselt oma ühiste majanduslike huvide kaitsmisel, eluliste nõudmiste esitamisel ja nende elluviimise eest võitlemisel. Streigi initsiaatorite, 38 ketraja hulgas oli nii venelasi kui ka eestlasi, nii Eestimaa ja Liivimaa kui ka Moskva, Peterburi, Tveri jt. kubermangudest, Narvast, Jamburgist ja Peterburist pärit olevaid inimesi. Nii neid kui ka kõiki Kreenholmi töölisi, samuti Zinovjevi tehase ja kalevivabriku töölisi ühendas klassisolidarsus.

Kõige aktiivsemaks jõuks streigis ja selle juhtijaiks olid vene töölised. Eesrindlikud vene töölised, kes olid juba töötanud Peterburi ja teistes Venemaa vabrikutes ning varem osa võtnud streikidest, jagasid oma kogemusi seltsimeestega ning innustasid tööliskadele võitlusele kapitalistide vastu. Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem kirjutas oma aruandes 21. augustist 1882. aastal, et Narva streigi eesotsas seisis vene töölised, kes «oma iseloomult on kalduvad eneseohverdamise sellises asjas, kellest paljud enne asumist Kreenholmi Manufaktuuri käisid läbi juba teised Sise-Venemaa ja pealinnade vabrikud ja väga tõenäoliselt võisid osalt tutvuda sotsiaalsete püüdlustega . . .»¹⁹²

Sandarmijõudude igasugused katsed avastada väljastpoolt tulnud ja tööliste hulka mitte kuuluvaid «agitaatoreid» ei andnud tulemusi. Sandarmikindrali aruandes märgitakse, et tööliste keskel räägitavat kellestki neist Olgast, kes koos kahe venenaga olevat töötanud Kreenholmis juuni- ja juulikuus, kuid kes kõik kadunud enne streigi puhkemist. Juttude järgi olevat nad agiteerinud streigi poolt.¹⁹³ Kuivõrd nendel juttudel oli alust, pole teada.

Streigi aktiivse juhtiva tuumiku hulgas näeme tööliste kõrval, kes olid pärit lähikubermangudest, töölisi, kes olid pärit kesk-tööstuskubermangudest. Streigi juhtiva tuumiku hulgas leiame Pavel Fjodorovi, kelle revolutsioonilisest tegevusest Kreenholmis

¹⁹² Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 486; vt. ka lk. 481.

¹⁹³ Vt. samas, lk. 495.

tõime andmeid juba 1875. aastast ja Semjon Klementjev Seldjajevi, kes 1878. aastal, ilmselt tsaaritimukate eest, siirdus Peterburist Kreenholmi. 1882. a. streik tõmbas aktiivsesse tööliikumisse palju uusi inimesi, andes neile esimese karastuse.

Tuhandete streikijate üksmeel, eeskujulik distsipliin, kooskõlastatud nõudmiste väljatöötamine ja visadus nende kaitsmisel, tagasihoidlik suhtumine valitsusvõimu esindajatesse — kõik see tõendab, et streigi organisaatorid omasid juba revolutsioonilise võitluse kogemusi ning oskasid juhtida töölishulki.

On ilmne, et Kreenholmi eesrindlikud töölisel kasutasid peale kohalike kogemuste eeskätt Peterburi tööliste streigivõitluse kogemusi, et nad toetusid Vene tööliikumise saavutustele. See avaldus esitatud nõudmistes, streigi organiseerimises sama tööstuskeskuse teistes ettevõtetes, proklamatsioonide kasutamises, streikijate oma aja kohta tähelepanuväärses organiseerituses ja streigi visaduses. Töölisel ei pöördunud enam kubeneri poole, nagu kümme aastat tagasi; nad teadsid, et võivad loota ainult oma jõule ja omavahelisele ühinemisele. Streigijuhtide tegevus oli suunatud töölishulkade mobiliseerimisele ja ühinemise kindlustamisele.

Narva 1882. a. streik, mis enne Morozovi vabriku tööliste streiki oli osavõtjate arvult suurimaks streigiks Vene tööliikumise ajaloos, oli märkimisväärseks etapiks tööliklassi teadlikkuse kasvus. Narva 1882. a. streik oli kõige väljapaistvamaks sündmuseks Eesti revolutsioonilise tööliikumise ajaloos 80-ndail aastail. Ta rikastas Eesti tööliklassi uute kogemustega võitluses kapitalistide vastu. Sel streigil oli suur mõju tööliikumise edasisele arenemisele Eestis.

Narva streigil on väljapaistev koht kogu Vene tööliikumise ajaloos. J. V. Stalin märkis ligi veerand sajandit hiljem, 1906. aastal ilmunud artiklis Narva streiki kõrvuti teiste suurte streikidega Venemaal, mis sundisid tsaarivalitsust asuma «vabriku-seadusandluse» teele.¹⁹⁴ Narva streik koos teiste streikidega aitas ette valmistada uue etapi algust Vene tööliklassi ajaloos 80-ndate aastate keskel.

Kreenholmi tööliste väljaastumistest on teateid pidevalt pärast suurt streiki.

1882. a. novembri algul nõudsid 85 töölist saamata jäänud palga väljamaksmist. Nagu selgus, oli tööttevõtjale ehk podrätšikule raha välja makstud, kes aga töölistele jättis palgad

¹⁹⁴ Vt. J. V. Stalin, Teosed, 1. kd., lk. 280.

maksmata. Rahutuste puhkemise hirmul rahuldab vabrikuvalitsus tööliste nõudmise.¹⁹⁵

Streigieelne meeleolu valitses Kreenholmis 1883. a. kevadel ja suvel. Töölised nõudsid, et nende kaebusi meistriabide ülekohtuse käitumise suhtes arvestataks. Kuberner oli isiklikult sunnitud kevadel korduvalt Kreenholmis käima olukorda «uurimas». Juunikuus kasvas tööliste rahulolematuse veelgi. See oli põhiliselt suunatud trahvide vastu, millega meistriabid töölisi rõhusid. Inglise meistrid, kes ei osanud õieti vene ega eesti keelt, eesotsas direktor Shawcrossiga, ei hoolinud töolistest kõige vähematki, vastates tööliste kaebustele ainult üht moodi: kes ei ole rahul, võib otsekohe vabrikust lahkuda. Kuberner teatas politsei-departemangule oma kirjas 26. juunist 1883. aastal, et isiklikult kohapeal kogutud andmete järgi on tööliste, peamiselt kangrute meeleolu väga rahutu. Tööliste keskel käivat jutud, et varsti pidavat toimuma rahutused ja et seekord olevat eestvõtjateks naistöölised, rahutused aga ei piirduvat seekord mitte passiivse vastupanuga, nagu möödunud aastal. Vabrikuvallitsus ja kohalikud võimumehed nõudsid juba tööliste võimalike väljastumiste mahasurumiseks kasakate kohalesaatmist.¹⁹⁶

Vabrikuvallitseja arvates olevat tööliste rahulolematuse tõus seletatav «Peterburis ja Liivimaa kubermangus elavate ebalooside isikute poolt avaldatud välise mõjuga». Kuberner omakorda omistas suurt tähtsust asjaolule, et «tööliste hulgas leidub isikuid, kes salaja võtsid osa eelmise aasta rahutustest, kuid õigeaegselt lahkusid vabrikust ja hiljem kui mitte teolt tabatud ja head töölised võeti uuesti vabrikusse tööle ja nüüd nähtavasti avaldavad kahjulikku mõju töolistele».¹⁹⁷ Kuberner tegigi politseijõududele korralduse eelmise aasta streigist osavõtjate üle teostada «kõige rangemat järelevalvet». Sandarmivalitsus tõhustas salajaste andmete kogumist eesrindlike tööliste kohta ja koostas aegsasti erinimekirja Peterburist Kreenholmi tulnud tööliste kohta.¹⁹⁸

Kapitalistide ja tsaaritsinovnikute katsed tööliste sügavat rahulolematust seletada «välise» ja «kahjuliku mõjuga», näitab ühelt poolt, kuidas nad igati tahtsid puhtaks pesta kapitalistliku ekspuaterimisrežiimi jõledusi Kreenholmis. Kuberner arvas, et kui tööliste kaebusi ja nõudmisi «erapooletult» arutatakse (vabriku peremeeste ja nende käsikute, haagikohtuniku jne.

¹⁹⁵ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5371, l. 193—194.

¹⁹⁶ Samas, l. 205.

¹⁹⁷ Samas, l. 203.

¹⁹⁸ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 515.

poolt!) ja kui sisse seataks vabrikuinspektori ametikoht, siis oleks kindlustatud «ühiskondlik rahu». Teiselt poolt näeme nendest seletustest, kuidas Narva suur 1882. a. streik oli avaldanud sügavat mõju töölistele. Hoolimata vabrikuvalitsuse poolt teostatud «puhastusest» oli võimatu tööliste teadvusest kustutada Narva 1882. a. streigi kogemusi. Isegi kuberneri moonutatud teadetest on näha, et Kreenholmi töölised võtsid 1882. a. streiki kui õppetundi. Eesrindlikud töölised hakkasid nähtavasti mõistma, et võitluses kapitalistide vastu ei ole küllalt kaitsest. Kasvas ka naistööliste aktiivsus. Kõik see näitab, millist suurt tähtsust omas 1882. a. streik Kreenholmi tööliste teadlikkuse kasvatamisel.

Kriisi tingimustes jätkus tööliste olukorra halvenemine. Kreenholmis vallandati pidevalt töölisi. 14. detsembril 1883. a. teatas vabrikuvalitsus töölistele, et edaspidi töötatakse ainult 5 päeva nädalas. Oli karta, et töönädalat kärbitakse veelgi, mis tähendas osalise tööpuuduse suurenemist. Tööliste töötasu vähenes kärbitud töönädala tõttu tunduvalt. 1884. a. veebruari keskpaiku esitasid 30 ketrajat nõudmise suurendada nende palka või maksta igalt kedruse puudalt 2 kopikat rohkem.¹⁹⁹ Rahulolematus oli eriti suur ketrajate hulgas. Ketrusosakonna naistöölised, kes täie töönädala puhul said 9 rubla palka kuus, sattusid osalise tööpuuduse tõttu eriti raskesse olukorda. Nad kavatsesid töö katkestada. Direktori abi lubaduste tõttu «edaspidi» palka tõsta jäi streik siiski puhkemata.

Tegelikult ei kavatsetudki Kreenholmis tööliste palku tõsta. Vastupidi, sama 1884. a. lõpul otsustasid vabriku peremehed tööpäeva lühendada ning järjekordselt tööliste palka kärpida. Töölised nõudsid uuest aastast alates tööaja lühendamist ja töötasu tõstmist, nimelt 5 kopika võrra kangatüki pealt, nagu 1882. a. streigi ajalgi, ja 3 kopika võrra puuda kedruse eest.²⁰⁰ Algatajate tööliste poolt riputati vastavad «teadaanded» eesti ja vene keeles üles Kreenholmi turule, tõenäoselt selle eesmärgiga, et mobiliseerida töölishulki nende nõudmiste toetamisele. Nõudmiste mittetäitmise korral ähvardati direktoreid ja «inglismanne», s. t. inglise meistreid, keda töölised eriti vihkasid nende halvustava ja toore käitumise pärast. Proklamatsioonid leiti turul ööl vastu 30. detsembrit.

On märkimisväärne, et Kreenholmi töölised enne seda väljaastumist olid saanud kirju Morozovi puuvillavabriku töölistelt

¹⁹⁹ RAKAL, f. 1282, nim. 2, sü. 50, l. 13.

²⁰⁰ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5451, l. 2.

Tveri kubermangust, kes teatasid, et seal on töötasu tunduvalt kõrgem kui Kreenholmis.²⁰¹ Nende teadete põhjal olevat Kreenholmi töölised kavatsenud nõuda lõpparvet ja kui seda ei anta, siis mitte enam tööle ilmuda.

70-ndatest aastatest on meil teateid Kreenholmi tööliste sidemetest eelkõige Peterburi töölistega. Nagu näeme, tihenesid Kreenholmi tööliste sidemed 80-ndatel aastatel ka Sise-Venemaa tööstuskubermangude töölistega.

Kreenholmi tööliste streigid avaldasid sügavat mõju töölistele ka väljaspool Narva tööstuskeskust. Konkreetseks näiteks selle kohta on Kunda tsemenditehase tööliste väljaastumine ja streik 1883. a. juulis.²⁰²

Kundas valitses jõhker ekspluateerimisrežiim, kus pärisorjuseliku korra jäänused suurendasid töö rõhumist kapitali poolt ja alandavalt rususid töölisi. Tööline oli kinnistatud aastaks vabriku külge ja pidi vähemalt kolm kuud enne tähtaja lõppemist teenistuse üles ütlema, vastasel korral tuli töötada jälle terve aasta. Tööliste lahkumist takistati sellega, et nende nõudmistele vaatamata ei antud kätte passe. Ei olnud määratud mingit kindlat tööpäeva pikkust ja kui vabrikant nõudis, tuli töötada isegi öösiti ja pühapäeval. Töölist riisuti trahvidega igasugustel ettekäanel. Vähimagi rahulolematuse või käsu mittetäitmise korral anti tööline Rakvere haagikohtuniku kätte, kus teda vitstega halastamatult peksti. Kunda tsemenditehase omanikuks oli Kunda mõisa parun Girard, kes tööliste hirmutamisel innukalt rakendas pärisorjuseaegseid töolist alandavaid sunnivahendeid. Selles asjas oli tal kõige tihedam koostöö haagikohtunikuga, kelleks oli samuti üks kohalikke paruneid.

Säärase orjuserežiimi säilitamist soodustas Kunda tehase asumine maal, tema eemalolek tööstuskeskustest, samuti tööde iseloom, kus suur osa töölisi töötas välitöödel üksikute rühmadena, tehase hoonetes töötas 336 töolisest ainult 98 töolist. Tehase direktor rakendas meelega välitöödel tööliste jaotamist rühmadeks territoriaalse päritolu ja rahvuse järgi, lootes sel teel takistada ühtse töölikollektiivi kujunemist. Näiteks moodustasid ühe töörühma Vitebski kubermangust pärinevad 78 töolist, teise töörühma Liivimaa kubermangust pärit olevad 37 eestlast, Mustveest päritolevad venelased töötasid omaette rühmana jne.

Tööliste halastamatu ekspluateerimine viis aga paratamatult

²⁰¹ RAKAT, f. 29, nim. 2, sü. 5451, l. 4.

²⁰² Kunda 1883. a. streigi kohta leiduvad materjalid vt. RAKAT, f. 862, sü. 9223; Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 539—542.

tööliste ühinemisele kapitalistide vastu, vaatamata territoriaalsele päritolule, rahvusele või üksikuteks tööühmudeks jaotamisele. Klassivastuolud teravnesid järjest ja arenesid 1883. a. suvel avalikuks kokkupõrkeks tööliste ja kapitalistide-mõisnike vahel. Suur äratav mõju Kunda töölistele oli Narva 1882. aasta streigil. See streik oli nendele kõige tähtsamaks eeskujuks, kui nad järgmisel aastal välja astusid oma õiguste kaitseks. Direktor Lieven teatas, et Liivimaa tööliselised olevat talle korduvalt öelnud: «Meie tahame sama, mis Kreenholmi tööliselised tegid möödunud aastal.» Kunda streigist võtsid vahetult osa ka kaks töölist (Raudkep ja Rätsep), kes pärast 1882. a. suurstreiki olid Narvast välja saadetud ja Kunda vabrikusse tööle läinud.²⁰³

Streigi puhkemise käik Kunda tehases oli järgmine. 6. juulil 1883. a. sundis direktor Lieven Liivimaalt pärit olevaid välis-töölisi vihma ajal tööle. Töölistele tegelikult vihma tõttu kaotsi läinud aja eest tasu ei makstud, nagu oli märgitud tööraamatutes, seega oli sadude ajal töö katkestamine ette nähtud. Tööliselised keeldusid tööle minemast ka siis, kui direktor ähvardas kaht töölist «lubamatu häbematusel» pärast karistada haagikohtus 60 vitsahoobiga. Tööliste allasurumiseks ja hirmutamiseks püüdis direktor oma ähvardust kahe tööliste, Jakob Sepa ja Jakob Adleri suhtes tingimata täide viia. Haagikohtunik oli kohe nõus ja saatis Sepale ja Adlerile korduvalt kutsed ilmuda Rakvere haagikohtusse. Tööliselised aga ütlesid, et nad ei tunnista säärast mõisnike politseikohust, mida mujal Venemaal ei tunta, ja ignoreerisid kohtusse ilmumise kutseid. Seega astusid Kunda tööliselised avalikult välja haagikohtu kui ühe pärisorjuse jäänuse vastu ja oma õiguliku olukorra parandamise eest, taotledes Vene 1864. a. kohtukorralduse rakendamist tööliste ja tehaseadministratsiooni vahel kerkivates tülisühimustes.

Direktori katse ära kasutada Kunda kogukonnaavalitsust tõrkuvate tööliste vägivaldseks viimiseks Rakveresse kukkus samuti läbi. Kunda talupojad hoidsid ilmselt tööliste poole ja põiklesid kõrvale kapitalistide-mõisnike abistamisest. Liivimaalt pärinev tööliisühim kaitstes kindlalt Seppa ja Adlerit ning oli valmis terves koosseisus haagikohtusse ilmuma kindla kavatsusega oma seltsimehi mitte peksta lasta.

Direktor koos haagikohtunikuga valmistasid nüüd ette Sepa ja Adleri viimist väevõimuga kohtusse. 20. juulil ilmus Kundasse haagikohtuniku asetäitja parun Clodt koos 6 politseisoldatiga, keda pidid abistama kogukonnaametnikud — talupojad. Kuid

²⁰³ RAKAT, f. 862, sü. 9223, l. 232 ja 250.

talitaja ei ilmunud ise üldse kohale, vabandades end haigusega, asetäitja aga oli «unustanud» kaasa võtta kästud nõõrid tööliste sidumiseks. Direktor asetask 20. juuli hommikul Sepa ja Adleri meelega nende tööruhast lahus tööle, lootes sel teel takistada teiste vaheleastumist areteerimisel. Kuid ka sääraseid võtted ei andnud tulemusi. Sepp ja Adler esinesid haagikohtuniku vastu julgelt, hoolimata paruni toorest käitumisest. Teatavasti nõõdsid balti parunid, et talupojad nendega räägiksik ainult palja peaga. Sepp aga võttis ainult tervitamise ajal mütsi peast. Töölise iseteadvast käitumisest raevunud haagikohtunik rebis Sepalt mütsi peast ja lõi teda mitu korda vastu nägu.

Teade kahe seltsimehe areteerimisest ja Sepa peksmisest levis kiiresti ja enne kui haagikohtunik jõudis oma ohvritega lahkuda tehase maa-alalt, tõttasik kaastöölised kohale ja vabastasik areteeritud. Töölised nõõdsik, et haagikohtunik jätaksk kahe süütu töölise jälitamise. Töölised Nieländer ja Jõgger nõõdsik haagikohtunikult, et ta parem tehku direktorile korraldus välja anda nende passid, kuna nad juba ammu on avaldanud soovi tehastest lahkuda. Töölised katkestasik töö ja kogunesik elubarakkidesse, haagikohtunik aga pidi tööliste juurest tulemusteta lahkuma. Direktor omakorda ähvardas nüüd peksuga ka Nieländerit ja Jõggerit, kes olevat julenud tema peale kaevata. Direktor ütles otseselt, et «siin on veel maksmas eriline vana seadus . . .»²⁰⁴, mis tema arvates võimaldas kohelda töölisi kui pärisorje ja neid peksta oma soovik järgi.

Töölised protesteerisik ägedalt säärase käitumise vastu. Suurem osa töölistest otsustas nüüd töö tehases katkestada ja nõõdsik lõpparvet ning passe. Järgmisel päeval, 21. juulil, suudeti ainult osaliselt töölisi jälle tööle meelitada või ähvardustega tööle sundida. Tegelikult streikisik mitte ainult liivimaalased, vaid ka lähemast ümbruskonnast pärinevad töölised.

Direktor ja tehaseomanik-mõisnik koos haagikohtuniku ja teiste käsilastega kavatsesik tööliste vastupanu murdmiseks kinni võtta «peasüüdlased», kelle arv oli tõusnud juba neljale, ja nad haagikohtusse vedada. Politseisoldatitele püüti appi tõmmata Kunda mõisatöölisi, Mustvee töölisrühma jne., jootes neid viinaga. Nelja töölise kinnivõtmine pidi kava kohaselt toimuma õhtul kohe pärast töö lõppu, töölisbarakkide juures. Kõik need ettevalmistused ei andnud aga soovitud tulemusi. Kinnivõtmise katse jäi aga hiljaks, õhtuhämaruse ajaks, ilmselt seetõttu, et teised töölised ei lasknud ennast värvata ega sundida sellele teole. Direktori poolt kaasa-

²⁰⁴ RAKAT, f. 862, sü. 9223, l. 150.

võetud mõisatöölised asusid suuremalt osalt tööliste poolele, osalt jäid passiivseteks pealtvaatajateks, kaasa tulema sunnitud tööliised aga «kadusid» üksteise järel. Tegelikult jäid «haarangu» teostajaiks ainult direktor, tehaseomanik, haagikohtunik ning nende sõbrad ja sugulased. Adler, Sepp, Nieländer ja Jögger aga olid vahepeal lahkunud Kundast, et sõita Tallinna, kus kavatsesid esineda kubeneri ees protestiga direktori tegevuse vastu ning nõuda, et lahkuda soovijad saaksid lõpparve ning passid. Direktor ja teised «ülemused» ei teadnud seda ning korraldasid töölisbarakkide läbiotsimise.

Direktor püüdis iga hinna eest töölisi «õpetada» ja käskis kinni siduda töölise J. Langi, kelle käitumine olevat olnud «liiga ähvardav». Langil õnnestus end lahti rabelda ja jökke joosta, kust ta metsistunud püüdjate poolt aga välja kisti. Sidumisel peksti töölist tinanuudiga ja haavati noaga, suu aga topiti taskurätikuga kinni, et ta appi ei saaks hüüda. Säärasest metsikust inimjahist vihale aetud töölised tõttasid oma seltsimehele appi ja päästsid ta. Nähes oma seltsimeest läbimärjana, pekstuna ja verisena, ei suutnud töölised enam pidurdada oma viha. Nad haarasid, mis kätte said, kes teiba, kes kivi ja sundisid «härrased» veriste peadega taanduma direktori majja. Haagikohtunik telegrafeeris direktori majast kohe kubernerile, et töölised olevat haavanud direktorit, ähvardavat maja ning nõudis viivitamata «abi».

Härraste poolt teostatud metsik jaht tööliste paljastas nende tõelise palge. Katse töölisi killustada ja üksteise vastu õhutada andis hoopis vastupidiseid tulemusi. Kõik Kunda töölised protesteerisid ja asusid ühtse rindena põhjusega tagakiusatud seltsimeeste eest välja. Järgmisel päeval, 22. juulil, streikisid kõik Kunda tehase töölised.

22. juuli keskhommikul kogunes hulk töölisi direktori juurde ja nõudis lõpparvet ning passe. Direktor püüdis mitmesugustel ettekäanel aega võita, lubades soovijatele küll lõpparve anda, kuid enne tulevat koostada tööarved, üle anda tööriistad jne. Samal ajal palus ta telegraafi teel kubeneri Tallinnas juba järgneva ööks kohale saata kompanii soldateid, kes «mässu» maha suruksid. Kunda töölised nägid direktor Lieveni sepitsused läbi. Ligi 30 aktiivsemat töölist lahkusid peale lõunat Kundast, et minna Tallinna kubernerile kaebama. See näitab, et Kunda töölistel olid veel naiivsed lootused tsaarivõimu esindajale. Streigi käigus õppisid nad tundma, et kuberner töötas koos kapitalistide ja parunitega.

Niipea kui Kunda töölised jõudsid Tallinna kubermanguvalit-

susse, areteeriti nad siin ilma passita linnatuleku ettekäändel. Kuberner saatis Kundasse streiki maha suruma kubermanguvalit-
suse nõuniku ja tegi Rakvere sõjaväeülemale korralduse anda vii-
mase käsutusse sõjaväge. 23. juulil saabus Rakverest Kundasse
30 soldatit. Aktiivsemad töölised vangistati. Streigist juhtivalt
osa võtnud tööline Raudkep jäi aga politseil tabamata. Koha-
peal ja Tallinnas vangistatud Kunda tööliste arv tõusis 42-ni,
seega 12,5% tööliste üldarvust. Sõjaväe- ja politsei jõudude ter-
roriga lüüdati Kunda tööliste protestistreik.

Uurimisel ja kohtuprotsessil avaldus tööliste solidaarsus. Ule-
kuulatavad hoidusid 21. juuli õhtul toimunud sündmusi kirjel-
dades nimetamast kaastöölisi nimepidi, olevat olnud juba niivõrd
pime, et võimatu olnud aru saada, kes viskas kive või teibaid jne.
Kohus oli sunnitud tunnistuste puudumisel suurema osa van-
gistatuist vabastama. Balti parunitest koosnev Viru-Järva mees-
kohus ja Tallinna ülemmaakohus mõistis siiski 9 töölise vangiks ja
rahatrahvi kandma. J. Lang mõisteti 3 aastaks, H. Nieländer 1^{1/3},
A. Jõgger 1^{1/6} jne. aastaks vangiks. Peale selle mõisteti tööliste
kanda streigi mahasurumisega seoses olevad «kulud» ja kohtu-
kulud ²⁰⁵.

Kunda streigi iseloomulikuks jooneks oli see, et töölised astusid
siin välja rõhuvate ja töölise alandavate pärisorjuse jäänuste
vastu ning tööliste õiguslike huvide kaitseks. Töölised võitlesid
siin selle eest, et neid ei veetaks kui pärisoriseid talupoegi haagi-
kohtuniku peksupingile ja et neile tehastest lahkumise soovi kor-
ral ei tehtaks takistusi lõpparve ja passide kätteandmisel.

Paari töölise ja ühe tööliisrühma väljaastumine kasvas mõne
nädalaga kõiki töölisi ühendavaks protestistreigiks ekspluataato-
rite vastu, kes igati püüdsid maha tallata töölistes kasvanud
inimväärikuse tunnet. Teadvus karistamise ebaõiglusest äratas
solidaarsuse- ja protestitunde kõigis töölistes. Kreenholmi jt. töö-
liste võitlusel oma rõhujate vastu oli seejuures ilmselt äratav ja
eeskuju andev mõju, millega Kunda töölised oma väljaastumist
mõnel määral seostasidki.

Väga tähtsaks jooneks oli veel see, et Kunda töölisi toetasid
ka ümbruskonna talupojad, esijoones mõisatöölised. Kui mõisnik-
tehaseomanik tahtis neid ära kasutada tööliste vastu, osutasid nad
passiivset vastupanu tema käskude täitmisele ja asusid tööliste
poolele.

Kunda töölisi ühendas samuti kui Narva töölisi proletaarse
internatsionalismi vaim. Direktori katse vene töölisi eesti töolis-

205 RAKAT, f. 892, sü. 9223, l. 192 jj., 209 jj.

tele vastu seada ja neid ära kasutada eesti tööliste vastupanu murdmiseks nurjus täiesti. Vene tööliised ühinesid streigis üksmeelselt eesti töölistega.

Kunda tööliste teadlikkus jäi Kreenholmi tööliste omast maha, sest nad läksid kubernerilt «abi otsima». Kuid just streik oli oluliseks õppetunniks Kunda tööliste teadlikkuse kasvatamisel. Nad õppisid nüüd tundma, et tsaarivõimu esindajad töötasid südamlikus üksmeeles kapitalistide ja mõisnikega tööliste vastu, et politsei, kohus ja seadus oli ainult tööliste õigustatud nõudmiste jalge alla tallamiseks. Nad nägid, et kapitalist koos paruniga võis ilma igasuguse põhjusega töölist tallata ja peksta, kui aga tööline püüdis ennast säärase metsikuse vastu kaitsta, mõisteti ta mitmeks aastaks vangi.

Kunda streigi peamine tähtsus seisis selles, et ta õpetas töölisi ühinema ja avas nende silmad mitte ainult kapitalistide, vaid ka tsaarivalitsuse ja tema seaduste suhtes.

80-ndatel aastatel algas streigiliikumine ka sadamatööliste hulgas. See oli seoses kaubanduse ja kaubalaevanduse arenemisega. Kuid nõudmine tööjõu järele oli kaubasadamates väga kõikuv. «Kapitalism nõuab ka siin inimmassi olemasolu, kes tunneb alati tööpuudust ja kes on esimesel nõudmisel valmis tööst kinni harama, nii ajutine kui see ka oleks.»²⁰⁶ See võimaldas kapitalistidel suruda sadamatööliste töötasud äärmiselt madalaks. Sadamatööliste materiaalne olukord oli erakordselt raske. Vaatamata ebasoodsatele võitlustingimustele läksid 80-ndail aastail siiski ka sadamatöölised liikvele suurtes sadamalinnades. Näiteks streiki-sid 1881. a. kevadel laadimistöölised Rõbinskis.

Eestis kujunes 70-ndatel aastatel, pärast raudteeühenduse saamist, suurimaks sadamalinnaks Tallinn. Kui 1870. aastal tuli Tallinna sadamasse 166 laeva välismaalt ja 649 rannalaeva, siis 1879. aastaks tõusid need arvud vastavalt 857-le ja 1065-le. Tallinna sadama läbikäik oli kõrgeim just varakevadel ja hilis-sügisel, mil Tallinna sadam oli jäävaba, Kroonlinnas ja Peterburis takistasid aga jääolud laevaliiklust. Seepärast oli sadamatööliste teenistus Tallinnas väga kõikuv.

Esimene teade Tallinna sadamatööliste väljaastumisest on 1880. aastast. Aprillikuus, mil siin pärast sadama vabanemist jääst algas elav laevaliiklus, hakkasid 40—50 sadamatöölise streikima, nõudes kõrgemat töötasu. Kuna aga streikis ainult osa sadamatöölisest ja kapitalistidel oli võimalik kasutada hulgaliselt töötatöölisi, ei andnud streik tulemusi.

²⁰⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 465.

1888. a. kevadel toimus Tallinnas kaks sadamatöölise streiki. Selle aasta kevadel hilines laevaliikluse algus halbade jääolude tõttu. 18. aprillil saabusid Tallinna sadamasse esimesed laevad, esimesed väljusid alles 20. aprillil. Kapitalistid püüdsid sadamatöölise rasket olukorda kasutada töötasu allasurumiseks. Töölised astusid selle vastu välja. Esimest korda streikisid sadamatöölised 1888. a. aprilli lõpul, teist korda alustasid nad streiki 22. mail. Kapitalistid püüdsid ära kasutada teravat tööpuudust ja värvata töölisi madalama töötasu eest kui varem. 22. mail võtsid streigist aktiivselt osa umbes 150 töölise, kes suutsid kaasa tõmata kõik teised töölised. Sel päeval seisis töö sadamas täiesti. Streik lämmatati politsejõudude terroriga, 10 kõige aktiivsemat streikijat areteeriti. Politsei kaitse all rakendati streigimurdjaid. Streik kestis siiski ka veel 23.—24. mail ja alles järgmistel päevadel algas jälle normaalne laevaliiklus. Kuigi streikijail ei õnnestunud oma nõudmisi ellu viia, näitas see kaitseiseloomu kandev streik, et Tallinna sadamatöölise võitlus kapitalistide vastu muutus teravamaks ja visamaks.

Samast aastast on esimene teade streigist Pärnus, mis sellal oli Tallinna järel suurimaks kauba- ja sadamalinnaks Eestis. Pärnust veeti välja eriti lina ja linaaadusi. Kapitalistidele kuuluvates «linaaitades» töötasid sajad töölised. Nende töö oli nagu sadamatöölistelgi äärmiselt juhuslik, sõltus linaaagist ja -kaubandusest. Eriti terava tööpuuduse all kannatasid Pärnu töölised aastail 1881—1882 ja 1885—1886. Kes saidki tööd, pidid taluma ebainimlikku kurnamist. «Linaaitade» töölised, suurelt osalt naised, pidid juba hommikul kell 3—4 minema tööle ja pääsesid mõnikord koju alles kell 10 õhtul. Töölised alustasid ka siin võitlust kapitalistide vastu. 29. veebruaril 1888. aastal streikisid Jacke kaubamaja 300 töölise, nõudes töötasu tõstmist.²⁰⁷

80-ndate aastate lõpust on teateid veel voorimeeste streikidest — 1888. a. Tartus, 1890. a. Pärnus.

Streigiliikumine tugevnes ja laienes veelgi XIX sajandi viimasel kümnendil. 1892. aastal toimusid tööliste väljaastumised Tallinna sadamas, Kunda tsemenditehases, Kreenholmi ehitustöölise keskel, Valga raudteetöökodades. Streigiliikumise uus tõus järgnes Eestis nagu kogu Venemaal 90-ndate aastate teisel poolel. Suuremad streigid toimusid Kreenholmis, Sindis, Tallinnas jm. Tööliste massilised väljaastumised sundisid kapitaliste tegema mõningaid järeleandmisi.

²⁰⁷ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, lk. 610.

80-ndate aastate töölisliikumises Eestis oli kõige aktiivsemaks võitlusvormiks streik. Samal ajal toimus ka teistsuguseid tööliste väljaastumisi. Nendest on teatud tähtsus Tartu tööliste väljaastumisel 1881. aastal.

Tartu oli sellal veel vähe arenenud väiketööstuskeskus. Suurimateks tööstusettevõteteks olid siin 80-ndail aastail õllefabrikud, tubakavabrik, klaverivabrik, saeveski. Tööliste arv ühes ettevõttes kõikus 18—70 vahel. Rohkesti oli Tartus aga väikeettevõtteid ja käsitöökodasid. Enamik töölisi ja käsitöölisi olid alles eilsed talupojad. Kõik see avaldas mõju töölisliikumise arenemisele.

Pühapäeval 7. juunil 1881. aastal kogunesid Tartu töölisel ja käsitöölised sadade viisi linna lähedale Jaama mõisa kõrtsi juurde. Nad tahtsid koostada palvekirja või saata saatkonna Peterburi, et valitsuselt taotleda maksude vähendamist ja nn. hingemaa saamist. Seega oli Tartu tööliste ja käsitöölise väljaastumine nii võitlusvormilt kui ka nõudmistelt veel talupoeglik, mille peamine teravik oli suunatud mõisnike vastu. On märkimisväärne, et tööline M. Lambakahar oma kõnes kutsus koosolijaid üles julgesti asuma ka tegudele, «kui me ei saavuta oma heaga, siis tegutseme jõuga».²⁰⁸ Samal koosolekul otsustati ka järgnevatel pühapäevadel kokku tulla, mis nähtavasti veel üks kord toimuski. Kuid siis segas ennast vahele juba Tartu sillakohus ja lämmatas tööliste väljaastumise. Lambakahar jt. areteeriti ja anti kohtu alla.

Selline massiline nõudmiste esitamine ei hirmutanud mitte ainult balti mõisnikke ja tsaariametnikke, vaid ka eesti kodanlust. Tartu tööliste ja käsitöölise rahulikud koosolekud, kus arutati töörahva rasket olukorda, rõhuvaid makse ja maapuudust, olid eesti kodanluse silmis suureks kuriteoks. Reaktsiooniline ajaleht «Eesti Postimees» ei häbenenud kirjutamast, «et neil koosolekutel haritud eestlastega ja rahva püüdmistega ühtegi tegemist pole». Töörahva huvide eest võitlejaid nimetati siin «meelitajaks» ja igamehe «kurjemaks vaenlaseks», kes «antagu viibimata kohtu kätte! See on nende sõpruse kõige parem palk».²⁰⁹ Eesti kodanlus kuulutas sellega avalikult, et tal pole midagi ühist eesti rahva tööliste huvidega ja et ta on valmis kõigi vahenditega võitlema töörahvahulkade vastu.

Järgmisel, 1882. a. suvel oli kuulduste järgi Tartu töölistel jälle kavatsus kokku tulla oma nõudmiste arutamiseks ja esitami-

²⁰⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, lk. 461 jj.

²⁰⁹ «Eesti Postimees», 1881, nr. 28.

seks senaator Manasseinile, kes sellal alustas revisjoni Liivimaa kubermangus. Kodanlus ise pidas agaralt koosolekuid truualamlike palvekirjade koostamiseks, uputades revideeriva senaatori nendega üle. Kui aga töölised linnas või maal esitasid oma nõudmisi, siis kuulutati need eesti kodanluse poolt otsekohe «nurjatuteks», «ebasündsateks» jne. Olles välja nuhkinud Tartu tööliste kokkutuleku kavatsuse, avaldas kodanlik ajaleht «Olevik» selle otsekohe sõnumina, juhtides sellele niimoodi ka politiseivõimude tähelepanu. Sõnumis paljastas «Olevik» oma rahvastase olemuse, kirjutades: «Need kokkutuleku mõtted, olgu nad hinge-, ihu- või mõne muu maa ehk asja tarvis, tulevad kõige kardetavamatest eestlaste vaenlastest, kes mõistmata töörahvast avatlevad seadusest üle astuma... Hoidke ennast nende eest kui tule eest, mis viimaks iga töölise ja teelise jalad alt ära kõrve-tab!»²¹⁰ Sääraste naeruväärsete valedes ja alatu «kaastööga» tsaaripolitseile püüdis «Olevik» nurja ajada tööliste võitlust oma väljakannatamatu olukorra parandamise eest.

Kuigi sellal polnud veel arenenud eesti tööstuskodanlust, kaitseid eesti kodanlikud ajalehed siiski kõigiti vabrikantide huve. Nendeski vähestes sõnumites, mis ilmusid selleaegsetes eesti kodanlikes ajalehtedes tööliste elu ja võitluse kohta, püüti visalt eitada vastuolusid tööliste ja vabrikantide vahel, näidata viimaseid «heategijatena» ja tööliste elu heana. Napid teated, mis ajalehtedes toodi streikide kohta, moonutasid neid sündmusi.

Töölisliikumise arenemisega muutus kodanlike ajalehtede vaenulik suhtumine töölistesse järjest avalikumaks. Näiteks 1872. aastal pääses isegi «Eesti Postimehe» veergudele mõni töölise kirjutus — kuigi kärbitult ja toimetaja «seletustega» täiendatult, 80-ndail aastail ilmusid selles ajalehes aga ainult säärased teated, kus palga vähendamist nimetati häbitult töörahvale «iseäralise õnne osasaamiseks», eestlasi tunnistati roomavalt vabrikantide «tänuvõlglasteks» jne. Kui «Perno Postimees» püüdis Kreenholmi 1872. a. streiki näidata «väikese kahinana», «kus ka vabrikavalitsus natuke süüd peab kandma», siis nimetas «Valgus» Narva 1882. a. streiki «mässamiseks».²¹¹

Nii avaldus selgesti juba töölisliikumise algusperioodil kujuneva eesti kodanluse vaenulik suhtumine tööliisklassi ja töölisliikumisse, tema roomav truualamlikkus tsarismi ees ja reeturlikkus demokraatliku liikumise suhtes. Eesti kodanlusel puudus revolutsiooniline minevik ja ta eitas revolutsioonilist võitlust; teda hir-

²¹⁰ «Olevik», 1882, nr. 18.

²¹¹ «Perno Postimees», 1872, nr. 37; «Valgus», 1882, nr. 10.

mutasid vene proletariaadi esimesed suured väljaastumised ning laialdane töölisliikumine Euroopas ja Ameerikas.

Eesti kodanluse kasvava hirmu aluseks hulkade liikumise ees oli asjaolu, et 1879.—1880. a. revolutsioonilisest situatsioonist peale hakkas aktiivsemalt välja astuma ka arvukas külakehvistu. Maaproletariaat hakkas üha valjemalt nõudma mitte ainult mõisa-, vaid ka kulakumaade jagamist, mõisa- ja talutööliste ning vabadike äärmiselt raske olukorra parandamist.

Eesti kodanluse ideoloogid hakkasid nüüd järjest rohkem kartma «kommunismitonti». Eesti kodanlus liitus kõigi vanade võimudega ajukahiks sotsialismi ja töölisliikumise vastu. Eesti kodanlus püüdis tööliste võitlust kõigiti pidurdada ja tööliste teadvuse arenemist kodanlik-natsionalistliku «rahvustervikluse» jutlustamisega tõkestada. Kõige sellega teenis eesti kodanlus oma klassihuve, tsarismi, mõisnike ja suurkapalistide huve.

Esmakordselt eestikeelses ajakirjanduses hakkas tööliste raskele olukorrale ja nende võitlusele väljakannatamatu olukorra parandamise eest tähelepanu pöörama ajaleht «Virulane» (1882—1888), mille toimetajaks oli J. Järv. Töölisliikumine omandas 80-ndatel aastatel juba suuremat poliitilist tähtsust, samuti hakkasid levima sotsialismi ideed, mis kõik ei saanud jääda mõju avaldamata progressiivsele ajakirjandusele. «Virulases» püüti hoolimata tsensuuri tõketest ning eesti kodanluse ja balti parunite vihastest kallaletungidest avaldada materjale, mis lehele saadeti tööliste poolt. Toimetaja Järv õhutas inimesi koha pealt materjale saatma, mis olukordi ja sündmusi õieti valgustaksid. Tsensuuri tõttu oli aga võimalik kogutud andmeid ja sõnumeid ainult vähesel määral või üldse mitte avaldada, nagu kirjavastustest selgub.

Tähelepanu väärrib «Virulase» väljaastumine tööliste streigi-vabaduse eest seoses Narva 1882. a. streigiga. Mõistes hukka «Valguse» teate «mässamisest» Kreenholmi vabrikus, kirjutab «Virulane»: «Meie arust on see, olgu kogemata ehk meelega, vistist natuke ekslik ja ülekohtune sõna, seda avalikult mässamiseks nimetada, kui töörahvas seepärast töö seisma jätab, et temale juure pantud töö eest tema mõistlise palve järele mitte palka juure ei panta. Pealegi on seal kõik nii väga vaikselt ja tasasel viisil sündinud et mässamisest ega mässamise mõttestki mitte märkugi tunda ega näha ei olnud, ehk küll tuhanded ja tuhanded korruga töö maha panivad. Mässajateks ei sünniks siis neid tuhandeid mitte nimetada, kes nii vagusal meelel inimese õigusi austada mõistsivad.»²¹²

²¹² «Virulane», 1882, nr. 33.

Kuigi sõnastus oli valitult ettevaatlik, et mitte kinni jääda tsen-suuri «kitsastes väravates», näidati siin eestikeelses ajakirjanduses esmakordselt sellise selgusega, et töölistel on õigus streigi abil ellu viia oma õigustatud nõudmisi töötasu tõstmise suhtes. Samuti astuti siin selgesti välja valitsevates klassides levinud käsituse vastu, nagu tähendaks tööliste streik «mässamist», «rahutusi», nagu see oli tavaline ametlikes dokumentides, reaktsoonilises ajakirjanduses jne. Töörahas peab ennast ise aitama — see mõte kõlas «Virulase» veergudel. Vastupidi eesti kodanluse püüdele, oodata reforme tsaarivalitsuselt, kirjutas «Virulane»: «Et meid paljalt teiste ja mõne lehtede poolt ka paljalt valitsuse peale lootma õpetatakse, see on selge pöörane õpetus. Kes ise ennast ei jõua aidata ja ikka üksnes mujalt abi ja aitamist loodab, see jääb aitamata igaveste.»²¹³

Kuid «Virulase» toimetaja J. Järv ei hoidnud järjekindlalt demokraatlikku suunda. Osalt Burlandi mõjul, kelle oportunistinäo hiljem paljastas M. I. Kalinin ja kes juba tollal töötas Tallinna raudteetöökodades, asus Järv reformistlikule teele, manitseedes rahvast kannatamisele ja reformide ootamisele. Samuti avaldas Järve peale mõju ka kodanlik natsionalism. Ajaleht «Virulane» näis tsaarivõimudele siiski nii ohtlikuna, et see sotsialismi levitamise ettekäändel suleti ja toimetaja Järv 1888. a. sügisel maalt välja saadeti.

Kuigi ajalehes «Virulane» ei ole tõeliselt midagi sotsialismist, milles teda tema arvukad vastased «süüdistasid», olid ometi lehe veergudel avaldatud teated tööliste tõelisest olukorrast maal ja linnas ning tööliste streikidest üheks lehe sulgemise põhjuseks. «Kuid Venemaal,» kirjutas V. I. Lenin, «kardab valitsus rohkem kui tuld vabrikukorra ja vabrikutes toimuvate sündmuste avalikult teatavaks saamist: ta keelas ajalehtedes kirjutada streikidest...»²¹⁴

Kuid tööliste võitlus kapitalistide ja tsarismi vastu kogu Venemaal laienes ja astus uude etappi. Morozovi streik 1885. a. kuulutas uue etapi algust Vene tööliikumises. «80-ndate aastate keskel astus tööliklass organiseeritud võitluse teele, massiliste väljaastumiste teele organiseeritud streikide näol.»²¹⁵

Samast ajast alates tekkisid Venemaal esimesed marksistlikud grupid ja ringid. Kuigi nad polnud veel praktiliselt seotud massilise tööliikumisega või olid seda väga vähe, oli nende ringide poolt teostatud marksismi propagandal siiski suur tähtsus. See

²¹³ «Virulane», 1882, nr. 44.

²¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 101.

²¹⁵ UK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 24.

valmistas ette üleminekut massilisele agitatsioonile tööliste hulgas ja marksismi ühendamist töölisliikumisega, mida tähistas Peterburi «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» asutamine Lenini poolt 1895. aastal. «Võitlusliit» sai revolutsioonilise proletaarse partei esimeseks eoks Venemaal ja avaldas määratu suurt mõju revolutsioonilisele liikumisele kogu maa ulatuses.

Töölisliikumise arenemine ja marksismi levimine Eestis sellel Venemaa töölisliikumise uuel etapil vajab veel üksikasjalist uurimist.

LÖPPKOKKUVÕTE

Eestis hakkas kapitalistlik suurtööstus arenema seoses samasuguse arenemisega kogu Venemaal, olles vene kapitalistliku majandussüsteemi orgaaniliseks osaks. Suurtööstuse arenemise tuumikuks Eestis oli XIX sajandil tekstiilitööstus, mis loodi vene kapitaliga ja mis tootis üldvene turu jaoks. Eestit Sise-Venemaaga ühendavad majanduslikud sidemed tihenesid ja laienesid XIX saj. teisel poolel järjest, soodustades siin tootlike jõudude kasvu.

Kapitalismi arenemisega tekkis ja kasvas Venemaal kiiresti tööstusproletariaat, kes muutus võimsaks eesrindlikuks jõuks, juhtivaks revolutsiooniliseks jõuks võitluses tsarismi, mõisnike ja kapitalistide vastu. Eesti töölisklass kujunes Vene proletariaadi koostisosana. Eestis nagu mujalgi Venemaal hakkas töölisklass ärkama ja alustas võitlust kapitalistide vastu XIX sajandi 70-ndatel ja eriti 80-ndatel aastatel. Töölisliikumise esimesed sammud Eestis olid lahutamatuks osaks Vene töölisliikumise ühtsest voolust, milles algusest peale oli juhtivaks jõuks oma revolutsioonilisuselt välja paistev vene töölisklass.

Töölisliikumise algul tõusis Eestis esile Narva kui töölisliikumise suurim keskus. Siin, eelkõige Kreenholmis, toimusid XIX sajandi teise poole suurimad streigid, siin tekkis esimene revolutsiooniline töölisring Eestis, siinsed töölised hakkasid esimestena sõlmima sidemeid, kuigi algul veel ajutisi ja juhuslikke, teiste tööstuskeskuste eesrindlike töölistega jne.

Narva tööliste esirinnas sammumine Eesti töölisliikumises ei ole juhuslik. Selle seaduspärase nähtuse mõistmiseks meenutame järgmisi V. I. Lenini sõnu: «Vaieldamatuks faktiks jääb töölisliikumise levik ja arenemine just seal ja niivõrd, kus ja kuivõrd areneb mehhaniseeritud kapitalistlik suurtööstus...»²¹⁶ Objektiivsed tingimused töölisliikumiseks kujunesid XIX saj. 60—80-ndatel aastatel Eestis kõige soodsamaiks just Narvas kui mehhaniseeritud kapitalistliku suurtööstuse keskuses.

Eelpool tõime juba andmeid selle kohta, et Narva tööstuskes-

²¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 162.

kusse oli koondunud umbes $\frac{2}{3}$ kogu Eesti tööstustöolistest. Narvas oli tööliste kontsentratsioon kõige kõrgem kogu Eesti ulatuses. XIX saj. 70—80-ndatel aastatel oli Eestis ainult 3 vabrikut, kus töötas üle 1000 töölise, ja kõik need asusid Narvas. Üle 100 töölisega vabrikuid ja tehaseid oli 1884. a. 11, nendest 4 Narvas ja 2 Tallinnas. Ülejäänud 5 asusid aga laiali üle maa, nimelt Sindi, Kärkla ja Voltveti tekstiilivabrik, Kunda tsemenditehas ja Rõika-Meleski peegli- ja klaasivabrik, samuti ligi 100 töölisega Röpina paberivabrik. Objektiivsed tingimused masiniliseks liikumiseks sellistes eraldiseisvates kaugel väljaspool linnu asuvates vabrikutes polnud kuigi soodsad.

Ka Tallinn oli sel perioodil tööstuskeskusena väike, hakates hoogsamalt kasvama alles sajandi lõpul. Seetõttu jäid Tallinna töölised töölisliikumiseski tunduvalt maha Narva töolistest, tõustes Eestis esirinda alles sajandi vahetusel.

Eelpool tekstiilitööstuse arenemise kohta XIX saj. teisel poolel toodud andmed selgitavad ühtlasi, miks töölisliikumise algusjärgul väljapaistev osa kuulus tekstiilitöölisele. Kogu Venemaa ulatuses, välja arvatud mõned keskused, nagu näiteks Peterburi, kuulus XIX saj. 70—80-ndatel aastatel esikoht väljaastumiste hulga poolest tekstiilitöölisele, kellele järgnesid metallitöölised. Ka Eestis olid tekstiilitöölised XIX saj. teisel poolel absoluutses ülekaalus, sest tööstuse kontsentratsioon ja masinate rakendamine oli tekstiilitööstuses kõige suurem. Seega olid objektiivsed tingimused töölisliikumiseks algul kõige soodsamad tekstiilitööstuses.

Kui sajandi lõpul Eestis toimus murrang masinaehitustehaste arenemises, läks ühtlasi juhtiv koht ka töölisliikumises tekstiilitöölistel üle masinaehitustöölisele, metallistidele.

Töölisliikumise hoogsamat arenemist soodustavaks asjaoluks Narvas oli selle lähedus ja tihe ühendus Peterburiga kui Vene töölisliikumise võimsa ja juhtiva keskusega. Soodsa ühenduse eeldused kasvasid eriti Balti raudtee avamisega 1870. a. Kogu Eesti töölisliikumises oli Peterburil algusest peale väga suur tähtsus. Peterburi tööstus oli oma tehniliselt tasemelt ja tootmisorganisatsioonilt üks esimesi kogu Venemaal. Tööstusproletariaat koosnes siin põhiliselt kvalifitseeritud kaadritöolistest, kel ammu oli kadunud igasugune side maaga. Peterburi oli Kesk-Vene tööstuspiirkonna kõrval kõige tähtsamaks töölisliikumise koldeks juba XIX saj. 70-ndatel aastatel. Juba sellal toimus siin suur hulk streike ja rahutusi, siin tekkisid varakult revolutsioonilised töölisringid, loodi «Põhja-Venemaa Töölisühing». Peterburi muutus revolutsioonilise töölisliikumise keskuseks, vene sotsiaaldemokraatia tegevuse ja organisatsiooni keskuseks.

Nagu eespool nägime, kujunesid juba 70-ndail aastail välja sidemed Peterburi ja Kreenholmi tööliste vahel, kusjuures esimesed omasid äratavat ja juhtivat mõju. Ka esimene töölisring tekkis Eestis 1875. a. nende sidemete alusel. Eesti töölisi töötas Peterburi vabrikutes ja tehastes, kuna omakorda paljud Peterburis töötanud tööliselised asusid tööle Eestisse. Tihtipeale olid tööliselised sunnitud oma endisest töökohast lahkuma ja uude kohta siirduma, et pääseda tsaarivõimude ja vabrikantide tagakiusamise ja jälitamise eest töölisliikumisest aktiivse osavõtu pärast. Kuid just see asjaolu aitas palju kaasa töölisliikumise võitluskogemuste levimisele. See täiendas kvalifitseeritud ja revolutsiooniliste tööliste kaadreid Eestis.

Vene ja eesti tööliste vaheliste sidemete loomise seisukohalt oli soodustavaks asjaoluks Eesti suurima tööstuskeskuse asukoht Eestimaa ja Peterburi kubermangude piiril. Kreenholm kuulus administratiivselt Eestimaa kubermangu, Narva linn koos kalevi- ja linavabrikuga aga Peterburi kubermangu. Suure tööstuskeskuseks omas Narva laialdast külgetõmbejõudu nii vene kui ka eesti töölistele, kusjuures esimesed olid suuremalt osalt pärit Peterburi kubermangust, vähemal määral Sise-Vene kubermangudest. Juba tööliste mitmekesine päritolu lõi soodsad tingimused sidemete arenemisele tööliste vahel. Kõik see soodustas töölisliikumise arenemist Narva tööstuskeskuses.

Eesti proletariaadi formeerumises ja revolutsioonilise klassina esileastumises oli otsustava tähtsusega vene ja eesti tööliste vennaliku solidaarsuse ja ühistest klassihuvidest kantud võitlusliidu tekkimine ja tugevnemine. See on eesti rahva ajaloos üks kõige tähtsamaid nähtusi.

Klassihuvide ühtsus, proletaarne solidaarsus ja ühine võitlus ekspluateerimise vastu ühendas nii vene kui eesti töölisi juba esimestest ulatuslikumatest tööliste väljaastumistest peale. Vene ja eesti tööliste ühises klassiliidus omasid vene seltsimehed juba töölisliikumise algjärgul suuremaid kogemusi nii vabrikutöös ja -elus kui ka võitluses kapitalistide ja tsarismi vastu. Seetõttu olid vene tööliselised Eestis nagu teisteski tsaari-Venemaa rahvuslikes piirkondades selleks tsementeerivaks jõuks, mis liitis kohalikke rahvuslikke töölistekaadreid üldvene proletariaadi ühtseks armeeks ja kiirendas tööstusproletariaadi klassiteadvuse kujunemise protsessi.

See ühine võitlus, milles vene ja eesti töölisi ühendas proletaarse internatsionalismi vaim, kindlustas suure vene rahva ja eesti rahva ajalooliselt kujunenud põlist sõprust, avades selle edasisele tugevnemisele enneolematud perspektiivid. Selles võitluses ühinesid ka kõigist teistest rahvustest tööliselised, nagu lätlased jt.,

kes töötasid Eestis. Töölisklass rajas Venemaa rahvaste sõpruse vundamendi ühises võitluses ekspuaterimise ja rõhumise vastu.

Nagu näitas V. I. Lenin, ei sünni töölisliikumine kuskil «korraga» selge klassivõitluse näol, vaid omandab organiseeritud, klassiteadliku iseloomu alles stiihilise arenemise pika ja võitlusraske perioodi kestel. Just selle stiihilise, mitteorganiseeritud iselooguma töölisliikumise algetappi möödunud sajandi 70—80-ndatel aastatel käsitlesimegi eespool Eesti materjalide põhjal.

J. V. Stalin on näidanud, et sellal oli meie töölisliikumine algastmel. Proletariaat oli alles killustatud üksikuteks rühmadeks, eri tööstuskeskuste ja üksikute vabrikute või koguni selle osakondade töölisteks, kelle vahel ei olnud veel mingit organisatsioonilist sidet. «Nii ei olnud näha proletariaati kui ühtset ja jagamatut klassi. Järelikult polnud näha ka proletaarset võitlust kui kogu klassi pealetungi.»²¹⁷ Töölisliikumine oli alles stiihiline ja töölis ei teadnud veel, kuhu nad peavad suunduma. Töölisliikumine arenes alles lahus sotsialistlikust teadvusest. «Siingi oli sotsialiste,» kirjutas J. V. Stalin, «oli ka töölisliikumine, kuid nad kulgesid omaette, üksteisest olenemata: sotsialistid — utopistlikku unistusse («Zemlja i Volja», «Narodnaja Volja»), töölisliikumine aga stiihiliste mässude teele. Mõlemad tegutsesid samadel aastatel (70.—80. aastad), tundmata teineteist.»²¹⁸ Et sotsialistide võitlus ei olnud veel seotud töölisliikumisega ega juhtinud seda, selles oligi nii ühe kui teise nõrkuse põhjus. Kuid see arenemisetapp oli seaduspärane ja ta valmistas ette teadusliku sotsialismi ühendamist töölisliikumisega.

Streigivõitlus on üks klassivõitluse aktiivseid vorme. Isevalitsusliku Venemaa tingimustes oli streikidel eriti suur tähtsus. Streik oli peamiseks võitlusvahendiks Vene proletariaadile julma ekspuaterimise ja tsaari-isevalitsuse politseilise režiimi vastu. Võrreldes olukorda tsaari-Venemaal olukorraga nendes kapitalistlikes riikides, kus töölistel oli sellal poliitiline vabadus ja oma organisatsioonid, kirjutas J. V. Stalin 1901. aastal: «Meil aga, kus streik on kuritegu, mida karistatakse arestiga, mis surutakse maha relvajõul, kus on keelatud igasugused töölisühingud, — meil saavad streigid ainult protesti tähenduse.»²¹⁹ Sellistes tingimustes ei saanud streigid, kuigi nad olid majandusliku ja eeskätt kaitseiseloomuga, jätta sügavat mõju avaldamata proletariaadile klassiteadvuse ja poliitilise küpsuse äratamisel ja

²¹⁷ J. V. Stalin, Teosed, 1. kd., lk. 275.

²¹⁸ Samas, lk. 13.

²¹⁹ Samas, lk. 28.

kasvatamisel. Igas suuremas streigis nägime, kuidas see töölisi hulgaliselt äratas ja aktiveeris, avaldades mõju ka väljaspool streigist osa võtnud vabrikut.

Streigid on töölistele, nagu iseloomustas F. Engels, «... sõjakooliks, milles nad valmistatakse ette suureks võitluseks, mis on juba muutunud paratamatuks».²²⁰ Nagu näitasid Lenin ja Stalin, ei ole streigid veel «sõda ise», ei ole iseenesest veel otsustavaks vahendiks, mille abil proletariaat suudab purustada kapitalismi, milleks on ainult sotsialistlik revolutsioon. Kuid streigid, nagu paljud teisedki klassivõitluse vormid, on omal ajal ja omal kohal proletariaadile tingimata vajalikud tema eneseteadvuse ja organiseerituse arendamisel.

Stiihilisel töölisliikumisel XIX sajandi 70—80-ndatel aastatel Venemaal oli määratu tähtsus tööliste klassiteadvuse arenemisele, vene proletariaadi muutumisele «klassiks iseenda jaoks» (Engels), s. t. klassiks, kel on juba kujunenud klassiteadvus, selge poliitiline programm ja kindel taktika revolutsioonilises võitluses oma eesmärkide teostamise eest. Selles seisabki töölisliikumise esimeste sammude ajalooline tähtsus. Seepärast oleme eelnevas käsitluses püüdnud rõhutada eriti neid jooni, mis tunnistavad tööliste teadlikkuse kasvu Eestis 70—80-ndatel aastatel. Kuigi kogu tolleaegne streigiliikumine oli stiihiline, on ka stiihilisuse ja stiihilisuse vahel vahe, nagu näitas V. I. Lenin. Töölisliikumine tegi neil aastakümneil suure sammu edasi.

Nagu eespool nägime, tugevnes töölisliikumine Eestis möödunud sajandi 70—80-ndatel aastatel pidevalt seoses kapitalismi arenemise ja kapitalistliku korra vastuolude teravnemisega. Töölisliikumine tekkis ja arenes eeskätt suuremates tööstuskeskustes. 60-ndatest aastatest ei ole meil Eestis teada veel ühtegi streiki, kui mitte arvestada saksa tööliste hulgalist põgenemist alles hiljuti asutatud Kreenholmist. 1872. aastal astus aga välja juba kogu Kreenholmi proletariaat, seejärel ka Tallinna töölised.

80-ndail aastail laienes streigiliikumine tunduvalt, streigid sagesid, Narva ja Tallinna tööliste eeskujul asusid streigivõitluse teele ka väiksemate keskuste ja ettevõtete töölised. Sellest ajast on Eestis pärit ka esimesed masinaehitustööliste väljaastumised. Töölised omandasid järjest rohkem kogemusi võitluses ekspluaatorite vastu. 80-ndatel aastatel võrreldes 70-ndate aastatega muutusid tööliste streigid visamaks, tööliste teadlikkus, solidaarsus ja aktiivsus oli tõusnud. Tähelepanuväärne oma organiseeritusest oli Narva 1882. a. streik eesotsas Kreenholmi töolistega.

²²⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, lk. 506.

Streigid õpetasid Eesti töölisi ühinema, näidates neile, et nad suudavad kapitalistide vastu võidelda ainult ühiselt. Iseloomustades tööliste kõige varasemaid stiihilisi väljaastumisi, kirjutab V. I. Lenin: «Ka primitiivsed mässud väljendasid juba mõnesugust teadlikkuse ärkamist: töölised olid kaotanud põlise usu neid rõhuva korra kõigutamatusse, hakkasid... ma ei ütle, et mõistma, vaid tundma kollektiivse vastulöögi tarvilikkust ja tegid otsustavalt lõpu orjalikule alandlikkusele ülemuse ees. Kuid see oli ikkagi märksa rohkem meelete ja kättemaksu avaldus kui *võitlus*.»²²¹

Asjaolu, et töölishulkades oli juba juurdumas kindel usk ühise vastulöögi tarvilikkusesse, võimaldas teoks saada Kreenholmi streigil 1872. aastal. Kümme aastat hiljem aga püüdsid teadlikumad töölised Narvas organiseerida juba laiemat streiki, millest võtsid osa mitme vabriku ja tehase töölised. Streigid Kreenholmis ja Kundas näitavad hästi, kuidas streigi käigus toimus tööliste ühinemine ja nende arusaamise kasv ühise väljaastumise tarvilikkusest. Repressioonid äratasid töölishulkade solidaarsuse- ja protestitunde. Selle tunde kasvu näitab ka võitluse teravnemine streigimurdjate vastu.

Kuid streigid õpetasid töölisi mõtlema mitte ainult oma lähe- maist seltsimeestest, mitte ainult oma peremehest üksi, vaid kogu tööliste klassist, kelle vaenlaseks on kogu kapitalistide klass. Streigid õpetasid töölisi aru saama kapitalistliku korra olemusest, mis on rajatud töö eksploateerimisele kapitali poolt. Streikide kogemuste varal hakkasid töölised aru saama, et ainult organiseeritud võitlusega on võimalik kapitaliste ja tsaarivalitsust sundida järeleandmistele.

Stiihiline streigiliikumine tähistas antagonismi ärkamist tööliste ja kapitalistide vahel, kuigi töölised ei olnud ja ei saanudki olla sellal veel teadlikud oma huvide lepitamatust vastandlikkusest kogu poliitilise ja ühiskondliku korraga tsaari-Venemaal. Seda näitab eesti tööliste naiivne usk kubernerisse, kelle poole pöördui võitluses vabrikuperemeeste vastu. Kuid just streigid ja tööliste vastu rakendatud repressioonid aitasidki avada tööliste silmi mitte ainult kapitalistide, vaid ka tsaarivalitsuse, tema tšinovnikute, kohtute ja seaduste suhtes. Streikide metsik mahasurumine sõjaväe-, politsei- ja sandarmijõudude abil, süütute tööliste areteerimine ja vintsutamine kohtutes, rängad kohtuotsused, maalt väljasaatmised, peksmine ja mõnitamine, tööliste õiglaste nõud-

²²¹ V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., lk. 336.

miste ignoreerimine, isegi palvekirjade esitamise ja advokaadi võtmise keelamine — kõik see aitas avada tööliste silmi. Töölised hakkasid mõistma, et tsaarivalitsus oma sõjaväe, kohtu, politsei, vanglate ja sandarmeeriaga on nende kõige õelam, kõige valvsam vaenlane. Töölised hakkasid taipama, et tsaarivalitsus ja tema tšinovnikud kaitsevad ainult rikaste huve, et seadusi antakse ainuüksi rikaste huvides, töörahva suu aga topitakse kinni ja talle ei anta võimalust isegi oma hädasid avaldada. Kõik see viis töölisi paratamatult poliitilise võitluse vajaduse mõistmisele.

Tööliste väljaastumised aitasid avada silmi ka eesti kodanluse suhtes, kes ennast igati püüdis näidata kogu rahvuse huvide «kaitsjana». Kodanlikud ajalehed «Eesti Postimees», «Olevik», «Postimees» jt. näitasid oma avalike töörahvavaenulike seisukohavõttudega töölistele, et nendes avaldatud jutud «kogu rahva tõsisest kasust» on alatu pettus.

Tööliste väljaastumised õpetasid aru saama pärisorjuse jäänuste rõhumisest ja näitasid, et mõisnikud on kapitalistide liitlased tööliste kurnamisel ja piinamisel. Talurahvas aga avaldas poolehoidu ja toetust tööliste väljaastumistele (Kundas).

Töölisliikumise arenemise käigus nägime tööliste endi hulgast välja kasvavat ka esimesi töölisjuhte ja organisatooreid, nagu V. Gerassimov, V. Preisman, P. Fjodorov jt. Kõige aktiivsematel ja teadlikumatel eesrindlastel oli suur autoriteet tööliste hulgas, nad kaitsesid kindlalt tööliste huve ja aitasid kaasa tööliste organiseerimisele ja teadlikkuse tõstmisele.

Streigiliikumine valmistas ette sotsialismi ideede levimist tööliste keskel. «Iga streik viib töölisi hiiglajõuga mõttele sotsialismist — kogu tööliklassi võitlusest oma vabanemise eest kapitali ikkest.»²²² Enne suuremaid streike Eestis 70—80-ndatel aastatel ei teadnud töölised siin peaaegu mitte midagi sotsialismist. Olukord muutus aga streikidega. Näiteks pärast suurt streiki 1872. aastal hakkas Kreenholmi tööliste keskel levima illegaalne kirjandus, 1875. a. tekkis siin väike töölisring, kellel oli sidemeid Peterburi töölisringidega. Marksismi ideed hakkasid Eestis levima 80—90-ndatel aastatel. Marxi ja Engelsi üksikud tööd said siin tuttavaks eelkõige vene revolutsionääride ja eesrindlike tööliste kaudu. 1895. aastal tekkis Narvas tööliste illegaalne ring, mis oli seotud V. I. Lenini poolt Peterburis asutatud «Tööliklassi Vabastusvõitluse Liiduga». Kõik see näitab, et streikide käigus omandatud kogemused aitasid eesrindlikel töölistel jõuda arusaamisele oma organisatsiooni tarvilikkusest, et pidada edukat

²²² V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 277.

võitlust kapitalistide vastu. Töölisliikumine lõi eeldused marksismi ja töölisliikumise ühendamiseks.

Möödunud sajandi 70—80-ndate aastate streikides sai Eesti tööliklass — lahutamatu osa Vene tööliklassist, oma esimese klassikarastuse. See oli tähtsaks algetapiks Eesti proletariaadi klassiteadvuse ärkamisel ja kujunemisel. Töölisliikumine tegi sellal Eestis, nagu mujalgi Venemaal, alles esimesi samme. Kuid nendel esimestel sammudel oli määratu suur ajalooline tähtsus töölisliikumise järgmise etapi ettevalmistamisel. Töölisliikumine Eestis sellel varaseimal etapil omab väga suurt tähtsust eesti rahva ajaloos. Suurimad tööliste väljaastumised Eestis aastail 1872 ja 1882 omavad aga ühtlasi tähtsust ka kogu Venemaa tööliklassi revolutsioonilise võitlusvõime kujunemises ja on meie maa tõusva proletariaadi klassiteadvuse ärkamise kuulutajateks.

Töölisliikumise alguse uurimine paljastab täielikult eesti kodanlik-natsionalistlike ajaloolaste armetud katsed maha salata töölisliikumise olemasolu Eestis XIX sajandi teisel poolel ja eitada proletariaadi suurt ajaloolist tähtsust. Rikkalikud faktid räägivad hoopis teist keelt, näidates sellal töölisliikumise järjekindlat tugevnemist ja laienemist, proletariaadi teadlikkuse kujunemist ning tema eesrindlikku osa ühiskonna arenemises. Kodanlikud ajaloolased püüdsid ühiskonna arenemise ajalugu samastada mõisnike ja kodanluse esindajate tegudega ning propageerisid isikukultust. Töölisliikumise ajaloo uurimine purustab need ebateaduslikud ja rahvavaenulikud vaated ja näitab, et ühiskonna arenemise ajalugu on töörahva hulkade eneste ajalugu, kes on tootmisprotsessi peajõuks ja kes toodavad ühiskonna olemasoluks vajalikke materiaalseid hüvesid.

Töölisliikumine Eestis möödunud sajandi 70—80-ndatel aastatel oma rikkalike kogemustega võitluses ekspluataatorite vastu rajas aluse vene ja eesti proletariaadi vennalikule võitlusliidule. Eesti tööliklass toetus nendele võitluskogemustele ja traditsioonidele oma edasises revolutsioonilises võitluses, mida ta pidas kõige tihedamas liidus vene tööliklassiga kommunistliku partei juhtimisel enda ja kogu eesti töörahva vabastamiseks tsarismi, mõisnike ja kapitalistide, eesti kodanluse ja välisimperialistide mitmekordsest ikkest.

See võitlusülesanne on täidetud — eesti töörahvas on vene tööliklassi ennastsalgava abiga jäädavalt vabanenud igasugustest rõhujatest ja kurnajatest ning saavutanud oma tõelise iseseisvuse ja vabaduse meie maa rahvaste vennalikus peres. Need võitlus-traditsioonid on eesti tööliklassi, kogu eesti töörahva kõige kallimaks pärandiks, millele ta on õigustatult uhke.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Suurtööstuse arenemine XIX sajandi teisel poolel	8
Tööstusproletariaadi kujunemine Eestis XIX sajandi teisel poolel	29
Töölisklassi olukord	42
Töölisliikumine 70-ndatel aastatel. Kreenholmi streik 1872. a.	61
Töölisliikumine 80-ndatel aastatel. Narva streik 1882. aastal	101
Lõppkokkuvõte	137

*Trükitud Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Toimetus-Kirjastusnõukogu otsusel*

TKN nr. 143

Toimetaja Ü. Kurvits

Tehniline toimetaja I. Vahtre

Korrektorid M. Amon ja S. Aron

Ladumisele antud 9. XI 1953.
Trükkimisele antud 5. III 1954.
Trükiarv 5000. Paber 54×84,1/16.
Trükipoognaid 9,25. Formaadile
60×92 kohaldatud trükipoog-
naid 7,58. Arvutuspoognaid 9,57.
MB-07073. Trükikoda «Tartu
Kommunist», Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimise nr. 3175

На эстонском языке

Первые шаги рабочего движения
в Эстонии. (В 70-х и 80-х годах
XIX века.)

Hind rbl. 2.70

Trükkivõgu

Lehekülg	Rida	On trükitud	Peab olema	Kelle viga
53	alumine	lk. 41	lk. 94	toimetaja
140	7 ülalt	iselooguma	iseloomuga	trükkikoja

Tellim. nr. 3175

Rbl. 2.70

A

19969

157349

TD RAAMATUKOGU

1 0300 00357214 8